

Потрошачке задруге, 1923.

Садржај

Предговор III издању

Предговор II издању

Предговор I издању

I Шта је циљ потрошачке задруге

II Задружни програм. Критике економиста

III Историја потрошачких задруга

IV Статистика и географија задружног покрета

V Разни начини продаје

VI Подела добити

VII Задругари

VIII Капитали

IX Разне врсте потрошачких задруга

X Савези задруга

XI Борба између задруга и трговаца

XII Узроци успеха и неуспеха потрошачких задруга

XIII Правна обележја потрошачких задруга

XIV Порези на потрошачке задруге

XV Производња путем потрошачких задруга

XVI Службеници и радници задруга

XVII Задруге и социализам

ШАРЛ ЖИД

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIONU I
DOKUMENTACIONU DELATNOST
Inv. br. 3403
SIGN. _____

ПОТРОШАЧКЕ ЗАДРУГЕ

ПРЕВЕО С ФРАНЦУСКОГ
Д-р МИХАИЛО ИЛИЋ

БЕОГРАД

1923.

ПРЕДГОВОР

ТРЕЋЕМ ИЗДАЊУ
(1917)

Ово ново издање се појављује у тренутку који може изгледати врло незгодан, у тренутку кад свет, кога је готово општи рат више од две године поремећавао, једва може да обрати пажњу на мирољубива и скромна питања, која задругарство собом доноси. Али он ће имати да се њима забави, чим рат буде свршен и, чак не чекајући овај тренутак, већ сада се може утврдити, да је задружни покрет, далеко од тога да га је рат зауставио, добио од њега подстрек сасвим неочекиван и такав да је збунио чак најревносније присталице задругарства.

Тада кад су све друге социалне установе биле као збрисане буром, кад су друштва за узајамно помагање видела своје чланове растурене мобилизацијом, кад су синдикати били принуђени да жртвују, у интересу народне одбране, све што су тако мучно стекли кроз пола века борбе, ограничење трајања рада, искључење жена из фабрика, па до права штрајка, тада кад је сам социализам био принуђен да се одрекне основних чланова свог програма, борбе класа и интернационализма, не знајући кад би могао скупити његову парчад — потрошачке задруге су виделе, да се број њихо-

м. б. 37146

току двеју ратних година више него у претходним годинама.¹ Оне су издржале ватрену пробу и док су толики други у њој пропали, оне су из ње изишле прекаљене. Све ратне несреће су им служиле. Све већа оскудица хране и скакање цена привукли су у њихове магazine све оне, чак из буржоаске класе, који су желели да штеде. Јавне власти, принуђене да се брину за исхрану становништва, биле су сувише срећне да нађу, у овој дужности за коју су биле тако неискусне, некористољубиву сарадњу потрошачких задруга. То је добро познато у Немачкој. Професор Штајн им је одао ово значајно признање: „Шта би било с нама у овом рату, у овој опседнутој тврђави каква је Немачка, да нисмо имали задруга?“ У заузетим и опустошеним крајевима, њихови магazine су обично били поштеђени од непријатеља и служили су становништву као склоништа, помало као цркве у ратовима средњег века. У Белгији чак, задруге су виделе да се број њихових чланова знатно увећава, али брзо исцрпљење њихових стокова робе и њихових новчаних остава довело их је у тежак положај. Понекад избеглице су организовали међу собом задруге, као белгијске избеглице у Холандији у логору Gaasterland. У Русији, полет задружног покрета био је такав, да је превазишао полет свих других земаља: скакање цена би било недовољно да га објасни, али је укидање монопола алкохола у многоме допринело томе.

У Француској, рат је задесио наше задруге у

¹ Наћи ће се на следећим странама неколико цифара, које ће допустити да се измери чудно рашћење задруга, по свима земљама, али нарочито у ратујућим, у току ових двеју ратних година. И док се ова књига штампала, цифре нису престале да расту.

пуној кризи, сутрадан кад су се две супарничке организације, после осамнаест година распри, најзад измириле немајући времена да учврсте своје јединство и да себи даду нужне органе. И уз то, онај крај Француске који је још првих дана претрпео инвазију јесте крај у коме се налазе наше најмногобројније и најнапредније задруге: лишене до сада сваке везе са средишном организацијом, не знамо шта је с њима било.

Због тога они међу нама који су од пре тридесет година радили на развоју француског задругарства веровали су заиста, да је цело дело изгубљено или да га бар сасвим изнова треба отпочети. Није било ништа од тога. Не само да су задруге живеле, већ су и расле, мада у мањим размерама него у другим земљама.¹ Нов Савез се показао на висини прилика. Не само да је умео одржати већ започете везе између задруга, него је још умео користити се стицајем прилика, да се покаже као природни представник интереса свих потрошача и да самој држави и општинама пружи успешну и врло цењену сарадњу. Од париске општине је добио позајмице и инсталације нужне за организацију продаје увезеног смрзнутог меса. Предузео је на своје име стотине радњи трговачке куће Мађи за продају млека, које су биле опљачкане у првим данима рата. Од војних власти је добио средства, помоћу ауто-базара, да продаје своју храну на фронту и на тај начин ослободи војнике од експлоатације трговаца. Створио је ра-

¹ У Француској, као у другим земљама, код знатног дела задруга број њихових чланова је јако порастао, било услед скакања цена, било услед повећавања броја радника у извесним варошима, као и избеглица.

дионице за неупослене раднике, учествовао у уставима народне помоћи, нарочито у установи за помоћ ратне сирочади. У овом тренутку, Савез држи у Паризу Конгрес задружних организација свих земаља Споразума ради проучавања економских мера, које треба предузети после рата.

Тако је задругарство у свима земљама чудновато порасло у поштовању публике. Оно је видело јавне власти, које су обично биле доста рђаво расположене према њему и, као што ћемо видети, пре склоне да ограниче његово ширење, како дају место његовим представницима у министарским саветима.¹

Није само већ створеним задругама рат дао нов углед, све потрошаче је он научио да бране своје интересе. У знатном броју француских вароши где није било задруга, становници су умели створити, било сами, било уз сарадњу општина, лиге потрошача да би се борили против експлоатације локалне трговине. У Брислу су створили, за време рата, „општинске магацине бриселског становништва“, с капиталом од 4 милиона франака, ради снабдевања становника намирницама.

* * *

Можда ће неко бити наведен да верује, да је напредак задругарства за време рата само пролазан и да ће ишчезнути с приликама које су га проузроковале? Ми верујемо, напротив, да овде нема ничег случајног и да данашњи развитак за-

¹ Наведимо само, међу знатним бројем других, Г. Албера Тому позваног као државног подсекретара да организује службу муниција, и у Немачкој Г. Огиста Милера, једног од директора велике хамбуршке задруге, позваног да учествује у управљању службом исхране царства.

другарства проистиче из дубоких узрока, које је рат само изнео на видело, али који ће га надживети.

Потрошачке задруге су се показале као начин економске организације најбоље удешен да се утврди *права цена*, што значи — јер ове две речи не кажу ништа мање — завести правду у економском поретку. Оне су се у томе показале надмоћније од индивидуалистичког режима слободне конкуренције који је, у поремећају у коме се налази Европа, умео само да створи огромне имовине на рачун потрошача — и надмоћније исто тако од државне интервенције која, таксирањем нужно самовољним (мада понекад потребним тамо управо где недостаје задружне акције), излаже опасности да чешће изазове падање понуде него падање цена. Задруга, свдећи цену свих ствари на цену стајања, то јест на висину довољну да награди нужне чиниоце производње, али отклањајући свако вештачко повећање које долази од спекулације, остварује управо идеалну цену, цену којој тежи таксирање, као и цену коју би дао режим савршене слободне конкуренције, цену која не би допуштала ни неоправдане добитке, ни губитке.

И ако се чак деси да је понуда недовољна према тражњи, као што се често дешавало у овом рату, задругарство уме да се прилагоди најбоље овој крајности. Режим *laisser faire* не пружа у овом случају друго решење него да удали скупоћом све оне који не могу платити, остављајући потпуни део онима који имају средстава да плаћају повишене цене. Али задруге не могу да приме ову свирепу неједнакост међу својим члановима. Оне су, дакле, тежиле пре свега да предупредe несташицу те и те хране обавештавајући своје чланове, да се не

снабдевају претерано и да на овај начин не стварају глумом паником опасност које се боје. Оне су их научиле исто тако, погодним упутствима, да се уздржавају од хране која постаје ретка, да би је заменили другом релативно обилном. И кад је, поред ових мера предострожности, понуда остала недовољна, тада су оне смањивале количине, које су се имале издавати сваком задругару, тако да се потрошња сведе на висину постојећег стока. И тиме, оне су успевале да зауставе скакање цена, и можда би чак успеле да га потпуно спрече, да су имале, од чега су још увек далеко, контролу над тргом и над производњом сировина.

То је у осталом оно што се трудила да уради држава кад је, као у Немачкој, прибегла одмеравању obroка и стављању потрошача на карту; али ови принудни начини, који изгледају узети са сплава Медузиног,* не могу се поредити са васпитном акцијом задруга у којима задругари сами себи намећу нужна ограничења.

Тако, у овим трагичним данима, задруге нису обмануле велике наде, које су неки заснивали на њима и које су многи сматрали као смешно претеране. Оне су показале, у свом скромном кругу, шта би могао бити један народ у коме би задругарство било потпуно остварено, једно друштво које не би имало другог циља, него да се побрине што је боље могуће за потребе својих чланова, не да остварује максимум добити, и шта се може учи-

* Писац мисли на пропаст лађе Медузе, која се десила 2 јула 1816. на 40 миља од западне обале Африке. Том приликом од 149 бродоломника спасло се, на једном сплаву, свега њих 15.; остали су или пропали у мору или су их појели њихови другови који су остали у животи.

нити, да би се исправиле слабости и неправде личне акције немајући потребе прибегавати обично више или мање несносним начинима интервенције јавне администрације. Кад буде куцнуо час да се ради на реорганизацији Француске, задруге неће пустити да их баце на страну.

Шарл Жид.

ПРЕДГОВОР

ДРУГОМ ИЗДАЊУ

(1910)

Три типска облика народног удружења, који се зову Синдикализам, Узајамност и Задругарство, деле међу собом на сасвим неједнак начин наклоности јавног мишљења и старање власти.

Синдикализам не само испуњава ступце листова, узбуђује публику, узнемирава владе, него је још постао израз читаве једне врсте социалне филозофије. Цео свет данас хоће да буде синдикуван; назвати се чланом синдиката, изједначује се са *Civis Romanus sum* од пре две хиљаде година.

Узајамност ствара мање брига владајућим: напротив, она им пружа прилику, на многобројним конгресима и банкетима, да славе благодети солидарности. Милионе франака изгласава Парламент сваке године да би је подстакao, а људи који јој се одају тако су многобројни, да је требало унети у буџет нарочити кредит за медаље намењене њиховом одликовању.

У осталом, за један као и за други од ова два велика начина удружења, били су изгласани органски закони, закон од 1884 и 1890, и непрестано поново узимани у рад да би се побољшали и проширили.

Колико је друкчије са задругарством! И још треба овде чинити подразлике.

Ако је реч о радничким произвођачким задругама, о земљорадничким произвођачким задругама, грађевинским задругама, кредитним задругама, за све њих симпатије и наклоности државе не оскудевају. Многобројни закони намењени да олакшају њихове задатке, ослобођења од пореза, субвенције бесплатне или у виду позајмица, које иду од неколико стотина хиљада франака за прве до стотину милиона за последње, ништа им не оскудева, не рачунајући широки публицитет у штампи.

Али кад се дође на потрошачку задругу, настаје дубоко ћутање. Ако има конгреса или банкета, нико о томе не зна ништа, ниједна званична личност се на њима не појављује, ниједан лист о томе не говори. У Парламенту, ако се понекад чује да се говори о њима у дискусији о буџету, то није зато да би им се дале субвенције, већ да би их оптеретили каквим новим порезом. Ниједан органски закон није био изгласан за њих; оне су биле остављене помешане у општем праву. Један законски предлог био је истина поднет пре двадесетак година, али је остао сахрањен у картонима Сената. Док постоји један Виши Савет Узајамности, и за синдикате један Виши Савет Рада, не постоји никакво званично створено тело да послужи као орган потрошачким задругама.

Ова општа равнодушност за овај облик удружења представља чудновату појаву. Јер су ипак потрошачке задруге већ једна сила, бар по броју. Чланова ових задруга има близу 900.000, мање без сумње него чланова друштава за узајамно помагање, али исто онолико колико чланова синдиката, а бескрајно више него чланова радничких произвођачких задруга и грађевинских задруга. С друге

стране, не би се могло рећи, да су њихова амбиција и њихови циљеви такви да се о њима не мора водити рачуна: они су чак од много даљег домашаја него амбиција и циљеви синдикалиста и чланова друштава за узајамно помагање, јер док први имају за циљ да воде класну борбу да би ослободили раднике, а други да предупреду беду лечећи зла која прете људском опстанку, и док на тај начин једни врше лечнички посао, а други више борбени, задруга, напротив, врши конструктивни посао: она не циља ничем мање него да поправља данашњи економски поредак, да би га заменила новим.

Изгледа, међутим, да би задружни програм требало да привуче пажњу партије која је данас на влади у Француској, јер овај програм одговара доста добро програму који радикално-социалистичка партија тежи одавно да формулише у својим манифестима и на својим конгресима, не успевши још у томе потпуно. Што би она хтела, зар није нешто што не би био ни индивидуализам, ни колективизам? што би тежило укидању капитализма и најамништва не жртвујући ни приватну својину, ни слободе наслеђене од Револуције? Управо то јој пружа задругарство.

Знам добро да постоји и солидаризам, али солидаризам је само доктрина чије остварење је управо задругарство. А који други социални покрет може да пружи у потврду свог програма више творевина по свима земљама, и, као залог будућности, статистике које показују уредније пењање и дају боље утисак неодолживог продирања? Пре већ четрдесетину година Клодио Жане је написао,

да је то био једини социални експеримент XIX. века који је успео.

Истина је да постоји једна земља, једна ипак од највећма занетих за социални напредак, у којој је успех био осредњи: то је управо Француска. Потражићемо томе узроке, али дотле морамо се запитати да ли ова осредњост резултата не проистиче делом из равнодушности публике и равнодушности самих задругара у погледу могућности њихове акције и њихове судбине. И да би покушала да уздрма ову двоструку равнодушност, ова мала књига је била написана. Ми се не бринемо за напредак задругарства у свету — али нисмо исто толико сигурни, да Француска може заузети у задружном покрету место које би приличило једној великој демократији. Ако она то неће или не може, задружни развитак ће се вршити ипак — али без ње.¹

¹ У једној енглеској књизи Г. Фе-а (*Cooperation at home and abroad*), налазимо ову реченицу која представља једну опомену: „Свуда видимо знаке, да ће у блиској будућности — изузев у Француској — задруге обухватити велику већину најамничке класе.“

ПРЕДГОВОР

ПРВОМ ИЗДАЊУ

(1904)

Ово је проста монографија једне врло специјалне установе. Хтео сам објаснити, колико је могуће јасније, шта је потрошачка задруга, како живи, шта ради, шта хоће, какве је амбиције распињу, какве је бриге муче, какве је распре упропашћују, и исто тако како, у својим свакодневним пословима скромне домаћице, додирује највише проблеме економске науке.

Надам се да ће ова књига имати за дејство, да заинтересује за потрошачку задругу оне који је још не познају, показујући им колико је развијена и обилна, и како ова установа, која је изгледала тако скромна у свом почетку, јадна ситна трава у економској флори, постаје данас висока гора и зашто већ милиони људи седају у њен хлад.

И надам се да ће она исто тако имати неког интереса за оне који већ познају и практикују задругарство, јер мада не могу наћи на овим странама ничег заиста новог, они ће наћи управо оно што су познавали и што су волели, питања ватрено претресана, с вечера, у одаји иза магазина која служи као одборска сала, наде и разочарења, велике радости и ситне јаде свог задружног живота.

Трудио сам се да сведем ову књигу на што је могуће мањи број страна и речи, а ипак да ка-

жем све што је потребно. То неће ићи, бојим се, без неке сувопарности. Читалац ће то извинити говорећи себи, да кад један писац жртвује развијања, да би се држао обавештавања, он увек жртвује мало сам себе.¹

---

¹ У осталом, они који би жалили ова развијања моћи ће наћи, у популарном облику, у једној другој књизи, збирци диференција за пропаганду, коју смо објавили под насловом *Другарство*

ГЛАВА I

Шта је циљ потрошачке задруге ?

Уопште говорећи, потрошачка задруга постоји кадгод се више лица, осећајући исту потребу, удруже да је заједничким средствима задовоље боље него што би то могла учинити личним средствима.¹

Ишлазило би дакле из ове дефиниције, да свака потрошачка задруга има за циљ *производњу*, јер да би се подмирила ма каква потреба, треба најпре произвести. И, у ствари, то је заиста циљ потрошачке задруге, али стварно она доспева дотле тек на високом степену свога развитка. За почетак, она се задовољава да купује оно што је потребно њеним члановима: она је трговац дуго пре него што постане фабрикант.

Обично се почиње најзначајнијом од свих потреба, потребом исхране, или једном од посебних врсти ове опште потребе, као што је хлеб, вино, бакалска роба. Зато је Монсењер од Кетлера, архиепископ Мајнца, рекао да се задружно пи-

¹ Скоро је немогуће дати потпуно тачну дефиницију задруге, због велике разноврсности циљева који се њоме желе постићи. У сваком случају немогуће је, по нашем мишљењу, подвести под исту дефиницију потрошачку задругу и производјачку задругу, јер су њихови циљеви, и поред своје привидне истоветности, пре супротни, као што ћемо то видети даље. Наћи ће се, међутим, у књигама талијанских писаца, Воленборга, Панталеонија, Валентија, Маријанија и т. д., сугубо интимних и духовитих анализа, којима су покушали да обухвате у једној синтетичкој формули све облике задругарства.

тање своди на чисто питање исхране, али то никако не значи омаловажити га. Кад потрошачка задруга и не би имала другог циља, него да омогући радничкој или мало имућној класи да се боље и јевтиније храни, било би већ много. Да би се уверило да то није незнатан циљ, довољно је сетити се:

1^о Да су за знатан део радничког становништва — који г. г. Charles Booth и Rowntree процењују за енглеске градове између 27 и 30% — минимална најамница неопходна за одржање физичког живота, број грамова хране који су хигијеничари израчунали као нужан за одржање људског тела, далеко од тога да буду достигнути.

2^о Да се куповна средства којима располаже радник, већ тако ограничена сама по себи, још и траће услед немогућности да се економски употребе. Он купује у малим количинама, за један су шећера или кафе од ситних препродаваца, који му пружају робу из треће или четврте руке, устојалу по квалитету и повећану у цени, пошто је свака рука узела при пролазу своју добит. Он подноси, било из незнања, било из резигнације, кад је принуђен да купује на кредит, све преваре које опорост борбе за живот намеће овим препродавцима исто тако сиромашним као и он што је. Он мора чак да плаћа трговцу, у облику повећања цене, премију осигурања против неспособности плаћања оних његових другова који не плаћају. То су тако неповољни услови да, као што је речено, са мало свирепом иронијом: „Нема много богатих, који би могли себи допустити луксуз, да купују под истим условима као сиромашни.“

Потрошачка задруга, нарочито кад се ослања на моћне набављачке савезе, отклања све ове не-

воље. Пре свега, ако има за циљ само јевтиноћу, она може давати робу по много нижим ценама него трговина. И чак, што је обично случај, ако продаје по истој цени као трговина, она бар користи потрошачу бољом каквоћом — више хранљивих састојака у погледу хране, више трајашности кад је реч о оделу — и исто тако додатком у *количини* који проистиче из тачне мере, за хлеб, за месо, за све. Она представља установу социјалне хигијене првога реда, и у Енглеској извесно није била без утицаја на тако знатно смањивање туберкулозе.

Уосталом, ма шта казао Монсењер Кетлер, потрошачка задруга није ограничена на исхрану, већ је способна да се прошири на све потребе материјалне природе¹, као што је одело, покућанство, нарочито стан (врста тако значајна да се задруге, које имају задатак да се за то старају, обично одвајају засебно под именом грађевинских задруга), и не само на материјалне потребе, већ и на потребе умне и моралне природе, све оно што доприноси благостању, све што може да увећа угодност и чар живота. Могу се врло добро замислити, и у ствари постоје већ, задружна серкла, задружна позоришта, задружни листови и нарочито задружне цркве, хоћу рећи установе које стварају и одржавају само они који хоће да се њима користе, да би се заједно образовали, забављали или поучавали.

¹ Постоје у Сједињеним Државама стотине вароши у којима потрошачка задруга има за циљ стварање и експлоатисање телефонске мреже. У Њу-Јорку, Брислу, Берлину, Милану, образовале су се задруге сопственика аутомобила ради снабдевања бензином, гумама и другим оруђима за овај спорт у коме је потрошач нарочито експлоатисан.

Управо чињеница што су ови циљеви врло разноврсни и створила је успех потрошачких задруга: може се тражити од њих што се хоће; оне се прилагођавају са чудном лакоћом ма ком социалном циљу, чак најразноврснијим, понекад чак, треба признати, супротним, тако да између њих треба бирати. Може се, као што ћемо видети, тражити од потрошачке задруге било јевтиноћа, било један додатак у приходу, било лична уштеда, било средство да се образује социална мртва рука, али се од ње не могу тражити сви ови резултати у *исти мах* и чак је незгодно спојити их два по два. Отуда се могу видети конзервативци или револуционари, буржое или радници, сељаци или варошани, колективисти или анархисти, протестанти или католици, да проповедају једни за другим задругарство, мада у врло различитим намерама. Треба приметити уосталом да задруге, ван циља коме теже непосредно, могу наменом, која се даје њиховим добицима, посредно служити свима циљевима. Тако, видећемо, социалистичке задруге Белгије и севера Француске употребљавају своје вишке за политичку пропаганду. Јевреји звани Сионисти створили су били у Лондону једну потрошачку задругу, чији су се добици морали употребити, до износа од 30%, на развитак сионистичког покрета, т. ј. на припремање заснивања новог јерусалимског краљевства. То је посигурно непредвиђени циљ задругарства. Нићи ће други.

Француски економисти, који су се бавили покретом потрошачких задруга у његовим почецима, нису му означавали други циљ него штедњу. (Видети последњу главу ове књиге). Али ово схватање је данас сасвим застарело.

У чему се разликују задруге од друштава за узајамно помагање? Зар немају и ова друштва за циљ, да подмире извесне потребе: старање у случају болести, пензије у старости, погребни трошкови, и т. д.? Без сумње, обе установе су сестре по томе што су обе кћери узајамне помоћи и солидарности, али ипак изгледају врло различито. Друштва за узајамно помагање имају за улогу борбу против опасности, које грозје људском опстанку, болест, старост и смрт; она имају филантропски карактер; звали су их некад „братствима“. Задруге имају за улогу, да новим економским начинима подмире потребе свакодневног живота: оне образују „предузећа“ у правом смислу који означава ова реч у политичкој економији. И ова разлика циљева је тако стварна, да је законодавац морао створити за њих различите калупе: друштва за узајамно помагање имају специјално законодавство, задруге имају своје; поименце за задруге је потребно претходно уплаћивање извесног капитала, напротив за прва друштва су довољне периодичне уплате.¹

¹ Видети даље главу о „правним обележјима потрошачких задруга“.

Међутим, кад је реч о друштвима за осигурање добара, као што су друштва против пожара или помора стоке — или чак кредитним друштвима, т. ј. за позајмљивање капитала, — употребљавају се скоро подједнако називи „узајамна друштва“ или „задруге“.

ГЛАВА II

Задружни програм. — Критике економиста.

Непосредни циљ је задруга, дакле, да задовоље потребе својих чланова боље и економичније, него што то чини данашња организација: на пример, ако је реч о хлебу, да пружи хлеб боље каквоће, по тачнијој мери и јевтиније, него што га могу пружити хлебари.

Да ли је ова тежња основана? Она изгледа, на први поглед, врло смела, јер зар је вероватно да прости потрошачи, који по самој дефиницији нису специјалисти, могу бити у стању да месе хлеб или да врше ма какву другу службу економичније и савршеније него хлебари или људи од заната? Зар не би то значило порицање великих закона поделе рада и размене, и као враћање варварском стању, животу једног Робинсона или феодалне породице, који су били принуђени да сами и својим сопственим средствима подмирују све своје потребе?

То је примедба на коју економисти нарочито ударају гласом. Међутим, искуство у скоро свима земљама понављано већ пола века, и потврђено хиљадама успеха, доказује на најнеоспорнији начин да је ова тежња савршено основана. Без сумње, задружни начин предузећа мора да пати од великих незгода: пре свега од недостатка техничких способности, и више још од недостатка личне управе, „ока газдиног“. Покретач личне добити недостаје

код управљача, па био он најамник или чак филантроп.

Али, с друге стране, задруга, имајући да подмири само потребе својих сопствених чланова, може чинити готово извесна предвиђања, нарочито ако су њени чланови савесни и верни у својим куповинама, и због овога оне се не излажу опасностима од погрешних спекулација и сувишних стокова које треба ликвидирати с губитком.

Уз то задружно предузеће, немајући никакве потребе за рекламом ни луксузом излагања, пошто се не обраћа публици, и не излажући се никаквој опасности од неспособности плаћања, пошто обично не продаје на кредит, ослобођено је тиме од два најтежа терета, који притискују обично трговачко предузеће.

Најзад, задруга може често да прибави себи услуге способних, поштених и оданих директора, по нижој награди него што би морала плаћати капиталистичка предузећа. Директор шкотског магазина на велико (Magazin de Gros), који је њиме управљао много година и довео га до тако високог степена напретка (више од 200 милиона франака продаје, више него Бон Марше или Лувр), примао је 350 фунти, т. ј. 8750 франака плате. Директор енглеског магазина на велико, који обави скоро за 1 милијарду послова, прима од скоро 400 фунти (10.000 фр.) Један од ранијих директора, Mitchell, одговорио је једном американском економисту, Graham Brooks-у, који га је питао како се задовољава тако малом наградом: „Верујем да уживам поштовање својих колега. Располажем великом влашћу. Имам велику веру у задружни идеал. То ми је довољно (these things satisfy me).“ Тиме задру-

гарство уноси у економски поредак и ставља у службу индустрије једног новог и врло моћног чиниоца: незаинтересовану енергију.

Ове користи могу бити довољне, да накнаде све штете које проистичу из неискуности администратора и да, у борби против трговаца, даду превагу задрузи. У ствари, и супротно ономе што се обично мисли, нема више неуспеха и стечаја у задругама, него код трговаца, и чак, тамо где су статистике могле бити утврђене, констатује се много мање.¹

Што се тиче тврђења, да задружна организација укида поделу рада и враћа нас у доба када је сваки био принуђен да сам производи све што му је било потребно, као у примитивном племену — потребно је разумети се! Јест, у извесном смислу може се рећи да је потрошачка задруга увећана породица, да, као некад и као данас још у извесним фермама, она прави хлеб, слатко, предиво и ткиво, пере рубље, и т. д. Али међутим никако не ради сам потрошач све то, већ специални радници, првенствено чланови задруге. Ако је подела

¹ Хамбуршки Задружни Преглед (Konsumgenossenschaft Rundschau), у свом броју од 18. јануара 1908, тумачио је резултате једне званичне статистике стечаја у Немачком Царству од 1905—1906. За капиталистичка предузећа у облику акционарских друштава, било је 24 стечаја на 4952 друштва, што даје сразмеру од 4,85 на 1000 — а за 25.714 задруга било је 27 стечаја, што даје сразмеру од 1,43 на 1000.

Истина је, да већи део ових 25714 задруга су биле кредитне а не потрошачке, што можда чини просечну цифру повољнијом; али, с друге стране, треба приметити, да пописна цифра капиталистичких предузећа обухвата само велика предузећа, а не мале трговце, а падови под стечај су управо код ових најмногобројнији.

рада укинута с гледишта *економског*, она постоји потпуна с гледишта *техничког*, а то је довољно да обезбеди напредак. Могло би се рећи тачније, да се задруга ограничава да преобрази ову кооперацију, која постоји већ у латентном стању у сваком људском друштву, у свесну и организовану кооперацију. Једна од омиљених тема економиста је да доказују, како игра личних иницијатива тежи несвесно хармонији целине. На несрећу, чињенице доказују, да је ова хармонија врло често само ужасан несклад. Е па задруга се труди, да натера сваког да свира у такту, она је шеф оркестра.

Улога коју смо малочас означили као карактеристику потрошачке задруге — задовољити економичније све потребе живота — довољна је већини задруга које постоје данас у свету. И сама за себе, у осталом, била би сасвим довољна, да задругарство начини фактором првог реда у економском развиту и да му прибави све већи број присталица, не само међу радницима, чије најамнице су таман довољне за живот, већ и у буржоаској класи, међу чиновницима, службеницима или малим рентијерима, притешњеним као што су између повећавања својих потреба, услед развита луксуза, и смањивања својих прихода, услед повећања пореза и конверзија државних зајмова.

Али ако маса задругара тражи од задругарства само средство да се боље живи, има их мали број, у свима земљама где се задружни покрет раширио у извесној мери, који очекују од њега нешто више: остварити више правде у економским односима. Нису се тек онако ројдалски ткачи хтели назвати „Праведним“ Пионирима. Они се не задовољавају да траже од задругарства повећање удобности за

мало имућне класе, „кокош у лонцу“ обећану од краља Анрија IV.; они су сагласни да у њему виде средство економског преображаја, не само у области размене, већ и у области производње и поделе богатстава: — *производње*, јер задружна организација поделе богатстава, која би за основ имала организацију производње засновану на утакмици, створила би зграду врло несталну и можда неподобну за становање; — *поделе*, јер казати да ће потрошачи задржати за себе цео производ предузећа, значи казати, да капитал неће имати више да прима добит, значи дакле засновати нов систем поделе.

Није реч, дакле, ни о чему мање него о новом економском режиму намењеном да замени капиталистички режим, приближујући се пре режиму који му је претходио, режиму домаће економије (видети гл. XV).

Од задруге се очекује и морални напредак. Надају се да ће задругарство, укидајући трку за профитом, јединим данашњим покретачем економске активности, да би га заменило једино бригом о потребама које имају да се задовоље, уништавајући рекламу, лаж, фалсификовање или бар подстрек на трошкове, успети да утврди у размени владу истине и правде, простије да утврди *праву цену*. Ако би требало дефинисати у две речи циљ задругарства, ове две би биле довољне.

Без сумње, економисти неће пропустити да одговоре, да је противнаучно стављати себи такав циљ, пошто није ни у чијој моћи, ни задруга, ни чак државе, да утврди праву цену или ма какву цену; једино економски чиниоци, спојени под именом закона понуде и тражње, имају ову моћ.

Ипак јесталност цене све више и више циљ

коме теже трговина и индустрија; труде се да заштите цену од изненадних потреса конкуренције. Због тога је „утврђена цена“ постала не само правило у свима великим базарима, већ и сами фабриканти теже све више и више, да наметну трговцима утврђену цену за артикле који носе њихову марку, са забраном за трговце да продају *испод означене цене*. Овај систем, који се јако раширио у Сједињеним Државама под именом *price maintenance*, у Француској једва ако се употребљава само у апотеци за „специалитете“ и у књижарској трговини.

Али ова утврђена цена нема ничег заједничког с правом ценом задруга. У место да отклони добит, она је учвршћује, уносећи је као нераздвојан елемент у цену. Ако се овај систем прошири, потрошач ће бити предан апсолутно на милост произвођача. Због тога на њега треба одговорити системом задруга, који тежи такође утврђеној цени, али цени утврђеној од потрошача и са забраном да се продаје *изнад означене цене*.

Видећемо даље, каквим се проширавањем задругарства надају да постигну ове велике ствари. Али можемо рећи одмах, да се то мисли постићи тражећи од задругара, да се одрекну потпуно или делом личних уштеда које за њих проистичу из задруге, или бар да оставе на чување у њеним касама уштеде остварене у току године, и да употребе тако створене заједничке капитале да подигну фабрике, да купе земље, да зидају куће, чији приходи би припадали природно задрузи — тако да би ова, правећи снежну лопту, апсорбовала мало по мало добит која до сада иде искључиво у руке оних који имају капитал. Ни у колико није реч о томе, да се експроприше капитал већ присвојен од

капиталиста, него да се за радничку класу створи нов капитал.

Социалисти примећују, да је шимера веровати, да ће најамничка класа икад бити у стању да изуме од својих најамница, већ недовољних за живот, колико је потребно да би се створио нов капитал. Али, ипак, пошто они усвајају (не без претеривања уосталом, али је то од малог значаја у овом случају), да је цело постојећи капитал само производ ранијег рада и био изузет од њега, онда зашто не усвојити да ће нови рад, развијајући исти напор, моћи створити једнак капитал и *задржати га за себе*? И ако би рад напустио у будуће стари капитал и потрудио се да оживи само нови капитал, који ће бити његов, онда ће стари капитал постати мало по мало некористан, празан и сасушен као мехурак, пошто је лептир одлетео.

Уосталом, ми признајемо да је далеко од овог идеала до стварности и да задругарство није много преобразило трговачке навике. Трка за вишком (*divi hunting*, лов на дивиденде, кажу Енглези) је једва мање груба него трка за профитом, а има чак задруга у које су се увукли најгори буржоаски пороци, разумејући ту и мито. Али се то дешава само кад задруга, у место да преображава средину, пусти да она процре у њу.

У пркос ових случајева неверности и издаје, задругарство ипак задржава ову карактеристичну особину, да је у исти мах врло идеалистичко и врло практично. Оно је у исто доба Марта и Марија, Дон Кихот и Санчо. Оно гони плаву птицу, али место да је тражи по уображеним острвима, оно је затвара у један дућан. Оно ставља себи у задатак да преобрази свет, али ради тога почиње

тима што чисти пред својим вратима и удешава што боље уме своју кућу. Оно иде ка звезди, али пази где ставља ногу.¹

Чује се како се доста често расправља ово мало схоластично питање: да ли је задругарство *циљ* или само *средство*? — Како се узме.

За огромну већину оних који прилазе задругарству, задругарству буржоаском, као што се каже често, оно је, казали смо малочас, само средство: средство да се живи боље не трошећи више, или, као што ћемо видети даље, да се штеди не лишавајући се.

За колективистичке социалисте или анархисте који прилазе задругарству, оно је такође само средство: — средство да се припреми долазак колективистичког или анархистичког режима, придобијајући и оружајући народ за борбу класа снабдевајући га тврђавама, муницијом, кадром и нужним техничким образовањем, да би сутрадан по победоносној Револуцији народ био у стању, да осигура производњу и поделу².

Али за оне који воле задругарство ради њега самог, за праве задругаре, оне који се сами називају „кооператистима“, али које њихову критичари иронично квалификују мистичарима, задругарство је циљ по себи: не зато што су они расположени

¹ Одлични економист из Кембриџа, професор Маршал, казao је у свом председничком говору на конгресу у Ipswich-у 1889: „Задругарство од свих великих покрета одликује то што је оно у исти мах велики, мудри и опрезни посао, и јака, жарка и прозелитска вера“.

² За разлике између задругарства званог буржоаско и задругарства званог социјалистичко, видети последњу главу ове књиге.

задовољити се већ задобивеним резултатима, него зато што верују, да је задругарство стваралачко и да данашње творевине садрже већ све могућности које се могу желети за будућност, као што зрно садржи у латентном стању плод — или, да говоримо без метафоре, зато што свака задруга, покоравајући се законима које је сама себи дала, сачињава већ мали свет организован саглаено правди и социалној користи, и што ће бити довољно пустити их да се развијају спонтано, тиме што ће расти, као и тиме што ће се, путем подражавања, умножавати, па да се оствари, у више или мање далекој будућности, најбољи могући свет.

А економистима, који исмевају ове „препородилачке“¹ тежње, могло би се приметити, да је ту у главном само покушај да се оствари један принцип, драг класичној економској школи, принцип који је Бастија изразио, на неколико часова пре него што је издануо, овим речима: „Треба испитивати политичку економију с гледишта потрошача“. Задружни програм, то је управо егзалтација потрошача².

Истина је да јавно мишљење — нарочито мишљење протекциониста и социалиста — сматра, да је произвођач економски много племенитија личност него потрошач, јер онај који производи, производи скоро увек *за другог*, док онај који троши,

¹ Тако их квалификује Г. Пол Лероа-Болије у својој великој *Полишичкој Економији*, свеска IV.

² Г. Панталеони поставља ово питање: Који нов елемент уноси задругарство међу елементе који утичу на понуду и тражњу? Ми одговарамо: ниједан, истина је; али би оно допустило закону понуде и тражње, да дејствује под условима које слободна конкуренција није никад могла остварити.

троши увек *ради себе*, и да би, према томе, била велика неправда жртвовати првог другом.

Али је игра речи тврдити, да у данашњој економској организацији произвођач живи за другог. Кад хлебар меси хлеб, он нема за циљ да храни своје муштерије, већ да дође до добити, и ако их храни, то је зато што је то за њега једини начин да ову добит оствари. Само је у задрузи производња организована једино у циљу задовољења потреба. У осталом није реч о томе, да се жртвује произвођач потрошачу, већ да се сваки стави на своје хијерархијско место. Очигледно је, пак, да произвођач постоји само ради потрошача — хлебар ради оних који су гладни — не обрнуто. Ову истину, сувише често изопачавану у данашњем економском поретку, потрошачка задруга хоће да васпостави.

ГЛАВА III

Историја потрошачких задруга.

§ 1. Енглеска.

Цео свет зна датум и место рођења потрошачких задруга — 21. децембар 1844. г. у Рождалу (близу Менчестра)¹, — и име задруге која је била, и која је још и данас, поштовања достојни предак безбројне породице задруга рођених њеним духом и по њеном лику, „Рождалски Праведни Пионири“. Били су то ткачи од којих неколицина ученици Овенови, то јест социјалисти, други чартисти, то јест, као што би се казало данас у Француској, присталице социјалистичке радикалне партије, али сви имајући снажно поверење Енглеза у self-help, или пре у mutual-help. Они су се целе једне године с муком трудили, да прикупе мали капитал, који су сматрали као неопходан и, пошто су многи напустили друштво, нашли су се њих 28 на броју са 28 фунти капитала (700 франака). Таква је била полазна тачка покрета који је данас, после само 72 године, продро по целом свету, обухвата

¹ То је датум отварања магазина, скромног дућана, у улици Крапо (Toad Lane), али датум протоколисања задруге је 24. октобар 1844. г. Кућа у којој је био отворен први дућан постоји још али, што би се тешко могло веровати, она не припада више Рождалској Задрузи. Данашња задруга, која се ипак обогатила, није откупила ову кућу својих отаца. Задружни конгрес је у овом циљу изгласао 1914. г. један кредит од 50.000 франака. Али је рат одложио овај акт народног признања.

више од 10 милиона породица и снабдева их робом за 5 милијарди франака.

Називају често оцем Задругарства социјалисту Роберта Овена, који је живео још у време Пионира и од којих су неколицина били његови ученици. Истина је, да је овај социјалист (који је био у исто време велики послодавац) дивно дефинисао задругарство овом формулом: „Треба да постанете своји сопствени трговци и своји сопствени фабриканти... да бисте снабдевали сами себе робом најбољег квалитета и по најнижој цени“. Истина је такође, да је он популарисао реч Задругарство. Али је Овен, заузет остваривањем у својим Државама Хармоније потпуног задругарства у облику комунизма и нарочито заједнице земље, увек доста презирао задружне магацине (stores): сваки покушај делимичног остварења у облику дућана, њему је изгледао као погоднији, да убије поверење у његов систем, него да му припреми додазак.

Међутим, била би погрешка веровати, да је Рождалска задруга била прва задруга. Крајем XVIII. века могу се навести више њих¹. 1820. створила се једна лига „за пропаганду задругарства“ и, до 1840., под утицајем Овена и његових ученика, покрет пропаганде за задругарство био је врло жив: лиге, листови, конгреси², мали списи раздавани у

¹ Утврђено је да је постојала једна потрошачка задруга год. 1794., у једном селу Оксфордске грофовине, у Монжвелу, где је изгледа била створена иницијативом владике Дирама. Али Г. Максвел, у својој *History of Cooperation in Scotland*, тражи првенство за једну малу задругу која је постојала 1769. у селу Килмарноку у Ayrshire-у.

² Било је више задружних конгреса у овој периоди од 1830—1833: један, 4. октобра 1831. у Бирмингаму, где је било одлучено стварање магазина на велико и где је задругама била наметнута дужност васпитања — и један други у Лондону идуће године.

милионима примерака, ничег није недостајало. Стотине задруга су биле основане после ове пропаганде; 1832. бројали су их на 300. И чак, у ово време, био је установљен један магaзин на велико (Wholesale) у Ливерпулу. Чак су неке данас постојеће задруге, једна десетина, од којих нарочито задруга у Ливерпулу у Енглеској која датира од 1830, старије од Рождалске задруге.

Али су све ове потрошачке задруге (називају их на енглеском *distributive societies*) имале једну ману, која је кочила њихов развитак и најзад доводила до њихове смрти: оне су биле филантропске установе, установе патронаже, скоро помоћи. Оне су биле рођене из осећања милосрђа, из жеље да се нађе лек бедама радничке класе и обарању најамница, тако страшном у првој половини 19. века, када је машинизам косио ручни рад, и отежаном још скупоћом хлеба коју су заштитне таксе на жито непрестано подизале у корист велецоседника — таксе које ће истрајна борба Кобдена и Џон Брајта (такође из Рождала) ускоро укинути — те су према томе личиле, својим пореклом као и својим циљем, на економате. Истина је да, док економати нису оклевали да постану лек гори од зла и средство експлоатације најамника, потрошачке задруге су остале некористољубиве. Оне су то биле сувише. Основане помоћу капитала филантропа, који су играли у задрузи само улогу почасних чланова и који нису куповали у тобож задружном магaзину, имајући за циљ само јевтиноћу, не тражећи никако добит или ако би је оствариле, делећи је акционарима а не купцима, или чак намењујући је целу једном неotuђивом резервном фонду, који је требало да служи само будућим генерацијама, чија

их је племенита и шимерична визија стално гонила — оне нису привлачиле муштерије и, немајући муштерија, оне се нису могле развијати, већ су се вечито окретале у кругу. Покушало се доцније с другим начином употребе вишака, наиме с једнаком поделом међу свима задругарима, али он не даде срећније резултате и, у ствари, овај систем једнакости стављао је на исту ногу ревнoсне задругаре, који су савесно вршили све своје куповине у задружном магaзину и равнодушне, који у њега, никад нису долазили.

Али заиста плодна идеја Рождалских Пионира — Чарлса Ховарта, јер је право да од ових безимених историја забележи бар једно име¹ — била је, да се добит дели не више сразмерно уложима у новцу, акцијама, као ни у једнаким деловима међу свима задругарима, већ сразмерно куповинама извршеним од сваког задругара и контролисаним на најпростији начин давањем жетона једнаких по нумеричкој вредности новцу примљеном на каси. Изгледа, да су је други имали раније и чак је примењивали 1827. у једном економату, али овог пута последице су биле огромне: видећемо ускоро из којих разлога. То је био удар, који је уздрмао цео овај дотле непокретни механизам.²

Очевидно, овим новим начином поделе, за-

¹ Недавно је прослављена у Енглеској стогодишњица рођења Чарлса Ховарта (рођен 1814, умро 1868), Архимеда задругарства, каже један од његових биографа. То је био радник на сновању, без образовања, али упознат са Овеновим доктринама.

² Јаков Холиок (Holyoake) је написао и објавио 1858. *Историју Рождалских Пионира*, и ова дивна историја, поново издавана и преведена на све језике, није мало допринела развиту задругарства у свету.

другарство је добило индивидуалистичкији карактер. Оно више није било комунистичко или засновано на једнакости, као што га је замишљао Овен, пошто је давало свакоме према учињеним услугама. Највише ако је задржавало један део комунизма у томе што је позивало задругаре, да уложе своје индивидуалне вишке у заједнички фонд, како би се тако скупили уједно и били употребљени, у заједничком интересу, пре свега на развитак задруге, а исто тако на пропаганду, на социално васпитање. И треба признати, да се од ових двеју нешто супротних тежњи задружног покрета, последња по датуму, ова индивидуалистичка, највише развила. Али се данас чине напори, да се првобитна тежња обнови.

С правом је, дакле, историја дала двадесетосморици ткача, који су створили Друштво Праведних Рождалских Пионира, име Очева Задругарства. Они су га двоструко заслужили.

Пре свега грандиозним и пророчким начином на који су формулисали програм задругарства за своје време и за сва времена. Ево тог славног манифеста:¹

Задруга има за циљ, да оствари новчану корист и да побољша домаће и друштвено стање својих чланова, удружујући капитал, подељен у акције од једне фунте, и довољан да привеле у дело следећи план:

Отворити један магазин за продају хране, одела, и т. д.;
Купити или подићи куће за оне своје чланове који буду

¹ Такав бар какав је био прештампан у *Алманаху Пионира* за 1854. Изгледа међутим, према Г-ђи Б. Потер (Сиднеј Веб), да су овај програм формулисали још 1827. задругари из Бриктона У сваком случају, ако Пионери нису имали заслугу да су га први формулисали, они су имали већу заслугу, да су га остварили у колико је било могуће.

желели да се узајамно помажу ради побољшања услова свога домаћег и друштвеног живота;

Предузети производњу артикала за које Задруга буде сматрала као згодно производити их, да би пружила рада оним својим члановима који би били у беспослици или који би патили од сталног обарања најамница;

Купити или узети под закуп земљу, коју би обрађивали њени незапослени чланови или чија би најамница била недовољна.

Чим буде могуће, Задруга ће приступити организацији производње, поделе и васпитања, у својој средини и својим сопственим средствима или, другим речима, она ће се уредити као самостална колонија, (*self-supporting*) где ће сви интереси бити солидаризовани (*united*), и притицати у помоћ другим задругама које буду хтеле засновати сличне колоније.

Да би ширила умереност, Задруга ће отворити у једном од својих локала нарочиту установу умерености.

На другом месту зато што се нису задовољили, да формулишу програм и идеал задругарства, и да му покажу из далека циљ коме се оно полако приближује, већ су нашли практична средства да га остваре. И ако се помисли, да је неколико ткачких радника, уз први пут, тако дефинитивно утврдило ове статуте, да искуство од више од пола века није ништа нашло да им дода и да су се хиљаде задруга, створене после њих, ограничиле да их копирају скоро дословце, онда се неће устезати, да се у томе види једна од најзначајнијих појава економске историје. Међутим, она је прошла сасвим неопажена од тадашњих економиста, чак и од Стуарта Миља. Задружни систем није изишао из мозга једног научника или једног реформатора, већ из саме утробе народа.

Ево најзначајнијих догађаја из историје задругарства у Енглеској после Пионира.

1852. и 1862. изгласавање закона званих *In-*

dustrial and Provident Societies Acts. Први нарочито, који је био Магна Карта задругарства, дао је законску потврду задругама, дотле без гаранција и без грађанске личности, чију имовину би могао присвојити први задругар, који би само хтео да се ње докопа. За овај закон се дугује великим делом напорима једне мале групе религиозних људи, познатих под именом „хришћански социјалисти“, од којих је најславнији био проповедник и романијер Чарлс Кингсле, а уз сарадњу великог економиста Стурта Миља, — мада су ови, у осталом, стављали свој идеал више у произвођачку задругу, него у потрошачку, и мада су тражили свој идеал мање код Рождалских Пионира, него код француских социјалиста из 1848. За енглеске хришћанске социјалисте, као и за француске, зло против кога се имало борити било је најамништво, док је за Овена и његову школу била добит.¹ Ипак, благодарјећи њима, задругарство је у свима својим облицима добило потпору не само позитивног законодавства, већ и јавног мњења.

1864. забележимо стварање у Менчестру Великог набављачког савеза, званог *Cooperative Wholesale Society*, или обично *C. W. S.*, чији је утицај на енглески задружни покрет био врло моћан и постаје из дана у дан све моћнији. (Видети гл. X.). За њега се дугује нарочито иницијативи Аврама Гринвуда, једног од Рождалских Пионира, који су

¹ Без сумње, најамништво и добит су као лице и наличје једне исте ствари и садрже обоје потчињеност рада капиталу; али док се произвођачка задруга јавља као једини пут ка укидању најамништва, потрошачка задруга води непосредније укидању добити. (Видети даље гл. XV.)

тада још били у животу. Он представља економску и практичну страну задругарства.¹

1869. стварање Задружног Савеза, представљеног једним сталним Саветом, *United Board*, који је као влада (влада која има у осталом само свим морални ауторитет) свих енглеских задругара, и годишњим Конгресима, који су као сесије задружног Парламента. Он је Wholesale-у оно што је душа телу.

Од овог датума, енглеско задругарство нема више историје — исто онако као ни срећни народи — јер оно иде само од себе на основу стечене брзине. Данас је задругарство једна од живих снага земље: држава у држави (*a State within the State*), казао је лорд Розбери на задружном конгресу у Глазгову 1890. Као што ћемо видети у следећој глави, оно обухвата скоро једну трећину становништва Велике Британије. Истина је, да се многи боје да се оно не изопачи у колико се шири. Они се жале што се очекивање једног новог друштва које је, као очекивање Миленијума код првих хришћана, одушевљавало Пионире, ограничава данас на тражење више угодности или на очекивање великих вишака, једном речју што задругарство, у место да буде религија, није више ништа друго него један посао (*business*). У ствари, неизбежно је да првобитне врлине слабе свакад кад се једна

¹ Тек после поновљених неуспеха ова установа, која је требало да буде тако плодна, успе да остане у животу. Магазини на велико били су већ створени, после првог конгреса у Бирмингаму 1831, и доцније 1850. иницијативом хришћанских социјалиста, али земљиште није било довољно припремљено, и они пропадоше. У осталом, до закона од 1862, такви задружни савези сматрани су као законски непостојећи.

покрет шири; ипак је васпитање, за које енглески задругари чине велике жртве, довољно да одржи задружни патриотизам у новим генерацијама.

Ако смо дали ове појединости, врло кратке уосталом, о пореклу задругарства у Енглеској, то је с тога што ове установе нису својствене Енглеској, већ се налазе исте такве у свима другим земљама, у колико ступају у задружни покрет.

§ 2. Белгија.

Међутим, док се енглеско задругарство типа ројдалског развијало, према њему, у Белгији, створио се један други тип са сасвим особеном физиономијом. Белгији или пре неколицини њених вођа, Цезару де Пепу, после њега, Анселу, Бертрану, Вандервелду, припада заслуга што су задругарству делимично вратили радничку партију и социјалистичку школу које су се, као што ћемо видети ускоро, биле одвојиле од њега¹.

Не значи то, да је задружни покрет у њој узео онако грандиозне размере као у Енглеској — пре свега зато што је датума много скорашњијег и почиње једва 1880., затим зато што је он, узевши одмах социјалистички и политички карактер, био ометан супарништвом других политичких партија, католичке и либералне, које оснивају у истим варошима супарничке задруге.

Али, с друге стране, ова борба је дејствовала као подстрек за задругарство, пошто је свака партија од њега направила средство утицаја на народ. И карактеристична црта белгијског задругарства састоји се у томе што се код њега задружна акција

¹ Видети, о програму и особинама социјалистичког задругарства, последњу главу ове књиге

спаја с политичком акцијом, што никако није случај у другим земљама, до сада бар. Нарочито је социјалистичка партија начинила од задружног магазина не само, као што је казао Ансел у једној често понављаној реченици, „тврђаву за бомбардовање капиталистичког друштва кромпирима и хлебом од четири фунте,“ већ, боље него то, „Народни Дом“ да јој послужи као центар снабдевања, скупљања, образовања, ђдмора, морализације, једну врсту патронаже супротну капиталистичкој патронажи, али која се служи истим начинима — и чак, може се рећи, начинима које данас ниједан послодавац не би смео себи допустити: тако, задругар мора да плаћа свој хлеб унапред сваке недеље купујући жетоне, што у ствари значи, да задруга позајмљује од радника свој обртни капитал; и, уз то, он мора да плаћа овај хлеб за трећину скупље од његове праве цене! Али радник подноси од своје задруге оно што не би подносио ни од једног послодавца. Он радо допушта, да га вежу мрежом установа помоћи, старања, узајамности, које га окружују од рођења до смрти и прате у целом његовом домаћем, професионалном и политичком животу. Уче га да добро гласа и да не пије алкохол. Да би задржале с њиме свакодневни додир и да би могле тачније контролисати његову ревност, све белгијске задруге узимају продају хлеба као основу за своје послове.

§ 3. Француска.

Француска је тек доцкан приступила потрошачким задругама пошто је најпре тражила свој пут у другим областима задругарства: — у почетку, 1848, инспирисана асоцијационистичким со-

циализмом прве половине века, у *произвођачким задругама*; — доцније, од 1863. до 1867., у *кредитним задругама*, али које су и саме биле сматране као етапа ка произвођачким задругама. Међутим, социално зло, које су сви француски социалисти из прве половине XIX. века непрестано анатемисали, била је конкуренција. Било би, дакле, логично да им је задругарство, које је противност конкуренције, изгледало као тражено решење. Али су они задругарство тражили на страни производње, а не на страни потрошње.

Затим, обесхрабрена својим неуспесима, радничка класа је напустила задругарство у свима његовим облицима. Она га је ипак и даље поздрављала на својим конгресима, све до лионског конгреса 1878¹, као решење социалног питања. Али, то је био последњи поздрав, који му је она дала. Већ идуће године, на конгресу у Марсељу, под притиском марксистичког колективизма који се тада тек јављао у Француској и чији иницијатор је био Жил Гед, она нагло промени мишљење, изјави да се задруге „не могу сматрати као довољно моћна средства да се дође до ослобођења пролетаријата“ и изгласа социјализацију средстава за производњу.

Ипак, створиле су се овде онде потрошачке задруге. Најстарија од оних које се налазе у *Алманаху Задругарства* јесте *Кошница* у Сен-Етјену, која датира из 1855. Али има и других старијег датума, одавно ишчезлих и које нису чак оставиле

¹ „Сматрајући да је најамништво само прелазно стање између ропства и једног безименог стања, синдикалне коморе мораће ставити све у акцију ради оснивања општих потрошачких, кредитних и произвођачких задруга...“, таква је била резолуција изгласана у Лиону.

трага. Идеја удруживања ради заједничке куповине и сувише је проста, а да не би падала често на ум и да не би била по некипут остварена. Већ 1828. забележено је постојање једне задружне хлебнице зване *Caisse de pain*. у Алзасу, у Гебвилеру.

Велики задружни полет из 1848., ако се скоро сав истрошио у произвођачким задругама, створио је међутим неколико потрошачких задруга, особито у Лиону, који је у то доба био огњиште социалне активности, поименце *Задругу Касџора*¹. У времену од 1867.—1883., мада је одушевљење ишло нарочито ка кредитној задрузи², ипак је основано око стотину потрошачких задруга, између осталих *Захџев* у Питоа, иницијативом Беное Малона³, *Сирноаска Пчела*, са Клавелом, и *Задруга XVIII. арондисмана*

¹ Израђено је више студија о историји задругарства у Лиону; — од Флотара, у *Годишњаку Удружења* објављеном 1867., и скорије од Годара, *Порекло лионског задругарства* (1904, Лион). Један задружни магазин, с доста интересантним обележјем, био је створен 1835. под именом *Истиниша и социјална шрговина*, и био је угрожен гоњењем од стране власти, као што ће бити, седам година доцније, лепа иницијатива Леклерова, кад је организовао учешће у добити.

² У Паризу, 1867. било је само 5 до 6 потрошачких задруга према 50 произвођачких и више од 100 кредитних. И једне и друге су се везивале за три установе народног кредита: *Кредит Рада* (*Le Credit au Travail*), *Задружна Шведионица* (*La Caisse des Associations cooperatives*), *Есконшна шведионица народних удружења* (*La Caisse d'Escompte des Associations populaires*).

³ Беное Малон је био социјалист француске школе, то јест без много симпатија за марксизам, а пре са симпатијама за задружни идеал — мада је он уосталом оптужио жестоким изразима „препредсњаке економске ортодоксије, који су завели раднике на безизлазне путеве задругарства.“ (*Ручна књига за социјалну економију*).

у Паризу. Али је опет у Лиону њихово множење било најјаче: било их је 23. У ово време, задругарство су бранили економисти као Леон Сеј, Жил Симон, Валрас, али с програмом скромнијим него што је ројдалски, и за закон од 1867., који ћемо проучити даље, дугује се овом покрету. Жил Симон, у дискусији о овом закону, одржао је један топао говор.

Тек је 1885, благодарећи иницијативи једне мале групе задругара из вароши Нима, д' Боав, Фабр¹, и неколико радника, потрошачка задруга добила свест о самој себи и њен ход је од тада био ако не врло брз, бар непрекидан. Први конгрес, одржан у Паризу 1885., поставио је основе једне организације готово сличне организацији коју смо означили за Енглеску. Били су створени један *Задружни Савез* са сталним *Средишним Комитетом*, један набављачки савез, годишњи конгреси, један журнал.

За десетак година задруге, које су биле пришле *Задружном Савезу*, остале су уједињене на ројдалском програму. Средишни Комитет је нашао главног секретара, пуног ревности и искуства, у лицу Шарла Робера, апостола учешћа у добити. Али прерани и несрећни покушај, да се створи набављачки савез (видети даље у глави *Савези и Федерације*) изазвао је у Савезу неред и извесно обесхрабрење.

Међутим, пример белгијских задруга и савети њихових шефова вратили су задругарству, ако не

¹ Огист Фабр је ученик Фурјеа и неко време је радио у Фамилистеру у Гизу. Родом и сам, ако не из исте вароши, бар из мале оближње вароши, и тада професор у Монпељеу, био сам први регрут Нимске Школе.

као социалном решењу, бар као средству акције, изван број француских социалиста, и ови отпочеше да оснивају потрошачке задруге. Али ове париске задруге са социјалистичким тежњама, које су најпре приступиле са симпатијом *Задружном Савезу*, одвојише се ускоро од њега, јер су га сматрале у исти мах сувише буржоаским у његовим тежњама и сувише провинцијалним у његовом малом парламенту, и 1895. једна друга група, састављена нарочито од париских задруга, била је основана под именом „Задружна берза социјалистичких потрошачких задруга.“

Социјалисти тврде, да је овај расцеп обележио нову еру задругарства у Француској. Тек од овог датума, оно је престало бити меркантилно, да би се надахнуло широким социјалним схватањем.

Има у овом тврђењу један део истине и један део незахвалности. Што се тиче задружног програма, социјалистички дисиденти нису ништа додали програму оснивача Савеза, али што се тиче практичног рада, њихове задруге, искључиво радничке и прожете духом борбе класа, показале су се активније, дисциплинованије, солидаристичкије. Ипак, периода која је дошла затим, и која није трајала мање од седамнаест година, била је испуњена препиркама између групе социјалистичке и групе зване буржоаске или неутралне, сукоб који извесно није послужио напретку задругарства у Француској — али ми одлажемо ове начелне дискусије за једну другу главу.

Најзад, благодарећи напорима неколико одањих задругара у обема партијама — и исто тако благодарећи утицају задругара страних земаља, специјално Белгијанаца и Енглеза, који се вршио

на свима годишњим конгресима, како националним тако и на конгресима Међународног Задружног Савеза — француско задругарство је успело, да понова образује своје јединство. 1912. две групе се сагласише на једну декларацију, коју је саставио један члан Нимске Школе.¹ Ова декларација, названа и „Пактом Јединства“, била је потврђена одвојено и једновремено од сваког савеза на његовом конгресу — од Конгреса Задружног Савеза једногласно, од Конгреса Социалистичке Берзе са већином од 307 против 30 — и најзад заједнички конгрес, одржан у Туру 28.—30. децембра 1912., потврдио је Јединство, у присуству многобројних делегата задружних савеза иностранства, који су били дошли да послуже као сведоци овом срећном уједињењу.

Ипак, било је и на једној и на другој страни задруга, које су одбиле да приме јединство и које су претпоставиле да се одвоје.² Али, обрнуто, друге, које су дотле одбијале да приђу савезу, одлучише се на то оног дана кад нису имале више незгоду да бирају између два супарничка савеза. Тако да, на крају крајева, нов савез представља снагу мало већу од снаге двеју уједињених рани-

¹ Видети текст ове Декларације у последњој глави ове књиге: *Задругарство и социализам*

² На страни старог Задружног Савеза непомирљиве су биле задруге полупослодавачке, а нарочито задруге Службеника Железница Р. Л. М. задржане својим професионалним карактером, а можда и зато што Управа Компаније не би радо примила ово уједињење са социалистима. На страни социалистичке групе, дисиденти су биле велике задруге северног департамента тесно везане с „гедистичком партијом“ — тј. марксистичком (пошто је Жил Гед у Француској представник марксистичког гледишта).

јих организација, али ипак не обухвата чак ни трећину задруга Француске у погледу броја и задруга и чланова, и мало више од трећине у погледу пословног обрта (видети главу X.) Али могло се с правом надати, да ће нови блок имати много већу привлачну снагу од привлачне снаге ранијих супарничких организација. Могло се надати нарочито да ће спајање двају магазина на велико, који представљају сами за себе 12 милиона франака, довести до знатног повећања укупне продаје на велико и омогућити такмичење са набављачким савезима у иностранству.

Али све ове велике наде биле су покошене ратом. Још је срећа што је Јединство било већ остварено, мада још није било донело своје плодове, на дан кад је рат избио. Благодарени овом јединству, задругарство је могло надживети ову катаклизму и чак учинити земљи и задружном принципу извесне опште познате услуге, које смо означили у предговору ове књиге.

§ 4. Немачка.

У Немачкој, радничка класа је дуго одбијала да верује у успешно дејство потрошачких задруга, јер је била напојена теоријом гвозденог закона, како га је назвао Ласал т. ј. класичном теоријом која учи, да свако смањење скупине фатално повлачи подједнако смањење најамница и да, према томе, такво мора бити несрећно дејство потрошачке задруге. Због тога се задружни покрет развијао најпре, под управом Шулце-Делића, од 1851., у правцу кредитних задруга, и у овој грани, он је постигао чудно развиће, грандиозније још него потрошачке задруге у Енглеској. Рачуна се у ствари

на 18.000 кредитних задруга, како варошких тако сеоских. Како је то најконзервативнији облик од свих облика задругарства, он је придобио либералну и буржоаску партију и чак мале трговце, који су у њему налазили велике користи. Он је чак играо за дуго улогу громобрана против социализма Ласала и Карла Маркса. Због тога су кредитне задруге заузеле прво место у савезима, нарочито у најзначајнијем који је основао Шулице-Делић, берлинском „Општем Савезу“, — док су потрошачке задруге остале у другом реду, немајући скоро, у замисли вођа Савеза, друге улоге до да олакшају штедњу радника и да на тај начин потпомогну кредитне задруге.

Али је уједињење кредитних и потрошачких задруга под истом заставом доведено у питање онога дана, кад су ситни трговци, који су сачињавали гро војске кредитних задруга, увидели да су потрошачке задруге, развијајући се, тежиле да их искључе. Уз то Општи Савез, који је, увек надахнут духом Шулице-Делића, представљао буржоаски либерализам и бранио средње класе, није могао примити раднички социјалистички програм социјалне обнове, који су потрошачке задруге, у Немачкој као и у Француској, почеле да проповедају. Због тога, на конгресу у Кројцнаху, 1902., под председништвом Dr. Кригера, ученика и наследника Шулице-Делића, Општи Савез је осудио једном резолуцијом овај програм као сувише социјалистички. И услед овог гласања, већина потрошачких задруга су се одвојиле, да би образовале независан савез, чије је седиште у Хамбургу. Овај Савез, међутим, не исповеда социјалистичку веру, као белгијски; он није везао пријатељство с ве-

ликом социјал-демократском партијом, али, извесним правилима — као што је забрана да се продаје публици или да се плаћа интерес на акције — он даје својим задругама карактер више антикапиталистички и више узајамнички него ма у којој другој земљи.

Данас Немачка, којој је дуго требало да приђе покрету потрошачких задруга¹, корача у њему циновским корацима; у овој области, као и у индустријској, она тежи да превазиђе Енглеску и, по кораку којим иде, вероватно је да ће у томе успети, као што ће се видети и из цифара, које дајемо у следећој глави. Чињеница је интересантна, јер надмоћност, којом се Немачка хвали у области организације, била јој је опште призната само у колико је реч о организацији принудној, етатистичкој, милитаристичкој. Ево, међутим, једног начина организације битно слободног и спонтаног какав је задругарство, у коме Немачка показује не мање знатне способности него индивидуалистички Енглези. Треба признати, да особине и чак недостаци који изгледају тесно везани с германском расом, дух дисциплине који уме да потчини посебне интересе општем интересу, нагон ка груписању који је тера да се скупља у масу, огромна способност потрошње, култ организације, чак укус за колосалним, све су то погодбе изванредно погодне за успех задругарства у Немачкој. Као што ћемо видети у идућој глави, тамо се налазе највеће потрошачке задруге у целом свету.

¹ Најстарија потрошачка задруга, створена по рождалском типу, изгледа да је била задруга у Најштату, близу Магдебурга, 1864. Али се немачко задругарство јаче развило тек последњих година прошлог века.

Зауставимо се овде. Ми не можемо на овом месту писати историју потрошачких задруга у свима земљама за време друге половине XIX. века. Она би била уосталом врло монотона, јер су се у свима земљама, изузимајући Белгију, задовољили тиме што су стварали задруге држећи се доста верно ројдалског типа. Било би интересантније продужити ову историју у будућност, истражујући које су земље у којима овај облик задругарства има највише изгледа на успех. Није извесно да ово зрно, увезено из Енглеске, мора успевати у свима земљама: у сваком случају је извесно, да је његов развитак у њима врло неједнак. То ће се боље утврдити у идућој глави.

ГЛАВА IV

Статистика и географија задружног покрета.

Ако се човек сети, колико је био особен тип удружења који су створили Ројдалски Пионери, дивити се како се ово мало зрно могло прилагодити свима земљама, мењајући се према специјалним условима средине, и какву је чудесну разноврсност облика могло створити. По свима земљама, под ледом Исланда и Лабрадора, као и на острвима Тихог Океана, оно цвета већ¹.

Статистика потрошачких задруга је на несрећу врло непотпуна. Зна се готово у свакој земљи број задруга, али нема их много где је број задругара пописан, а још мање их је где су најзначајније цифре, па ма то биле и цифре извршених продаја, тачно познате. Тако у Италији, где је међутим задругарство постигло знатан развитак, нема још статистике. Чак у земљама, где су задруге груписане у савезе, постоји увек изванредан број „дивљих“ које не пружају тражена обавештења, тако да су дате цифре испод стварности, те их треба повећати у извесној мери. Једва су у Енглеској и Швајцарској статистике готово потпуне, јер су у овим двема земљама скоро све задруге груписане у једном једином савезу.

¹ У Палестини, у овом тренутку, више сионистичких израелских колонија, лишених ратом свих средстава, организовале су се у задруге да би живеље и чекале.

Под овим резервама, ево процена које се могу дати :

Земља	Број задруга	Број задругара (хиљаде)	Срвмера на 1000 становника	Износ продаја (милиони)
Британска Острва	1.385	3.054	264	2.200
Немачка	2.375	2.000?	121	700?
Русија	13.000	1.500	34	800
Француска	3.261	881	90	321
Аустрија	1.471	500?	70	180?
Италија (1915)	2.418	374	43	151
Швајцарска	396	276	290	144
Данска	1.560	250	350	150
Угарска	1.750	200?	40	80?
Белгија	205	170	90	48
Шведска	608	153	108	61
Холандија	135	108	72	26
Финска	512	100	120	63
Пољска	950	96	33	42
Шпанија	200	40	30	16?
Норвешка	172	39	42	

Узели смо цифре из 1914.¹, мада су, за већину земаља, цифре из 1915. већ објављене, али су оне

¹ Ове цифре су узете из задружних листова разних земаља, из Билтена Међународног Задружног Савеза и извештаја поднетих Конгресу од стране делегата. Обележили смо знаком питања оне цифре за које су обавештења неизвесна и понекад несагласна.

Уредили смо земље по реду цифара из другог ступца, који даје број задругара. Број задруга, који се налази у првом ступцу, није у ствари знак надмоћности, пре супротно пошто он означаје да су задруге врло мале. Ипак он има извесну вредност, јер показује меру у којој су задруге растурене по земљи.

Трећи стубац показује број задругара на хиљаду становника (помножен са четири, јер сваки задругар представља увек једну породицу и најчешће чак многобројну породицу: ретко има више задругара у истој породици.) Он, дакле, најбоље показује продирање задружног духа у земљи и, са овог гледишта,

ратом дубоко измењене иако не уопште, као што би се могло веровати, у смислу смањивања: сасвим напротив, скоро за сваку земљу¹, ратујућу или неутралну, повећање је знатно, а за неке огромно, нарочито за Данску и Русију. То је доста неочекивана појава. Да су задруге у неутралним земљама учествовале у општем богаћењу, то се може објаснити, али изгледа да би у ратујућим земљама, где је скоро цело одрасло становништво било мобилисано, потрошња морала показати знатно смањивање? — Да, али они, који су остали, трошили су више благодарећи повећању најамница и помоћи. А, с друге стране, број чланова задруга се повећао, јер је опште скакање цена гонило публику у задруге. Само, врло је вероватно, да ова повећања нису дефинитивна.

Нашем прегледу треба додати неколико стотина потрошачких задруга у балканским државама и Португалији, и ван Европе, једну хиљаду од прилике у Сједињеним Државама, Канади, Јапану, Капу, Индији, на Антилима, тако да се бар 30.000 може

требало би га пре узети као знак за задружно класирање. Приметиће се високо место које заузимају, у овом класирању, мале земље Данска, Швајцарска, Финска.

Класирање четвртог ступца, који даје износ продаја, готово је исто као и класирање другог ступца, јер је доста природно да износ продаја буде сразмеран броју купаца. Ипак паралелизам није апсолутан, као што се то може приметити. Не треба заборавити уосталом да, у многим земљама, задруге не продају само својим члановима, већ и публици.

¹ За Енглеску ево знатних повећања цифара изнетих на конгресу 1916. г. (за крај године 1915): број чланова 3.265.000; износ продаја 2572 милиона франака. А цифре за 1916. г. изгледа да ће се још више повећати.

узети као број потрошачких задруга у целом свету¹, око 10 милиона као број њихових чланова и близу 5 милијарди франака као сума њихових продаја. Уосталом, не треба заборавити, да сваки задругар представља обично једну породицу (јер нежењени једва имају интереса да ступају у задругу) и да су радничке породице уопште многобројне, тако да ових 10 милиона задругара представљају становништво од 40—45 милиона лица, што је као каква велика држава.

Што се тиче суме продаја, она је очевидно, с обзиром на размену светског становништва која износи стотине милијарди, сразмерно сасвим сићушна — пошто на сваког Европљанина долази једва просечно десет франака. Ипак, ако се помисли, да задружни покрет не датира још ни три

¹ Уосталом, ова листа не обухвата следеће врсте задруга које нису потрошачке у правом смислу, мада ипак потпадају под дефиницију коју смо о њима дали, на име:

а) *Грађевинске* задруге, т. ј. за снабдевање становима, на броју више од 10.000 (од којих највише у Сједињеним Државама и Енглеској, врло мало у Француској): о њима ћемо говорити мало даље;

б) *Земљорадничке* и *варошке* задруге за *куповину* *ђубреша* или *сировина*, којих има бар 20.000 (од којих 4000 у Француској);

в) Па ни *кредитне* задруге, сеоске или варошке, од прилике 50 до 60.000 (од којих 18.000 само у Немачкој и скоро толико исто у Русији), мада и оне имају за циљ, да задовоље једну потребу својих чланова, и врло прешну, потребу за новцем.

У свему, дакле, више од 100.000 задруга (56 623 у 1901. према статистици коју је у то време објавио секретаријат Међународног Задружног Савеза), растуриени по целом свету. И још не узимамо у овај попис произвођачке задруге од прилике 30.000 (нарочито млекарских), јер у пркос свог назива оне, по нама, потичу из принципа сасвим другачијег него што је принцип потрошачких задруга.

четвртине века и колико је то мала ствар, мање од једног живота човечијег, у историји света, ови резултати неће изгледати за презирање, већ пре способни да оправдају наде задругара.

Неколико речи о главним задружним земљама. Оне корачају путем задругарства врло неједнаким кораком. У првом реду, далеко испред осталих, налази се Енглеска, и ова чињеница нас не може изненадити после онога што смо видели у претходној глави о историји задругарства.

Пре свега по броју својих задругара, више од три милиона породица (3,265 у 1916). То представља (одбијајући Ирску, где је покрет потрошачких задруга незнатан) од прилике једну трећину становништва Велике Британије. Има извесних грофовина где се сразмера пење на половину и чак на три четвртине: има великих вароши, као што је Лидс, или малих, као што је Kettering или Desborough, где задругарство обухвата скоро све становнике.

Све су ове задруге јаке по броју својих чланова, јер њихова просечна бројна снага превазилази 2.200 (290 у Француској). Има 70 задруга које броје по више од 10.000 чланова од којих једна, у Лидсу, броји 63.000 са 60 милиона франака продаје¹.

Исто тако и по цифри својих послова. Продаје које су задруге извршиле својим члановима достигле су 1914. више од 2.200 милиона франака, што представља 1,600.000 франака на задругу (106000

¹ Задруга *Civil Service* (т. ј. чиновничка) у Лондону броји више од 80.000 чланова, али се она не сматра као права задруга из разлога које ћемо означити мало даље. Што се тиче поштовања достојног претка, задруге Рождалских Пионира, њу су претекле око двадесет њених кћери; ипак броји 21.000 чланова.

у Француској) и просечно 732 франка куповине на главу¹; много више него и у једној земљи (365 у Француској). Ова врло висока просечна цифра претпоставља две ствари: на првом месту, да ове задруге нису само бакалске радње, већ да пружају све врсте робе; на другом месту, да чланови врло ревносно купују у задружном магазину, ретка особина која је једно од најсигурнијих мерила задружне оданости. Има у Енглеској знатан број радника, који носе целу своју зараду у задружни магазин и не троше скоро ништа ван њега.

У ову цифру послова нису ушле продаје, које набављачки савези у Енглеској и Шкотској врше задругама својим члановима, а које износе више од 1.300 милиона франака (пошто би то значило урачунати их двапут); ни цифра послова Задружне Банке, која прави више од пет милијарди франака обрта, као ни осигуравајуће задруге, која врши осигурања за једну милијарду франака. Ако се сабере све, дошло би се до укупне суме од десетак милијарди франака.

Немачка је, видели смо, нарочито земља кредитних задруга (18.000 са више од 2.500.000 чланова), али ипак чак и у погледу потрошачких задруга, она корача у другом реду и напредује крупним корацима, а ових последњих година њено

¹ Цифре из 1915. су много веће услед скакања цена, као што смо то казали малочас, 2.572 милиона франака укупно, 1.900.000 франака на задругу, 790 франака на члана. А цифре из 1916. биће још веће.

напредовање је било много брже него Енглеске, као што се види из ових цифара:

	Енглеска		Немачка	
	Чланови (хиљаде)	Продаје (милиони фр.)	Чланови (хиљаде)	Продаје (милиони фр.)
1902 . . .	1.709	1.251	575	176
1914 . . .	3.054	2.200	1.717	611
Повећање	178%	176%	300%	347%

Види се да су, у току ове последње деценије, немачке задруге тачно утростручиле број чланова и скоро четворостручиле цифру послова, док су се цифре енглеских задруга повећале само за три четвртине. Истина је, да при овом поређању треба водити рачуна: 1° да је за сваки покрет, као за сваки организам, рашћење у толико брже у колико је он млађи; 2° да је немачко становништво веће за половину од енглеског становништва и према томе пружа пространије поље за ширење. Ипак је немачки покрет потрошачких задруга још увек много заостао иза енглеског, јер је целокупни број његових чланова једва само половина чланова а цифра његових послова чак ни трећина послова енглеских задруга.¹ Међутим има много врло знатних задруга за које назив колосалан није претеран: наиме задруга у Хамбургу са 79.000 чла-

¹ Једине поуздане цифре су цифре задруга које припадају Хамбуршком Савезу. То су цифре које се налазе у горњем упоредном прегледу. Али овај савез групише само 1200 задруга на више од две хиљаде, које постоје у Немачкој. Цифре овог прегледа су, дакле, испод стварности. Ипак требало би се чувати мишљења, да је потребно удвостручити их, јер су задруге, које припадају савезу, најмоћније. Просечни зборови изнети у нашем прегледу на страни 36. т. ј. 2 милиона чланова и 700 милиона продаја — изгледају довољни

нова, у Лајпцигу са 65.000, и нарочито у Бреслави која је највећа на свету, достижући 100.000 чланова, Ипак, како ова држи само хлебарницу и колонијалну робу, сума њених продаја је много мања него задруге у Лидсу, само 32 милиона франака.

У осталом, просечни износ куповина на задругара је уопште много слабији у Немачкој него у Енглеској, само 384 франка, што се објашњава можда мање одсуством задружне ревности код чланова, него чињеницом да ове задруге продају обично само бакалску робу, као у Бреслави.

Француска је, видели смо већ, на првом месту, после Русије, по броју задруга¹, али она нема разлога, да се поноси тиме, јер овај велики број није знак надмоћности, већ напротив слабости: он значи само разбацаност задруга.

Ево као доказ два упоредна прегледа повећања потрошачких задруга у Енглеској и у Француској.

За Енглеску, пре свега, ево паралелног напредовања броја задруга и броја њихових чланова:

	Број задруга	Број чланова	Број на задругу
1862	331	89.000	269
1872	930	324.000	348
1882	1.043	598.000	573
1892	1.420	1,127.000	794
1902	1.476	1,893.000	1.215
1912	1.399	2,750.000	1.970
1914	1.385	3,054.000	2.205

¹Што се тиче Француске, било је задуго само статистике коју је давао секретар бив. Задружног Савеза, Г. Доде-Бансел, и која је објављивана од 1892. у *Алманаху*, данас *Годишњаку француског Задругарства*.

Са своје стране, Одељење Рада (најпре у Министарству Трговине, данас у Министарству Рада) саставило је једну статистику према обавештењима траженим од окружних начелника, А од 1907. ово одељење објављује годишњу статистику, која држи доста потпуне цифре.

Види се да од 1902., датума који је обележио максимум, број задруга се смањило скоро за сто, док се број задругара повећао скоро за $\frac{2}{3}$. И ако се вратимо чак до 1892., види се да се број задруга смањило за 35, док се број чланова скоро утростручио.

У Француској, ево паралелног прегледа. Само ми не можемо ићи преко 1900, пошто никаква статистика, достојна поверења, не постоји до овог датума:

	Број задруга	Број чланова	Број на задругу
1900	939	375.000	400
1907	2 214	705.000	318
1914	3.156	876.000	278

Види се одавде, да се од 1900. број задруга много више него утростручио, али да се просечни број чланова на једну задругу смањило за једну трећину, док се број енглеских задруга, у одговарајућој периоди, смањило нешто мало, а просечни број чланова на једну задругу се скоро удвостручио. Ништа изразитије од такве паралеле, која најбоље показује тежњу Англо-Саксонаца ка прикупљању, тако супротну тежњи Француза ка растурању. Она показује очевидно, да је у Француској много брже повећање броја задруга, него броја чланова, што значи да су задруге све мање и мање¹. Тако

¹ Међутим, ово постепено смањивање просечног броја чланова може се делом објаснити чињеницом, да у колико се статистичка анкета шири, она открива и мање задруге.

Ове цифре је дао *Билтен министарства рада. Годишњак француског Задругарства* за 1914. даје цифре нешто мало веће: 3 261 задруга, 881.000 задругара.

Просечан број чланова трећег ступца, израчунат делећи просто укупан број чланова бројем задруга, мало је испод стварности, јер пошто изврстан број задруга не објављује број својих чланова, делитељ би требало да буде смањен за толико, али исправка је незнатна.

да је у Француској множење синоним дељења! Ето зашто, не говорећи чак о Паризу где их има 44, од којих само 6 или 7 нешто знатнијих, налазимо 54 задруге у Лиону, 21 у Крезоу, 11 у Монсо-ле-Мин, 27 у Рубеу, 18 у Туркоану, 11 у Буржу итд.¹

Француске задруге су слабе не само по броју чланова, већ и по продаји², и по суми куповина која долази на сваког члана, а ово је још озбиљнији знак одсуства задружног духа, јер показује слабу ревност код задругара, као што ћемо видети даље. Међутим постоји један други узрок, на име већина задруга у Француској држе само бакалницу и према томе су и куповине, које чланови могу извршити у магазину, врло ограничене. Има више од трећине задруга (1300) које држе само хлебарницу, и њихова продаја је самим тим ограничена³. Ретке су задруге које продају све. У Француској просечна продаја на главу је мало нижа од продаје у Немачкој, али је Француска нарочито по просечном броју чланова много нижа, а исто тако и по цифри послова. Ако упоредимо цифре Француског Народног Савеза и Хамбуршког Савеза, на-

¹ Више од једне четвртине француских задруга (више од 900) броје мање од 100 чланова: има их чак које броје 7 чланова, управо законски минимум!

² Укупан износ продаја (за 2.988 задруга које су то објавиле) јесте 316 милиона, што представља просечно мало више од 100.000 франака на задругу, док је у Енглеској просечна цифра 1.600.000 франака, шеснаест пута више!

Чак у Швајцарској, просечна цифра је много већа: 375.000 франака продаје на задругу.

³ Једној задружној хлебарници је тешко могуће, ма како задругари били ревносни, да прода свакоме више од једног хлеба од 4 фунте дневно, што једва чини од прилике више од 300 франака на члана и на годину.

лазимо код овог другог просечни број од 1.560 чланова и 600.000 франака продаја, а код првог само 315 чланова и 134.000 франака продаја. Француска нема колосалних задруга Немачке: само 6 француских задруга имају више од 10.000 чланова¹.

Швајцарска заузима врло часно место међу задружним земљама, јер броји 400 потрошачких задруга са близу 300.000 чланова на становништво које не достиже 4 милиона. То је сразмера, која је релативно виша од сразмере за Енглеску (78 задругара на хиљаду становника у место 74). А по суми продаја (скоро 150 милиона франака), она је само мало испод Енглеске (40 франака по становнику у место 50), а много изнад Немачке и већине других земаља. Она има 5 задруга које броје по 10.000 чланова и више, од којих задруга у Балу броји 37.000 (то јест, рачунајући чланове породица, скоро целокупно становништво вароши) са 27 милиона франака продаја. Међутим, овај покрет је скорашњег датума. Он се стварно јавио тек од образовања Задружног Савеза у Балу године 1890, који сједињава данас више од 400 задруга и продаје за више од 50 милиона франака. Једна од карактеристичних црта швајцарског задругарства јесте солидарност са којом се скоро

¹ То су:

<i>Удружење грађанских чиновника Сене</i>	21.000 чланова
<i>Независна у Лиљу</i>	18.000 "
<i>Савез чиновника компаније Р. Л. М. у Паризу</i>	14.000 "
<i>Савез у Рубеу</i>	15.000 "
<i>Савез у Лиможу</i>	10.600 "
<i>Савез у Руану</i>	10.200 "

И то још од ових шест, прва је више трговачка, друга више послодавачка, трећа професионална. Једино претпоследња припада Народној Савезу. (Видети примедбу на стр. 30.)

све задруге збијају око Савеза и пружају му апсолутну новчану и моралну сарадњу. То је с тога што је сама Швајцарска федеративна демократија, која носи на своме грбу девизу: „Један за све, сви за једног“, и која је према томе нарочито упућена на федерацију у економском поретку.

У Италији је такође, мада по другим особинама, задружни покрет значајан: то је земља у којој изгледа да је сарадња три велика облика радничких удружења — синдиката, друштава за узајамно помагање и потрошачких задруга — најбоље остварена. Она се нарочито у Ређио-Емилија групишу у врло моћну заједницу. Има мало задруга с великим бројем чланова, сем неколико професионалних задруга, као *Unione Militare* у Риму, или чиновничких и ситних буржоа, као *Unione Cooperativa* у Милану, али је економска еволуција Италије заостала иза њене политичке еволуције: она није могла остварити своје јединство. Италија је једина задружна земља, која није могла још остварити општи набављачки савез; она ради на томе у овом тренутку.¹ Одсуство статистике чини немогућим ма какво поређење цифара с другим земљама.

Белгија је једина земља у којој је задружни покрет узео заиста оригиналан облик, и социјалистичку и политичку боју, али ми се позивамо на оно што смо казали о овоме у претходној глави.

Постоји једна мала земља, где је задругарство постигло изванредан развитак, већи ма од које друге земље; чак од Енглеске, то је Данска.

¹ Постоји и у Италији један магазин на велико (*Consorzio*), али његова цифра послова је била незнатна — једва више од 1 милиона. За време рата се попела на 2 $\frac{1}{2}$ милиона.

Рачуна се у њој на више од 1500 потрошачких задруга, што је огромно за земљу од 3 милиона становника: то би представљало више од 20.000 задруга за Француску или Енглеску. Истина је, да су оне врло мале, пошто се укупан број њихових чланова цени на 250.000, то јест једва више од 160 на једну задругу. То долази отуда што су оне нарочито сеоске. И заиста, супротно ономе што се дешава у другим земљама, овде се задругарство у свима својим облицима највише развило на селу.

На другом крају лествица, прелазећи од најмање земље на најпространију, треба означити Русију. Развитак задругарства био је врло спор до првих година овога века, али је за последњих десет година постигао изванредан полет, а рат му је дао неочекиван подстрек. Без сумње *мир* и *артели* су већ открили урођене способности руског народа за удружење; није дакле чудновато што се дух удружења, у колико ови застарели начини ишчезавају, јавља у овом новом облику. Уосталом, демократски покрет налази ту пут, који му је затворен на другој страни. Што се тиче специалног утицаја рата, он се објашњава нужношћу да се бори против скакања цена.

Број потрошачких задруга у Русији цени се од прилике на 13.000 — већина сеоских — а број кредитних задруга, с којима немамо да се бавимо овде, на више од 15.000: ове већ раде на преображају Сибира.¹

Ништа нарочито да се каже о другим земљама. У Аустро-Угарској је постојао доста велики број

¹ Видети многобројне чланке Г. Тотомјанца, нарочито *Revue d' Economie Politique*, фебруар 1916.

потрошачких задруга, али разноврсност раса и неједнакост њиховог економског развитка нису допустили да се дође до једне опште организације. Сама Аустрија у ужем смислу следује из далека пример Немачке. Угарска, подстакнута од велике задруге у Будим-Пешти *Мрав*, (*Hangya*), групише врло велики број потрошачких задруга, 1300, каже дописник *Билшена Међународног Задружног Савеза*. А Чеси су, пак, образовали у Прагу један Савез, који је бројао већ више од стотине задруга.

Балканске земље су тек на земљорадничком задругарству, које боље одговара њиховом економском стању; међутим оне приступају данас покрету потрошачких задруга. И чак је Србија била покушала да створи једну школу, скоро факултет, за наставу задругарства.

Ван Европе, постоји једна велика земља за коју ће се човек зачудити што се не налази у првом реду у овом легитимичном прегледу: то су Сједињене Државе. Задругарство је било тамо до сада скоро незнатно, као уосталом и у другим новим земљама и колонијама. То је разумљиво. У земљама где радници, добро плаћени, презиру мале уштеде и где воде уопште живот готово скитнички, економски и социални услови су сасвим неповољни за успех задружног покрета. С друге стране, *struggle for life*, која је управо противност задругарства, није нигде развијенија него у Сједињеним Државама.

Међутим, неколико задружних огњишта се већ стварају: с једне стране, у Калифорнији, али то су више земљорадничке произвођачке задруге — и, с друге стране, у најстаријим државама где се услови живота почињу да приближују условима

живота наших европских земаља, у Масачусету, Њу-Џерсеју, итд.

Задругарство ће такође моћи да нађе погодну средину у немачким, италијанским, словенским средиштима имиграције, где су насељеници донели и чувају још обичаје своје родне земље. Минеаполис, где има много Немаца и Скандинаваца, већ је једно задружно средиште.¹ Изгледа да би задругарство требало да се шири и код црнаца, али то не би повећало његов углед у Америци.

¹ У Њу-Јорку постоји, ако се не варамо, само једна потрошачка задруга недавно основана, а састављају је великом већином Немци.

ГЛАВА V

Разни начини продаје.

§ 1. Продаја по текућој цени.

Опште је правило, кога се држе у свима потрошачким задругама за продају робе¹, продавати је по истој цени као што се продаје роба у месту, по текућој цени, то јест по *дејталној цени*.

Ово правило, да се продаје по трговачкој цени, изгледа на први поглед мало сагласно са идејом, која се има о потрошачкој задрузи, јер пошто уштеда у трошковима представља, као што смо видели, први циљ овог начина задругарства, изгледало би природније да се иде непосредно циљу, продајући по најниже могућој цени, по цени стајања.

Има их у ствари које, неверне Рождалском правилу, поступају на тај начин. Треба приметити, да се ове задруге регрутују са два краја лествица:

¹ Истина, реч „продаја“ није овде на свом месту, јер је реч о једном удружењу, које продаје својим сопственим члановима или пре о лицима, која продају сама себи: реч *подела* или раздавање била би тачнија. Зато Енглези називају ова друштва *distributive societies*, а у Француској се службеници, којима је дужност продаја, често називају раздавачима (*répartiteur*). Видећемо даље, да уопште закон и фиск не сматрају потрошачку задругу као трговца, који купује да би препродао.

Међутим, реч продаја је освештана употребом и чак је тачна правно, пошто задруга представља једну моралну личност различиту од личности својих чланова.

а) Међу буржоазијом, чиновницима или службеницима који примају доста високе плате, али који су принуђени да воде извештан начин живота и који не траже од задругарства ништа више него средство да задовоље што је могуће више потреба, са што је могуће мање новца, а никако да остварују ма какав социални преображај. Овој врсти припадају обично велике чиновничке и официрске задруге, као *Civil Service* и *Army and Navy Store*, које су највеће радње у Лондону. Али, као што ћемо видети даље, њих енглески задругари сматрају као да су ван задругарства.

б) Међу врло сиромашним радницима, притиснутим оскудицом, чије најамнице су недовољне за минимум исхране; у таквом случају било би немогуће и уосталом нечовечно не дати им колико је највише могуће хране за новац којим они могу располагати: за њих је главно дати свакој пари највећу могућу корисност. У Русији, на пример, где су најамнице уопште врло ниске, потрошачке задруге продају по врло ниским ценама.

Али систем продаје по цени стајања има великих незгода:

1) Он доводи у очајање месне трговце такмичењем у смањивању цене, које они не могу да издрже. И то заиста некорисно, јер ако задругари не стављају себи никакав други циљ него смањивање својих издатака, они би учинили боље, да се не труде да стварају потрошачку задругу, већ да се просто споразумеју с месним трговцима и добију од њих попуст на текућим ценама у толико већи у колико би број купаца био знатнији. Овај систем, врло прост, употребљавали су уосталом врло често и нарочито топло препоручивали сви они који се

надају, да тиме пруже публици користи од задругарства не наносећи штету трговини (Видети, даље, *Борба против трговаца*).

2) Он одузима задрузи способност да продаје публици, јер с једне стране било би бесмислено дати добровољно нечлановима исту корист коју и задругарима, корист од продаје по цени стајања — а с друге стране је заиста практички тешко имати две различите цене за сваки артикал.

Истина је, да продају публици не практикују све задруге и да чак, као што ћемо видети, одвраћају обично од ње. Али, иако задруга продаје само својим члановима, продаја по ниској цени има једну другу нагледу, што изазива извесне задругаре да купују за рачун својих пријатеља или суседа или можда чак да стварају себи какву зараду као посредници. То је доста честа злоупотреба, нарочито у шпанским задругама.

3) Нарочито он не оставља задрузи средства, да постигне иједан од циљева које ћемо доцније испитати, ни личну или колективну штедњу, ни осигурање, ни производњу, ни установе за васпитање или пропаганду, ни чак стварање капитала, јер овај се ствара готово једино наплаћеним вишцима који се предају задрузи на оставу. Сви ови циљеви, то јест, у главном, цео задружни програм, жртвују се јевтиноћи. Задруге које практикују овај систем жњу своје жито на зелено. Оне се не разликују много од послодавачких економата¹.

¹ Једна друга замерка, коју су чинили некад против овог система продаје по ниској цени јесте опасност, да ширећи се не обори најамнице. То је чак највећа замерка на коју су се позивали социјалисти против задругарства и која их је, за време друге половине XIX. века, одвратила од њега. Они су постав-

Ето зашто, у свима земљама, скоро све задруге се управљају по Рождалском правилу и продају, не по цени стајања, већ по текућој цени. Вишак тако остварен на свакој куповини уноси се у рачун задругара купца, да му се врати на крају године или, обичније, крајем полгођа.

Поступајући тако, ове задруге се одричу да пруже својим члановима корист свакодневне уштеде, да би им могле пружити једну другу корист, корист једне округле суме која се плаћа једанпут или двапут годишње, једна врста купона ренте: то је без сумње то исто, али је дејство које се производи на потрошача много веће. У ствари, овај систем јако цене радници, а још више њихове жене. Може се чак рећи, да га и сувише цене, јер од милиона задругара који постоје у свету, већина их је пришла задругарству само због тога.

Свуда где има радника доста добро плаћених, да би могли обилно трошити, доста упућених у ствари задругарства, да би очекивали од њега велике резултате, доста обазривих, да би претпоставили непосредној користи од уштеде неколико суа дневно будућу корист од повећања прихода за њих саме или од повећања снаге за њихову задругу — тамо ће се применити без устезања Рождалско правило, продаја по текућој цени¹.

љали као закон, да свако трајно смањење цена предмета за потрошњу мора да повуче за собом сразмерно смањење најамница: то је тако звани гвоздени закон. Данас се ова замерка сматра као шимерична, јер се не верује више у гвоздени закон. И чак, да је овај закон истинит, он би имао исте тешке последице у случају продаје уз повраћај више наплаћене цене, као и у случају продаје по цени стајања.

¹ Уосталом, ову праксу нису пронашли Рождалски Пиомири: она је била изгласана већ на Задружном Конгресу 1833 г.

И чак треба забележити, да у Енглеској и у Белгији знатан број задруга, да би повећале поделу вишака, подижу своје продајне цене изнад трговачких цена. Извесне задруге успевају на тај начин, да разделе вишке за 20, чак 25% на куповине (4 до 5 шилинга на фунту, како рачунају Енглези). И задругари, далеко од тога да се жале на ово лукавство, које се састоји у томе да им се узме из њиховог џепа један су више, да би им исти су вратили шест месеци после, одобравају сами то и понекад на зборовима захтевају да се иде тим правцем. То је с тога што они налазе у томе, као што ћемо видети даље, један начин обавезне штедње¹. Ипак, овај систем повећавања цена има озбиљних незгода, које ћемо означити даље, нарочито у томе што затвара приступ задруге најсиромашнијој класи. С друге стране треба признати, да ово терање у крајност ројдалског принципа претпоставља јак задружни занос, разумем под тим снажну веру у моћ задругарства. У земљама где ова вера не постоји, као у Француској, једна задруга, која би покушала да продаје изнад трговачких цена, не би нашла ниједног присталицу, ма какви могли бити уосталом вишци, које би она враћала натраг својим члановима.

Због тога су многобројније задруге, нарочито

¹ Поводом белгијских задруга, Г. Varlez, у једном извештају о Социалној Економији у Белгији за Париску Изложбу 1900. г. пише: „Чудан систем који се састоји у томе, да се наплати 30 пара један предмет за који сваки зна да вреди само 20 пара (хлеб), тако је ушао у обичаје, да се радничка класа извесних градова неће више да одрекне њега. Предлагали су у више махова члановима задруга, да се спусти цена хлеба; они су се томе енергично успротивили: сматрају овај начин штедње за пријатан и успешан.

у Француској, које практикују мешовит систем, то јест које продају по цени мало нижој од текуће, да би привукле присталице, али ипак довољној, да се оствари извештан добитак, који ће се моћи употребити на један од горе означених начина.

Најбитније је објаснити задругарима, да они морају бирати и да не могу у исти мах имати корист и од јевтиноће, и од великих дивиденди.

Ако хоће да прошире свој делокруг на сиромашну класу, треба да се одрекну великих дивиденди и да продају јевтино, остављајући ипак један мали вишак, на пример 5%. Жале се у Енглеској, да се потрошачка задруга обраћа само имућној радничкој класи, а остаје неприступачна оној која је најпреча¹, и Задружна Лига Жена, о којој ћемо говорити даље, труди се да задружни покрет упути у том правцу. Али то није лако, јер да би се привукла сиромашна клиентела није довољно држати ниске цене: треба такође пристати да се продаје роба нижег квалитета, јер на несрећу врло сиромашни радници, радници без сталног рада (*casual* и *unskilled*), с обзиром на своје приходе, могу трошити само такву робу. Међутим, задруге полажу на то, да држе само робу првог квалитета.

§ 2. Продаја за готово.

Друго правило у погледу продаје јесте *продаја за готово*. За то постоје разлози економски и морални.

Разлози економски, јер свака радња, која про-

¹ Један Енглез написао је ову мало строгу изреку: „У ствари Задругарство спасава само оне који су већ спасени“. Можда, али не треба од Задругарства ни стварати средство „спасавања“: то спада у јавну помоћ. Постоји за социалне установе, као и међу људима, закон поделе рада који треба поштовати.

даје на кредит, принуђена је да повећава своје цене иначе се излаже опасности да пропадне. У ствари, с једне стране извесно је, да ће изгубити један део својих потраживања, а с друге стране налазећи се принуђена, пошто препродаје на кредит, да и сама купује на кредит код својих лифераната, она ће куповати под мање повољним условима. Њој ће бити потребан већи капитал, пошто га неће моћи тако брзо обнављати. Једна задруга не сме себе да стави у тако рђаве околности.

Разлози морални, јер је врло неморално свалити на добре платише, то јест на најсавесније задругаре, у облику повећања цена, неспособност плаћања оних који неће платити своје дугове. И уосталом, навика да се купује на кредит сачињава, за радничку породицу која се пусти да буде ухваћена у ту замку, право ропство: реч није претерана, јер онај који дугује своме бакалину или своме хлебару не може више да се погађа ни оцени, ни о тежини, ни о каквоћи, нити да иде на друго место: он је принуђен да пристаје на све из страха, да му се не „обустави кредит“. И ако радник види, да неће никад успети да се ослободи онда, обесхрабрен, напушта квартал и крадом се сели.

Чак за потрошаче који су имућни и који на крају крајева увек плате, куповина на кредит је једна штетна навика, јер ништа тако не изазива на некорисне трошкове, као могућност да се купује без новца. Трговци знају то добро и због тога повлађују куповину на кредит. Истина је, да су често они сами жртве навика које су дали својим муштеријама. Често су се могли видети модискиње, кројачице, ресторатери како су принуђени

да затворе дућан, јер нису успели да наплате новац за своје рачуне, чак од врло богатих муштерија.¹

Не дакле само у свом сопственом интересу, већ и у интересу радничког становништва, као средство васпитања и да би га ослободила једног ружног облика зависности, потрошачка задруга треба да узме као правило продају за готово. То је била, у очима Гледстона, славног државника, највећа врлина потрошачке задруге.

Међутим треба рећи, да се ово правило не поштује увек и да врло велики број задруга, и у самој Енглеској, продају на кредит, и чак се њихов број повећава. Али ипак укупан износ дужних сума представља само 1,5% од износа продаја. Нема разлога да се човек узнемирује. Треба рећи да је искушење велико. С једне стране, човечност тешко допушта једној задрузи, да немилосрдно одбије хлеб своме задругару, који се налази у невољи. С друге стране, нада да се боље бори против трговаца привлачећи њихове муштерије истим користима. Али је рђав начин победити свог противника тиме што би се на њега угледало у ономе чега он има рђавог: у сваком случају, то је тактика која може бити трговачка, али која није задружна. А најгоре је кад једна задруга употребљава продају на кредит, да поквари задругаре друге задруге, која продаје за готово! То се догађа.

Ако је заиста месно радничко становништво принуђено, да живи тако од дана до дана, не могући наћи нешто новца унапред за своје куповине и морајући да чека петнаестодневну исплату, да

¹ Велики помодни магацини имају за правило продају само за готово; — али мали могу да задрже муштерије једино пружајући им мамац продаје на кредит.

би могло платити своју храну, у том случају је боље створити поред потрошачке задругу једну *кредитну задругу* — било филантропску, било узајамну, што је боље — која ће давати позајмице потребитим радницима. Ове позајмице ће се моћи давати узимајући за залог акционарску књижицу задругара, или тражећи јемство једног или двојице његових другова, или чак сасвим просто као дуг части, ако је задругар достојан довољног поверења. Неколико задруга су покушале са овим системима.

Кад задруга пође опасним путем продаје на кредит, треба бар да себи наметне извесна правила:

било да ограничи кредит на извесну суму, обично на износ акција које има задругар и које служе онда као залога;

било да практикује кредит само за продају трајне робе, на пример намештаја. Овде се продаја на кредит или бар плаћање у узастопним деловима може правдати, пошто је издатак знатнији. Зна се да постоји у Француској једна велика трговачка кућа, која се специјализирала у продаји намештаја на рок, и злоупотребе нису тако велике, као што се говори.

Што се тиче хлеба, боље је можда за задругу да га даје бесплатно, него да га продаје на кредит — под условом да се држи при томе извесних околности поименце означених у статутима: беспослица, непредвиђена несрећа, итд. То раде белгијске задруге: оне дају количине хлеба сразмерне вредности куповина, које је задругар раније чинио.

А треба знати да у Белгији не само што задруга не даје кредит својим члановима, већ напро-

тив они њој дају кредит, плаћајући унапред жетоне, који ће служити за куповину хлеба у току недеље или пола месеца. Изврсно средство, да се принуде радници да мисле на будућност!

§ 3. Продаја публици.

Треће питање, које се поставља поводом продаје, јесте питање да ли треба продавати само задругарима, или сваком који дође, публици?

Извесно је, да продаја публици изводи задругарство из његовог делокруга, и, може се рећи, из саме његове дефиниције, јер кад задруга продаје публици не може се више рећи, да има за циљ „да задовољи потребе својих чланова.“ Зато немачко законодавство, сматрајући да је продаја публици несагласна с битним карактером задругарства, забрањује ову продају под претњом строгих казни. (Закони од 1. маја 1889. и 12. августа 1896.). Закон чак мора бити истакнут у задружним магазинима.

Међутим, Рождалски Пионири су практиковали продају публици. Само, како они нису хтели да им се може пребацити, да раде управо оно што сами мерејају трговини, то јест да експлоатишу публику узимајући од ње зараду, они су узели за правило да исплате купцима незадругарима половину вишака расподељених задругарима и да оставе другу половину у резервни фонд.¹ Можда ће се

¹ Ово правило није уосталом апсолутно. Извесне задруге дају купцу незадругару само четвртину вишака. Друге, напротив, три четвртине. Има их чак (бар задруга у Darwen-у) које су давале купцима незадругарима исту дивиденду као и својим задругарима, издашност сасвим неразумна, као што кажемо горе у тексту.

рећи: зашто не исплатити публици укупну суму вишака узетих на њеним куповинама или бар исти износ као и задругарима? У том случају, свака експлоатација би била укинута? Истина је, али у том случају исто тако публика, имајући исте користи као и задругари, а немајући њихове терете (уплате акција, администрација, одговорност, итд.) имала би сав интерес *да не сипуи* у задругу, и тако је циљ задругарства: да привуче к себи што је могуће више света, на смешан начин изопачен.

Ово духовито Рождалско правило, продаја публици с њеним учешћем у вишцима, усвојила је већина енглеских потрошачких задруга. На континенту је несагласност већа. Продаја публици се уопште практикује у Русији, Шпанији, Швајцарској,¹ Белгији, Холандији, Италији — и у Француској од како су задруге изједначене с трговцима у погледу оптерећења порезом на зараду. (Видети даље, гл. XIV., Финансијски Закони).²

Обично се, дакле, претпоставља систем продаје публици³: пре свега зато што се сматра, да

¹ Међутим, треба рећи, да у Швајцарској задруге теже да напусте продају публици, док, напротив, у Италији, шефови задружног покрета теже да је развију.

² У Француској, до закона од 1905., финансијска администрација је поступала различито са задругама према томе, да ли продају или не продају публици, пошто су једино прве биле подвргнуте порези на зараду, док су друге биле ослобођене. Али, као што ћемо видети даље, оне су данас изједначене пред фиском — бар све оне које имају магацине за продају.

³ У Француској и у Швајцарској, ово питање о продаји публици било је предмет бескрајних дискусија. У Француској, два мишљења се држе у равнотежи. Задружни конгрес, држан у Лиможу, 1907, усвојио је продају публици, али више као просто допуштење и под условом да се добит, која потиче од продаје публици, не дели између задругара, већ да се употреби за пропаганду, васпитање или ма какав други посао од општег интереса.

продаја публици сачињава најуспешније средство пропаганде за задругарство; на другом месту зато што у колико се њоме повећава сума послова задруге, она јој допушта да смањи своје опште трошкове, да обнови брже своје резерве у магацину и на крају крајева да увећа своја средства рада. Ако задругарство има за амбицију да замени трговину, треба заиста да заметне борбу бацајући се на терен својих противника.

Ипак задругари, који су противни систему продаје публици, не оскудевају у одличним разлозима. Пре свега они полажу на то, да не буду помешани с трговцима и, због тога, они се чувају да раде оно што ови раде. Уз то мисле, да би навика да се продаје публици имала за резултат, да се код задругара развије трговачки дух и жеља за зарадом, којој су они већ сувише наклоњени. Многи задругари се боје чак, да продаја публици не убије потпуно задружни дух, преображавајући све задругаре у обичне трговце.

Ова страховања би била без сумње оправдана, ако се задругари навикну да међу собом деле добит која потиче од продаје публици; она би била мање оправдана, ако они остану верни Рождалском правилу, то јест ако враћају купцима незадругарима један део вишака наплаћених од њих, а оставе други део у резервни фонд и фонд за развијање¹. Али ипак не треба заборавити, да резервни фонд припада задругарима и да им се има вратити у случају престанка задруге, те да према томе све оно што

¹ Овај систем, међутим, доста отежава књиговодство, пошто треба водити два, једно за задругаре, друго за незадругаре, и отворати рачун за сваку куповину, па ма она чак остала једнаједина.

се уноси у резервни фонд користи њима посредно. И чак оно што називају установама солидарности, касе за помоћ, васпитање, одмор, и т. д. користе у главном задругарима. Да би се отклонио сваки изглед експлоатације публике од стране задруге требало би наменити добитке, наплаћене од купаца незадругара (или бар део који им није враћен), каквој установи *ошше* користи ван задруге. И још требало би да постоји споразум за то, јер ако свака задруга даје новац за различиту установу опште користи, ово растурање неће довести до великих резултата.

У главном, треба усвојити продају публици само као начин придобијања чланова, као средство да се задруга представи публици, али не као стални режим. Сваки кунац треба да је ако не задругар, бар кандидат за задругара.

Свуда где је овај принцип схваћен и примењен, продаја публици има само мали значај, 4 до 5% од укупне суме продаја у Енглеској, 7 до 8% у Француској¹. У ствари, купци не оклевају да пређу из категорије незадругара у категорију задругара. Чак их принуђавају на то, и, због тога, у место да исплате одмах купцу незадругару један смањени део добитака којим би се он можда задовољио, не желећи да постане задругар, задржавају његов део вишака и одобравају његовом рачуну, тако да он аутоматски постаје задругар.

¹ Кажемо 8% од *укупне* суме продаја, то јест обухватајући све задруге, чак и оне које немају ову навику, али ако се узму у обзир само оне задруге које продају публици, онда сразмера продаје публици је већа.

Према анкети коју је извршила Дирекција Рада, сразмера задруга које продају публици је 38%. А у овим задругама сразмера продаја извршених публици је 21%.

На жалост, има задруга које, далеко од тога да теже да преобрате купца незадругара у задругара, не траже ништа боље него да га оставе ван поделе вишака, да би ови били већи. Такав је случај с извесним бројем задруга у Француској¹ и још више у Шпанији. У Бордоу, задруге рачунају да скоро једна трећина њихових продаја долази на публику. У Шпанији, у Барселони, има задруга где задругари радници добијају сваки 300 до 360 франка годишње дивиденди, које потичу од продаја извршених њиховим друговима незадругарима, али које они доводе у магазин као купце. То је готово исти систем, као онај по коме радници издају у пазакуп собу или постељу друговима сиромашнијим од себе, и зарађују на њихов рачун.

Може се десити такође, да је преобраћање купца у задругара спречено не духом користољубља задруге, већ равнодушношћу купца. Да би се прилагодили овој незгодној тромости публике, знатан број задруга у Француској су створиле једну средњу категорију између незадругара и задругара, названу категоријом *присластица*. Њих сматрају као задругаре у свима статистикама: ипак легално они то нису, пошто нису уплатили, па ни уписали акције. Од њих се захтева само минимална уписнина, обично 2 франка. Они не учествују у управи задруге и

¹ То објашњава једну чињеницу, која на први поглед збуњује. Видимо, на пример, у Вогезима једну задругу од *седам* чланова, која прода годишње за 48.600 франака (1913.). Да ли је могуће да сваки члан потроши за 7000 франака, то јест од прилике 20 пута више него што просечно троше француски задругари? Извесно не, али 95% ових продаја су извршене незадругарима. Можда они чак и не долазе у магазин, већ купују из друге руке од задругара. То су задруге радника-трговаца!

немају приступа на зборовима, па ипак примају обично исту стопу вишака као и задругари. То је начин да се привуку у магазин, ако не у задругу, радници који нису довољно ревносни да упишу једну акцију или немају средстава за то¹.

ГЛАВА VI

Подела добити.

Пошто, према правилу из претходне главе, задруга, продајући по текућој цени, треба да оствари добит, остаје да се види, како ће се ова добит најбоље употребити? То је једно од главних питања задругарства. Казали смо већ, (стр. 19.) да је гениално дело Рождалских Пионира било што су нашли начин употребе, који је створио-успех потрошачких задруга, на име поделу добити међу свима задругарима сразмерно величини њихових куповина¹.

У ствари, треба признати, да је управо примена овог правила обезбедила развитак потрошачких задруга, дајући сваком члану награду сразмерну његовој ревности, његовој брижљивости да купује у магазину. Оно се заснива уосталом на једном сасвим поузданом економском закону: чинилац успеха у једном трговачком предузећу је мање капитал него клијентела. Правично је, дакле, да добит припада онима који својим делом обезбеђују напредак задруге.

¹ Принцип продаје по текућој цени и према томе добити која се има остварити био је прокламовао пре Пионира један од задружних конгреса из периоде Овенстичке, 1833. Али добит, коју је тако остваривала, задруга је имала да чува и употребљава искључиво на свој развитак. Оригинална идеја је била, да се она враћа задругарима (Видети Катарина Веб, *Industrial Cooperation*).

¹ Ипак овај режим који установљава две врсте чланова, више и ниже, није за препоруку, јер је антидемократски и анти-задружни.

Има чак извесних задруга у којима присталице не постану никад задругари, на пример задруга „Грађанских службеника Сене“.

Али треба заиста признати, да су се тиме Рождалски задругари, мада Овенови ученици, показали индивидуалистима и апеловали на лични интерес као на великог покретача.

Ипак ово правило представља сасвим нов принцип, заиста револуционаран у нашој економској организацији, јер није мала ствар, ни као чињеница ни као принцип, објавити да капитал нема никад право на добит¹. То не значи ништа мање него прокламовати његово збацивање, или бар његову потчињеност као чиниоца производње: јер одлучити да ће се сви добити, које је он примао некад као свој легитимни део, вратити онима од којих су били и узети, и да ће он, капитал-акције бити сведен, сасвим као капитал-облигације, на једну сталну награду, утврђену према минималној стопи по којој ће се моћи најмити његове услуге, значи казати да ће се са њиме поступати исто онако *како је он сам постојао некад с најамником*.

И још више. То није просто одузимање од једних у корист других, пренашање добити од капиталисте на потрошача, то је само отклањање добити. Јер казати да ће она бити враћена онима од којих је била узета, значи очевидно укинути је. И ову последицу врло јасно изражава француски израз, који служи да се означе ови тобожњи добити: никад им се не даје ово име, већ само *bonis, ristournes*, или, још боље, *trop perçus* (вишак). У Енглеској, говорило се некад *divi* (дивиденде), али се данас каже *surplus*. То је начин да се каже потрошачу задругару: „Ми смо вам наплатили мало више, то јест преко праве цене,

¹ У толико пре што се капитал тиме лишава заиста огромне добити (Видети гл. VIII).

из разних разлога — било да вам олакшамо штедњу, било да вам прибавимо на крају године пријатно изненађење — али вишак који смо узели, ми вам враћамо сад: ево га!“

Али отклањање добити, то је остварење социалног стања у коме би се сваки производ продавао по својој цени стајања, то јест по вредности која тачно представља суму добара и ручног рада коју би он утрошио: то дакле не би било ништа мање него остварење сна свих социалиста, почевши с оним који је био иницијатор задругарства, с Овеном.

И то би било такође, може се рећи без парадокса, остварење идеала свих економиста либералне школе, јер зар не теже они стању потпуне слободне утакмице, која не би могла имати други резултат, него да сведе стопу добити на нулу? У ствари, свака утакмица тежи да приближи продајну цену цени стајања, и према томе да смањи добит. Уосталом, то знају произвођачи. Овај закон не може потпуно да дејствује у данашњем економском стању, јер се хиљаде сметњи, у облику стварних или правних монопола, противе томе: али ако би, под једним замишљеним режимом апсолутне слободне утакмице, све ове сметње биле уништене, подударност између продајне цене и цене стајања би била остварена. Тако да, ма како парадоксално могло изгледати такво тврђење, може се рећи, да би режим потпуно изведеног задругарства постигао управо циљ коме је узалуд тежила слободна утакмица¹.

¹ Видети конференцију *Задругарство или Утакмица* у нашој књизи *Задругарство*. Валрас изрично каже, да је нула, под режимом слободне утакмице, граница добити!

Постоји, међутим, ова разлика између социалиста и еко-

Да се израчуна део, који припада сваком задругару, треба претходно тачно знати износ његових куповина. Ради тога — или се отвара засебан рачун сваком задругару; — или се уписују све његове куповине у једну књижицу коју, према томе, треба доносити свакад и предавати у тренутку закључења рачуна; — или се дају сваком купцу жетони, који представљају износ његових куповина или једна карта, на којој је машина утиснула укупну суму. Не можемо испитивати техничку вредност ових разних начина.

Пошто је износ куповина познат, остаје да се израчуна вишак. Обично, узима се однос између укупне суме продаја и суме оствареног чистог добитка, па се ова сразмера примени на износ куповина сваког задругара. Ако је задруга продала за 1 милион франака и остварила 150.000 франака чисте добити, то јест 15%, задругар који је купио за 1000 фр. имаће право на 150 фр. вишка. Али како се добици знатно разликују према продатим артиклима, како за извесне и не постоје (као шећер), док се за друге опет понекад претварају у губитке, (као често за месарницу), а за неке су врло велики (као конзерве), излази одатле да би задругар, који би куповао само артикле који се продају без добити, или на штету, био врло повлашћен приликом поделе вишака.

Да би избегле ову незгоду, извесне задруге

номиста, у погледу укидања добити, што први обухватају у овом укидању *иншерес*, док економисти виде у интересу нужен елемент трошкова производње, који мора надживети укидање добити. Што се тиче задругара, они се колебају између две тезе, али већина је уопште сагласна с економистима (Видети даље, гл. VIII).

узимају за правило, да утврде цену сваког артикла, на пример, на 20% изнад цене стајања, тако да остваре на свима исту добит. Али су тада цене, пошто се утврђују на основу једног аутоматског правила, једне много изнад, друге много испод цена месне трговине, а одатле проистиче за мало савесне задругаре искушење, да купују у задрузи само артикле који се продају *испод* текуће цене, а да јој оставе артикле таксиране *изнад*, јер ће за ове ићи код трговца да их купе.

Уосталом, има ли места тежњи да се исправи неједнакост користи, које задругари могу да извуку из поделе вишака? Ми не верујемо: ова привидна неправда је напротив дирљива примена закона солидарности, који треба да влада овим задругама. У ствари, обично су добици на луксузној роби највећи, а на роби прве потребе најмањи. На тај начин се сиромашни задругари користе куповинама богатих задругара: и то је врло добро.

У коме облику се вишци деле задругарима? У новцу, према Рождалском правилу кога се скоро свуда држе. Међутим, белгијске задруге су примениле један други систем, који се састоји у томе, да се ови вишци поделе у облику *бонова*, који се могу разменити за робу у задружном магазину. Корист од овог система је у томе што задругар не може ићи да потроши ван задруге, можда код њеног конкурента или у крчмама, новац зарађен у задрузи, и на тај начин износ продаја задруге расте нужно сваке године за укупну суму подељених вишака.

Ипак овај систем не изгледа за препоруку¹ —

¹ Један немачки закон од 1896. забрањује задругама — као економистима и трговцима уосталом — да издају бонове или жетоне, који се исплаћују у роби.

ни с гледишта економског, јер изазива на потрошњу, пошто задругар може да искористи своје вишке само увећавајући своје трошкове; — ни с гледишта моралног, јер васкрсава, у корист задруга, начине које су тако јако нападали код слодавачких економата, као и код трговаца који раздају својим муштеријама *појусџне марке*, које се могу претворити у робу у њиховим сопственим магацинима. Он принуђава радника, да троши сву своју најамницу у задружном магацину и не оставља му задовољство, да слободно може располагати ма и најмањом сумом новца. Међутим новац, то је слобода у трошењу: може се без сумње злоупотребити, али, као свака слобода, може се научити само вршењем, а не неком врстом стављања под туторство.

Ова шестомесечна дивиденда представља за радничку породицу један додаток прихода, који домаћица врло цени и који у ствари треба врло ценити. Ја знам да они, који опадају задругарство и исмевају њене амбиције кажу: Шта је то? Срачунајте шта могу дати, чак у средини где је задругарство имало највише успеха, у Енглеској, 330 милиона вишака (пошто се одузме интерес као што је у реду) раздељених између 3 милиона задругара: 110 франака на породицу! Неће то променити стање радничке класе. Повишење најамнице, задобијено добром синдикалном организацијом или колективним уговорима, могло би дати исто толико.

Међутим ова цифра од 110 франака је само просечна, то јест чисто привидна. Није чудновато што је просечна цифра скромна, ако се помисли: 1. да међу потрошачким задругама има их много, које не стављају себи за циљ, да повећају приход сво-

јих чланова, већ теже просто јевтиноћи или ма коме од циљева које ћемо видети даље; 2. да међу 3 милиона задругара има их много који су то само по имену и, пошто не иду никад у магацин, не добијају вишке. Обележје и част је слободних друштвених установа, да могу бити корисне само онима који хоће и умеју да се њима служе, и од њих се не може тражити, да чине знатне услуге и онима који се не брину о њима. Али ако, уместо опште просечне цифре, испитамо шта може бити овај додаток прихода у извесним задругама и за извесне чланове, констатујемо резултате, који су далеко од тога да буду за презирање.

Тако, према једној анкети извршеној у Енглеској пре неколико година, видимо у задрузи у Perth-у да један члан прима за 26 година 6.600 франака, што чини 254 франка годишње, други у истој задрузи 5200 франака такође за 26 година, што чини 200 франака годишње.

У задрузи у Менчестру и Salford-у један члан је чак примио за осамнаест година 9.000 франака, што чини 450 франака годишње; вероватно то је био какав виши чиновник а не радник, али то је свеједно.

Цифра за Франпуску није позната, задруге не означају своје вишке. Али треба признати да у Француској, из разлога које ћемо навести, раздељени вишци су много мањи; не дешава се скоро никад, да удео достигне 100 франака: обично једва прелази 30 или 40 франака, често мање.¹ Међутим

¹ У ствари, просечна сума куповина на главу не прелази 1 фр. дневно, а средња стопа вишака не прелази извесно 7 до 8%. Додуше, као што смо казали малочас, вишак задру-

такав какав, он чини услуге у малим породицама, а за доказ може да послужи разочарење и незадовољство задругара, ако се деси да које године буде укинут!¹

Величина додатка прихода, који се дели члановима, зависи од доста сложених услова:

1. Пре свега, по себи се разуме, од добре задружне управе. Очевидно је, ако се задругом рђаво управља, она ће претрпети судбину свих индустријских предузећа; она неће остварити добит и према томе неће имати ништа да дели. Кад једна задруга не дели никако или само слабе дивиденде, могуће је да је то из принципа, као што ћемо видети ускоро, али је могуће исто тако, да је то из чисте неспособности, и то је најчешће: рђава контрола, рђаво књиговодство, неискључивост гара се може мало повећати продајом публици, ако се добит од ове продаје не намењује, као што би требало, социјалним установама.

¹ Један статистичар, Г. Бариол, објавио је особито сугестивне рачуне. Реч је о снабдевању једне задругарске породице. Укупан износ трошкова ове породице, члана једне париске задруге, био је 2.400 франака. Према ценама означеним у каталогу радње Потен, сви артикли овог породичног буџета достигли би суму од 2.700 франака.

Уштеда, коју је ова породица остварила, износила је дакле 300 франака. Ако се дода 5% вишка који је поделила ова задруга, то јест 120 франака (и, ако се хоће, 3% колико су социјалне установе наплатиле од ове исте задруге, то јест 72 фр.) излази да уштеда, коју је ова задругарска породица остварила, износи 492 фр.

Разлика би била већа, ако би се за предмет поређења, уместо цена велике париске радње за бакалску робу, узеле цене бакала из радничких квартова Додуше, овде је очевидно реч (сума од 2.400 фр. куповине која одговара приходу од бар 3000 фр. то доказује) о породици добро плаћених радника или чиновника.

у куповинама отежана одсуством магазина на велико, проневера чиновника, претераност општих трошкова, итд. (Видети главу о *узроцима усјеха и неусјеха* задруга).

2. Од тачности задругара, да купује у задружном магазину. Међутим, ова тачност је врло променљива код задругара и нарочито код њихових жена које, у ствари, једине имају за дужност да купују. Чак у најревноснијим задругама, постоји велики број чланова који врло ретко купују, из разлога удаљености или апатије, или просто, то је најчешћи разлог, зато што њихове жене више воле да купују код бакалина на ћошку¹.

¹ Према рачуну, који је извео Г. Сернесон у погледу париских задруга (*Revue des Deux-Mondes*, 15. октобра 1908.), просечна цифра куповина на члана је само 268 фр. Ми смо поново извели овај рачун, узимајући четири најзнатније задруге међу онима које припадају савезу и међу онима социјалистичке боје, и, као што се могло предвидети, нашли смо количник знатно већи, 584 фр. (1913.). Ипак, ова цифра је још много нижа од оног што би требало да је, пошто представља једва само четвртину најамнице једне радничке породице у Паризу. Па ипак париске задруге су задруге најразноврсније сортиране. Кад би чланови испуњавали своје дужности задругара, они би могли удвостручити или утростручити износ својих куповина.

У професионалним или чиновничким задругама, просечна цифра куповина на сваког члана је знатна, пре свега зато што они имају веће приходе и исто тако зато што су они уреднији у својим куповинама.

Ево просечне цифре куповина на задругара у неким земљама:

Енглеска	730
Финска	630
Данска	600
Швајцарска	522
Немачка	384
Француска	365

Пошто су ове цифре добивене делећи износ продаја бројем задругара (Вид. преглед на стр. 36.), излази одатле да је у

Има задруга које теже, да ревност учине обавезном, искључујући сваког члана који није за годину или шест месеци извршио једну минималну суму куповина¹. Али ова мера, чак кад је предвиђена статутима, ретко се примењује у ствари, јер би имала за дејство да аутоматски искључи сваке године сувише чланова. Ревност код задругара је ствар васпитања, не принуде.

3. Од способности магазина да пружи све оно што је потребно задругару. Ако му даје само хлеб, или само колонијалну робу, јасно је да ће задругар узалуд бити ревностан и куповати до максимума своје потрошње, износ ове потрошње, и према томе износ вишака, биће врло ограничен. Ако, напротив, задружни магазин продаје све могуће артикле, јасно је да ће задругар, немајући никакво искушење да иде на дру.у страну, моћи потрошити у њему скоро сав свој приход и, према томе, распростраити на све главе свог буџета корист накнадног прихода.

Делом овом узроку дугује Енглеска, што је доспела до просечне суме куповина на задругара много веће од просечне суме ма које друге земље,

земљама, где задруга продаје публици, просечна цифра куповина на задругара повећана делом који је продат публици, пошто га ми не можемо разликовати. Ове просечне цифре не могу се дакле тачно поредити. Тако би Немачка, пошто је у њој продаја публици забрањена, била ослабљена, ако с друге стране не би била ојачана тиме што смо за њу узели само најзнатније задруге из прегледа на стр.

¹ Да би неко могао бити члан Средишног Већа новог француског савеза, треба да докаже да је у задрузи, чији је члан, извршио статутима одређен минимум куповине, ако уопште овај минимум постоји.

Задруге у Сибиру су још много строжије. Сваки задругар, који не достигне потребан минимум куповине, кажњава се са 10 рубаља (26 фр.).

док видимо да у Француској скоро половина задруга продаје само хлеб, а друга половина ништа друго сем бакалску робу.

4. Од одсуства утакмице. Ако у месту нема другог магазина сем задружног — што је случај понекад са задругама придодатим великим фабрикама или рудницама — јасно је да ће радник ту куповати све што му треба. Тако у Задрузи у Anzin-у просечна цифра куповина је више него дво-струко већа од опште просечне цифре, од прилике 800 франака, и доноси 150 фр. вишка, што представља вредност једномесечне најамнице.

5. Од цене утврђене за продају, јер очевидно је да ће, под претпоставком да су све друге околности једнаке, количина вишка, која има да се подели, зависити од продајне цене. Питање цене која има да се утврди јесте питање, које се покреће на свима задружним конгресима.

Ниска цена, то јест цена стајања, практикује се на крајевима лествица — пре свега у задругама које регрутују себи чланове у најсиромашнијим срединама где, пре него да се помишља на штедњу и вишак, треба мислити да се једе — затим такође у задругама чиновника, који имају муке да склопе свој буџет, и није им до очекивања вишака.

Високе цене, то јест веће од трговачких, радо се примењују у срединама задружно развијеним, али које могу бити, како социјалистичке тако и буржоаске. Разлика између једних и других долази само од циља коме се тежи приликом употребе вишака, које треба добити повећањем цена. За буржоаске задруге, циљ ће бити да успеју давати сваком члану максимум личног удела и хвалиће се ако разделе по 20% или чак, у неким енглеским

задругама, 25% вишака. За социјалистичке задруге, као што су белгијске, циљ ће бити да се богато обдаре установе социјалне солидарности, чак да се материјално помогне политичка акција партије, не презирући ипак, онолико колико би се могло мислити, личну поделу.

Али, међутим, постоји данас тежња, да се ради против високих цена и да се задовољава умереном дивидендом. Продаја по високој цени чини задругарство неприступачним најсиромашнијим класама. Она такође има често за резултат, да изазове између задруга једне исте вароши жалосно надметање, пошто се свака од њих труди, да привуче к себи присталице, мамећи их већом дивидендом. И најзад, она квари задружни дух духом користољубља и иде на тај начин против циљева целокупног задружног васпитања.

Често је претресано у Енглеској питање шта треба разумети под „добром дивидендом“ и по коме мерилу је треба мерити? — Треба одговорити, да је добра дивиденда она која је стечена једино добром управом, а да је напротив рђава, ма како висока била, ако је стечена ма и једним од ова четири следећа начина: — повећање цена изнад текуће цене; — смањивање најамница испод синдикалне тарифе; — укидање сваке помоћи установама опште користи; — укидање или претерано смањивање дела који треба наменити резервном фонду и амортизацији¹.

Шта ће радити задругар с овим додатком прихода?

¹ У Енглеској, просечна дивиденда је 18.5%, али се у опште слажу у томе, да је претерана. У Швајцарској, просечна дивиденда је само 7%. У Француској није позната.

Могућно је да га потроши и да не извуче из њега у том случају другу корист, сем користи од издатка који га ништа не стаје — могле би се навести париске задруге, где се овај вишак, чим се наплати, употребљава да се направи „мало весеље“; али међутим, ако је сума мало већа, неколико банкнота или неколико златника, и ако је дух задругара довољно развијен, вероватно је да ова сума неће бити однета у кабарет, већ ће бити намењена каквом ванредном издатку, као куповини намештаја¹ (то је најчешћа употреба код енглеских задругара заљубљених у свој *home*), исплати каквог старог дуга, плаћању лекару у случају болести, свадби деце, итд. У сваком животу, чак најскромнијем, јављају се „ванредни трошкови“, сасвим као у јавним финансијама, и да би се задовољили требало би, поред буџета редовних прихода, имати и један буџет ванредних. Али како радник обично нема ванредних прихода, остаје му једини извор да се задужи. Е па, задругарство му доноси, у облику вишка, управо овај ванредни буџет.

Ако има среће, да нема потребе да задовољава ванредне трошкове, онда ће он моћи овај додаток прихода да намени *штедњи*.² Он ће га сматрати

¹ Прегледајући огромне магазине Велике Задруге у Менчестру, били смо изненађени да видимо релативно елегантан намештај и по високој цени, као ормане с огледалом, кабинете за тоалету, кале грејане гасом, чак пијана. Како смо се чудили, да је овај намештај био приступачан буџету једног радника, одговорили су нам, да га купују приликом поделе вишака. Понекад такође, истина је, њега купују виши службеници или купци незадругари.

² То не пропуштају да чине у Енглеској увиђавни задругари. Међу онима које смо навели (стр. 71.), онај што је при-

сасвим подесног за то, и ето управо једног знатног циља задругарства, циља који економисти нарочито хвале; и чак задуго, у Француској као и у Енглеској, они су препоручивали да се не тражи други.

Уз то треба имати у виду, да је ова штедња јединствена, јер није причинила никакво лишавање. То је једини начин штедње за који се може то казати. Штедњу означају економисти именом „уздржавања“ и, у ствари, изгледа противуречно да се може штедети, не лишавајући се. Таква је ипак квадратура круга, коју је задругарство решило на најелегантнији начин, овим решењем које су у шали назвали „штедња трошењем“.

И треба имати у виду, да је ова штедња не само лака, већ још постаје обавезна и чак аутоматска свакад кад се вишци, у место да буду задругару исплаћени у готову, задржавају и уписују на његов рачун до извесне суме. Такво је управо правило кога се држе скоро у свима задругама према задругарима, који су при ступању уплатили само десети део своје акције или према присталицама, који су платили само уписнину. Њихови делови вишака задржавају се од шестомесечја до шестомесечја догод не достигну суму једнаку вредности акција уписаних или које треба да упишу.¹

мио 6.600 фр. оставио је у задрузи 2200, а онај што је примио 9.000 оставио је 1.500.

Цени се од прилике на $\frac{1}{3}$ годишњих добитака (који износе 330 милиона фр.) део, који остаје задругама у облику позајмица или уписа акција. Укупна сума ових задружних уштеда пење се данас на скоро 1.500 милиона франака.

¹ Овај начин обавезне штедње врши се са још много више енергије у кредитним задругама типа Шулце-Делића и у енглеским и амерканским грађевинским задругама (*building societies*), јер је код њих вредност акција обично утврђена на високу суму, 500 до 1000 фр., управо у овој намери.

Једном, кад задругар буде на тај начин навикао, да види како му се вишци задржавају у задружној благајни, он ће лакше навићи да их оставља драге воље, чак после потпуне уплате својих акција и тада кад задржавање није више обавезно. Тиме потрошачка задруга дејствује као штедионица.

Један од начина штедње, који задругари највише цене, јесте стицање куће помоћу ануитета, али ћемо о томе говорити даље.

Постоји један други начин штедње нарочито одређен за раднике: то је осигурање на случај болести, старости, беспослице, — али ја не кажем против несрећних случајева пошто је послодавац, у већини земаља, дужан да пружи накнаду за њих. Радник, који хоће да избегне ове опасности, мора ступити у какво друштво за узајамно помагање или у синдикат, ако не једновремено у оба, и да плаћа свакоме улоге, који представљају доста тежак терет за раднички буџет. Е па, вишци наплаћени у потрошачкој задрузи биће више него довољни аа то, јер, срећном компензацијом, док сви други облици удружења коштају, ово доноси принос! Г. Шејсон је извео рачун да премије, које треба платити за осигурања против пет опасности које грозе радничкој породици, болест, неспособност, старост, беспослица, прерана смрт, не прелазе суму од 50 фр. А ова сума од 50 фр. може лако да се добије уласком у какву потрошачку задругу, чак у Француској, ако радник у њој купује уредно, јер то представља само вишак од 5% на суму куповина од 1.000 фр. И Г. Шејсон се одао пропаганди овакве употребе вишака, у којој је он видео спас узајамности. Ми томе не чинимо примедбе, под условом да се остави задругару брига, да сам одреди своје

вишке овој намени. Али ако задруга, из оскудице поверења у дух предвиђања својих чланова, хоће званично да унесе вишке у касу друштава за узајамно помагање, онда бисмо имали озбиљне примедбе против овог система, јер у том случају задруге не би биле ништа више него краве музаре друштава за узајамно помагање. Задругарство има дужност да сачува своје изворе за своје сопствене циљеве, а не да служи као оруђе циљевима других организација.

Интересантно је уосталом забележити да се, у овоме, економисти школе предвиђања слажу са социалистима који такође осуђују, у теорији бар, личну поделу вишака и хоће да их посвете социалним циљевима. (Видети последњу главу *Задругарство и социализам*).

Кад једна задруга дели међу своје чланове сву своју добит, сем дела за резервни фонд наметнутог законом, допуштено је мислити, да она даје сувише личним интересима и да се не разликује довољно од чисто капиталистичких друштава. Очекује се од ње неко задовољење каквог узвишенијег, социалнијег циља. Рождалски Пионири су то добро разумели: због тога су, дивним гестом, усвојили као правило, да $2\frac{1}{2}\%$ својих вишака намењују васпитању. Кад би се све енглеске задруге држале овог правила, образовао би се један буџет за народно просвећивање, који не би био незнатан, јер, на укупну суму добити од 330 милиона, ова стопа би дала више од 8 милиона годишње¹. У ствари,

¹ Додуше, кад су Пионири установили овај буџет за просвећивање, државна просвета није постојала у Енглеској: њу су давале приватне установе и нарочито религиозне. Данас, издаци на просвећивање су мање хитни, јер се за то стара држава.

ниједна енглеска задруга, колико нам је познато, није имала храбрости да примени тарифу Пионира, па чак ни задруга Рождалских Пионира!¹ Укупна сума, коју енглески задругари намењују васпитању, не достиже 3 милиона франака, то јест [мање од 1%. На свима својим конгресима и у својим листовима, енглески задругари се жале на слаб удео који задруге намењују образовању и који, у место да расте, пре се смањује. Један од њих је изјавио, да дивиденда подељена задругарима не треба да пређе 6 или 7%, а да би цео остатак (дакле део готово једнак, пошто је средња стопа дивиденде $13\frac{1}{2}\%$) требало да иде у фонд за васпитање. Васпитање је, казао је Holyoake, основа целог нашег напретка. Ипак, то је много према другим земљама, а нарочито према Француској, где је пажња према васпитању равна нули у скоро свима задругама.

Задружно васпитање почиње с децом, али се обраћа и зрелим људима: оно има за предмет задругарство у правом смислу — организација, историја, учињене услуге — али исто тако и опште

Али, у замисли Пионира, није било речи само о општем образовању, већ више о задружном: они су хтели да створе нове нараштаје задругара. Е па, ова потреба је хитнија више него икад, у Енглеској и на другим странама.

¹ На скоро 2 милиона фр. вишака, она је наменила (1912.) васпитању само 20.000 фр. (то јест 1‰) и 6.000 разним установама, а поделила цео остатак својим члановима, што представља 16 до 17% њихових куповина.

Једна од задруга која намењује највећи део образовању, јесте задруга у Лидсу (преко 50.000 фр.). Она је, истина, највећа, али је можда баш зато и највећа, што троши много на васпитање!

образовање: да се створе добри задругари, треба пре свега створити људе¹.

Међу децом се организују конкурси с наградама и најбољи састави се објављују у задружним листовима. Стварају се одбори за васпитање од стране задруга или Задружног Савеза, са стипендијама које допуштају да се прате предавања за време ферија (*summer meetings*) у Оксфорду, Кембриџу или Единбургу (од прилике 125 до 150 фр. за бављење од петнаест дана), обухватајући серије од 10 до 12 лекција о једном одређеном предмету, или чак да се станује у једном од универзитетских колежа. Али са овим стипендијама, које имају за резултат да начине од неколико младих радника буржое, нису много задовољни и због тога би хтели да покушају пре с колежом специјално намењеним синовима задругара. Има такође многобројних конференција и, разуме се по себи, библиотека, у толико кориснијих што књиге у Енглеској стају врло скупо.

Истина је да „забава“, чије су границе са васпитањем неизвесне, односи један део нешто одвише велики преко трећине, кажу, фонда за васпитање, нарочито у облику „чајева“, излета, концерата, екскурзија, итд. Али и сами ови трошкови доприносе, да се код задругара развије осе-

¹ „Не треба свести васпитање на то, да се предаје историја и принципи задругарства. Било би уско и егзистично гледање казати, да новац потрошен на васпитање треба да буде употребљен једино на развитак задругарства и на стварање добрих задругара... Треба да наши чланови постану поштени и корисни људи и жене, и тада нећемо имати више потребе да тражимо нарочите представнике да нас бране у јавним телима“. (Конференција Тејлора, члана одбора за васпитање у Лидсу, у *Cooperative News* од 21. октобра 1899.)

ћање пријатељског другарства, и да се задруга учини привлачном за жену и децу, која ће бити задругари сутрашњице.

Што се тиче трошкова солидарности (Енглези се не боје да кажу милосрђа), они се налазе у буџету енглеског задругарства за једва нешто мању суму (2,400.000 фр. у рубрици милосрђе), мада је то нарочито стављено у дужност другим установама, као *friendly societies* или *trade-unions*. Треба навести лепо опоравилиште, које је подигао велики набављачки савез у Менчестру (*Wholesale*) на свом имању у Родену¹.

У Француској, Задружни Савез је створио један одбор за васпитање, „групе сирочади“ и „серклове“, по могућству један за сваку задругу², који има за дужност да одржава свету ватру. Неке задруге су створиле библиотеке, понекад сале за свечаности, позоришта³, сале за конференције, сале за давање лекарских савета и сиротињске апотеке, сале за гимнастику, и онда их зову *Народним Домовима*. У тренутку великог полета Народних Универзитета, неке задруге су им давале материјалну помоћ, али се резултати, којима су се поједини надали од заједничког рада ова два покрета, нису остварили. У Шпанији, интересантна чињеница коју треба констатовати, потрошачке задруге,

¹ У Шпанији, стотина задруга су се удружиле да подигну задружну болницу у Барселони.

² Сада их има само око тридесет.

³ У Француској, задруге помажу доста радо певачка или музичка друштва којима се користе на својим свечаностима. Г. Фабр, један од оснивача Нимске Школе, прикупио је величанствену збирку фотографских снимака за пројекције (више од хиљаду снимака из свих земаља) и ставио их је предавачима на расположење.

мада слабо развијене, учиниле су много да се подигну школе за децу, које се изванредно одржавају, и допуњују тиме недовољност световне наставе у овој земљи, — исто онако као у Енглеској у време Пионира.

У белгијским задругама, васпитање заузима такође знатно место: њему се не намењује велики део вишака, али се врши општи утицај на живот задругара — зборови, листови, конференције, излети за децу задругара с дочецима у социјалистичким средиштима иностранства, итд. — и исто тако, и то је једна од интересантних црта белгијског задругарства, пропаганда против алкохола. По продавницама белгијских задруга се не продаје ни ракија, ни дестилисана пића. На жалост, то се не би могло казати и за француске:¹ оне немају исту храброст. Оне истичу као извишење да, кад би укинуле продају алкохола, алкохолизам тиме не би био ни мало смањен, већ би њихови задругари ишли да купују и скупљи и отровнији алкохол код крчмара, и било би им горе за здравље и за кесу: можда би чак били изгубљени за за-

¹ Конгреси Задружног Савеза, у више махова и нарочито конгрес у Лиможу 1906., изразили су жељу:

„Да Задруге и Задружни Савези уложе све своје напоре да се укине продаја алкохола;

Да крчме где се продаје алкохол буду укинуте;

Да, према предлогу Г. de Boyve о задружном васпитању, усвојеном на нашем Конгресу, Одбори за васпитање имају као прву бригу да објасне задругарима разлоге забране алкохола.“

На жалост, одлуке ових конгреса нису имале стварне санкције.

У Мађарској, ракија представља, изгледа, један од главних продајних артикала задруга; и то им допушта да се боре против утакмице јеврејских трговаца. Међутим, оне је продају само на литар и за готово, што у неколико одбија пијанице.

другу. Можда, али свеједно, јер значи понизити и убити задружни покрет, ако се његова морална и васпитна акција потчини на овај начин трговачком интересу.

Међу средства васпитања задругара треба ставити на прво место листове — мислим листове нарочито издаване од стране задруга. Може се чак рећи, да развитак задружног покрета у једној земљи зависи делом од броја претплатника на ове листове. У Енглеској, недељне *Cooperative News* имају скоро 100.000 претплатника, а мали лист *Wheatshaf* (*Сноџ*) 500.000. Али је још боље у Швајцарској, где ова мала земља броји 182.000 претплатника на свој главни задружни лист! Треба рећи, да су сви задругари претплаћени званично од својих задруга, а претплата им се задржава од њихове добити. У Француској смо далеко од ових бројева. Лист *Задружна Акција* може да живи само благодарећи помоћи, коју му Задружни Савез даје из својих прихода: то је уосталом један од најкориснијих начина на који он може да их употреби.¹

Задружно васпитање, да би било успешно, мора пре свега да се прошири на жене, не само из оног општег разлога, што оне васпитавају људе, већ и из тог специјалног разлога, што су жене природно мало наклоњене задругарству и што, међутим, задругарство не може да живи без њих. Нема скоро никад нежењених међу члановима задруга: ови се хране у кафани. Важно је, дакле, придобити жену. Она управља газдинством, она купује, она носи корпу с храном. Као што је речено духовито,

¹ Месечни лист *Ослобођење*, који је основао наш пријатељ de Boyve 1885., мада је орган Нимске Школе, није специјално задружан.

„Жена са својом корпом“ је један од великих симбола радног Човечанства, исто онако као и земљорадник са својим плугом или ковач са својим чекићем. Али она претпоставља обично трговца на хошку задружном магазину, не само зато што је ближе, што није од малог значаја за домаћицу често уморну или имајући само мало времена слободног од својих послова — већ и зато што она тамо налази услужнији пријем, и понекад какве мале личне користи, које задружна књижица чини немогућим.

Због тога су Енглези створили 1884. једну Задружну Лигу Жена (*British Women's Cooperative Guild*), која броји 29.000 чланова, држи годишње конгресе и заузима нарочите стране у новинама *Cooperative News*. Она се одаје живој пропаганди, нарочито у циљу да се бори против индивидуалистичких и трговачких тежњи и да олакша сиромасима приступ у задруге. Она тражи такође за жене шире учешће у управи задругама.¹

¹ На Конгресу Међународног Задружног Савеза у Делфту, 1897., изгласана је акламацијом следећа резолуција:

„Конгрес, сматрајући да жена има исто толико интереса у задругарству као и човек; да има задруга где се жена не прима за задругара, и да, у другима, где се прима као задругар, не може бити именована за члана управе;

„Изражава жељу, да све задруге, које се образују у будућности, буду правичне према жени, и да све оне које, данас, забрањују њено примање у чланство или њен избор у управу, укину ову забрану приликом прве измене својих статута.“

Понекад, међутим, задружни листови се изражавају с горчином на њен рачун, за доказ овај цитат узет из једног од њих: „Жена је у исти мах снага и слабост задружног покрета. Она

У Холандији и у Угарској биле су створене сличне лиге, не без успеха, али, у Француској, један покушај учињен, пре неколико година, под заштитом бившег Задружног Савеза, није успео.

не разуме праве циљеве задругарства више од најиндивидуалистичкијег створења, мачке.“

Треба приметити, уосталом, да број чланова Лиге не расте више: увек исти број као приликом нашег претходног издања. И чак се знатно смањује после рата.

ГЛАВА VII

Задругари.

Једнакост свих чланова је начело у овим малим републикама какве су задруге. И да би се ово начело обезбедило, правило је да сваки члан, ма колики био број његових акција, има само један глас. „Један човек, један глас“, то је начело општег права гласа. То је систем сасвим друкчији од система, који важи у свима капиталистичким друштвима, где сваки акционар располаже бројем гласова више или мање сразмерним броју својих акција и где је често и сама способност бити биран у управни одбор резервисана за врло крупне акционаре¹.

На тај начин капитал, пошто је био лишен свог права на добит, лишен је и свог права на управу. Чак ако би се хтело ићи до краја у примени овог принципа, требало би дати право гласа само задругарима потрошачима и то број гласова сразмеран величини њихове потрошње. Али закон то не допушта. Једним акционарским друштвом могу управљати само његови акционари и у толико у колико су акционари.

¹ Француски закон допушта ограничење права гласа на један глас по акционару на обичним зборовима, али на ванредним, сазваним ради измене статута, према једном скорашњем закону (Видети даље, гл. XIII.), сваки акционар има право на онолико гласова колико има акција.

Ова мера има за циљ, да заштити крупне акционаре против могуће коалиције малих. Она може имати свој разлог постојања у великим капиталистичким друштвима, али је она очевидно несагласна са задружним принципом.

Једнакост задругара се показује и у томе што они, који доцније дођу у задругу, могу ступити под истим условима, као и они који се пријаве првог часа, и уживају у њој иста права. На име, они полажу исту суму за упис једне акције. Сасвим је друкчија ситуација у обичним безименим друштвима где онај, који хоће да постане акционар, мора да купи једну акцију, то јест да учини да му је стари акционар уступи, и, ако је друштво напредно, мора да је плати по цени већој од цене првобитног уписа, можда десет пута већој! То је зато што је у обичним акционарским друштвима број акција ограничен, док се у задругама издају на благајни отвореној сваком ко их затражи.

Правно правило, које захтева да је задруга увек отворена новим присталицама, није међутим несагласно с правилом које захтева од присталица извесне нарочите услове, као на пример да се баве извесном професијом.

Доста су многобројне задруге, које примају само чланове који се баве истом професијом: задруге железничких службеника, чиновника, официра, радника везаних за једну исту фабрику, као задруге рудара у Анзену или радника у Крезозу, итд.

Ове професионалне задруге имају своје добре и рђаве стране.

Добре стране, што је дух солидарности, дух еснафски, много развијенији међу лицима која се баве истом професијом, него ли међу онима која долазе са свих страна. Ове задруге обично постају јаке, солидне: оне су заиста у рукама својих управљача. Отуда успех у свима земљама великих задруга грађанских или војних службеника. У Лондону две које носе име Civil и Military Service, у

Риму *Unione Militare*, у Паризу „Задруга грађанских чиновника Париза и Сенског округа“ налазе се у првом реду, свака у својој земљи, по броју задругара и по суми продаја¹.

Незгодне стране, што се ове задруге држе ван Задружног покрета јер, имајући за циљ само јевтиноћу, оне не воде рачуна о социалним циљевима задругарства и излажу се опасности, да се изметну у проста трговачка предузећа, што не смета уосталом да чине врло стварне услуге редовима људи за које су створене.

Социалисти гледају доста рђавим оком професионалне потрошачке задруге, нарочито кад је реч о радницима или службеницима у служби једног истог послодавца или исте компаније: у том случају, они их изједначају с прикривеним економатима и називају их „жутим“, оптужба уосталом сасвим неправична ако се под тим разуме, да су ове задруге у зависности према послодавцима или ком-

¹ Задруге железничких службеника многе се у свима земљама и теже да замене економате. У Француској, то је већ свршена ствар за компанију Париз—Лион—Средоземно Море и источну компанију. Биће вероватно исто тако и у другим компанијама, где још траје режим економата, јер закон од 21. марта 1910., који је укинуо економате, одобравајући их ипак изузетно за железничке компаније подвргао је њихово одржање извесним условима врло незгодним за компанију, нарочито услову да се питање опстанка економата ставља сваких пет година на решење референдуму њихових службеника.

Има такође врло напредних официрских задруга у Лондону, Берлину, Риму, Петрограду. У Француској, постојала је једна која се била величанствено подигла, али која је пропала и данас није више него један серкл. Не треба ове задруге побркати с војничким задругама о којима ћемо говорити даље, које су створене само за војнике (који се не могу квалификовати као „професионалци“).

панијама. Напротив, оне су често огњишта опозиције. И ако је истина, да су ове задруге често склонеле да жртвују опште интересе задругарства својим корпоративним интересима, то се исто може рећи за социалистичке задруге у које се примају само радници, понекад чак само синдиковани радници, а понекад шта више само радници који припадају социалистичкој партији — као и за задруге у које се примају само они који исповедају ту и ту религију. Ови црвени или црни синдикати заслужују готово исти прекор, који они упућују жутим синдикатима: прекор да раде једино у корист једне партије или једне цркве или једне класе, да искључују све оне који не припадају тој партији, тој цркви или тој класи, и тиме у исти мах да не поштују карактер потрошачке задруге — која, пошто је по самој дефиницији универзалистичка, не треба да тражи од својих присталица други услов него да су „потрошачи“ — и да делећи га, слабе снагу задружног покрета. Али ми ћемо се вратити на ову опасност поводом социалистичких задруга.

Боље је дакле избегавати, у колико је могуће, професионалне задруге. Али има прилика, кад се оне намећу силом околности. Кад је реч о фабрикама или рудницима далеко од вароши, задругу морају створити радници истог предузећа пошто других нема. И кад је реч о железничким службеницима, како им компаније дају, у погледу транспорта њихове робе, нарочите повластице, које не би могле дати обичним трговцима, није могуће овим задругама да отворе своје редове сваком који наиђе.

Слобода ступања треба да има за допуну сло-

боду иступања, и заиста такво је правило у ствари. Ипак, у пракси, није га лако применити.

Ако је слобода за задругара да иступи потчињена, као у обичним акционарским друштвима, нужности да прода своју акцију, то јест да нађе купца, она ће бити врло смањена, јер акције задруга немају пространу пијацу акција Француске Банке или великих индустријских друштава: може дакле бити врло тешко да се нађе купац, то јест заменик. Ова тешкоћа се повећава још ако задруга, као што то многе чине, задржава себи право да прими или не прими заменика. Па ипак се лако разуме зашто задруге задржавају себи ово право, јер за њих постоји велика опасност, да приме прве који наиђу да замене задругаре који одлазе: задруге су у ствари удружења лица, за разлику од обичних безимених друштава, која су само удружења капиталала.

Најлибералнија мера је да се задругару да право слободног иступања, исплаћујући му његову акцију. Али тада се задруга излаже великим опасностима, јер биће довољно незадовољницима (а има их увек), да организују какву котерију и да траже једновремено исплату својих акција, да би је ставили у највећу забуну, чак можда да би изазвали њен пад под стечај. Да би отклонила ове опасности или бар да би их ублажила, задруга треба да задржи за себе изванредан рок за исплату: то је као тако звана заштитна клаузула за штедионице. Често чак статути одобравају исплату само у случају смрти задругара или одласка из места: међутим промена домицила требало би да буде примљена као довољан разлог, бар у великим варошима.

Задругар је дакле, у начелу, слободан да ступи и да иступи из задруге. Али има ли задруга право да га искључи, ако мисли да се његово присуство не слаже с интересима задруге? Да, у принципу. И ово право је предвиђено у статутима већине задруга. Ипак, један скорашњи закон (1913.) је ставио велику сметњу вршењу овог права, захтевајући, као услов за ово искључење, сазив ванредног збора под строгим погодбама наметнутим законом за измену статута (Видети даље гл. XII.), то јест потребно је да бар три четвртине акција буду представљене и да одлука буде донета већином од две трећине гласова. То је, у великим задругама, исто што и забрана сваког искључења¹.

Питање, да ли једна задруга треба да буде отворена или затворена, повлачи за собом и једно посебно питање, питање да ли она треба да буде отворена свима члановима једне породице или само једном једином.

У ствари, обично само један члан породице је члан потрошачке задруге и то је муж, мада у ствари жена врши куповине. Како се куповине врше за целу породицу, изгледа доста некорисно да се други чланови породице уписују за задругаре. Они би имали да уплате потребну суму да би постали акционари, а да ни они сами ни задруга немају ништа да добију, бар што се тиче суме послова, пошто она неће продати ни више ни мање.

Али одговарају, да би било врло корисно да и други чланови породице, а нарочито жене, по-

¹ Вероватно, прописујући ову заштитну меру за чланове законодавац није мислио на задруге: он о њима не говори. Ревизија изгледа нужна.

стану акционари, да би могли учествовати на главним зборовима и вршити свој утицај на управу задруге. Жене се за сада искључују из управе баш због тога што скоро никад нису акционари. Зато је „Задружна Лига Жена“ (*Women Cooperative Guild*) међу онима, који најенергичније траже слободан приступ свих чланова породице, што енглески задругари називају *open membership*.

Уз то, за младиће или девојке назив задругара има неоспорну вредност, бар васпитну: он обезбеђује регрутовање нових нараштаја.

Покушаји које је до сад учинило неколико великих задруга, које практикују слободан пријем, изгледа да доказују, да овај режим има за дејство знатно повећање суме куповина на сваку породицу, супротно ономе што би се могло мислити. Може се то, уосталом, објаснити редовнијим похађањем магазина од свих чланова породице и живљим осећањем њихових задружних дужности од дана кад су стекли назив задругара.¹

Најзад, овај систем има добру страну, што повећава сразмеру задружног капитала према суми продаја, пошто породица, која се задовољавала раније једном једином акцијом, сада их уписује више; а у следећој глави ћемо видети, да ово повећање капитала треба јако желети.

¹ Видети на стр. 73. просечну суму куповина на задругара у равним земљама.

ГЛАВА VIII

Капитали.

§. 1. Образовање капитала.

Капитал задруга се образује пре свега, као и капитал свих друштава, уплатом оних који хоће да постану задругари, то јест уписом акција.

Да би ове уплате учинио приступачним свима кесам, француски закон од 1867., организујући задруге, свео је на 25 фр. износ акције, који за обична капиталистичка друштва износи обично 500 фр. Још се закон задовољава, да би се задруга сматрала као легално створена, уплатом од $\frac{1}{10}$, то јест незнатне суме од 2.50 фр. на задругара.¹

То је мало. Срећом по потрошачке задруге, што особена природа њиховог предузећа не захтева велики капитал, у толико мање што се овај капитал продајом обнавља у кратком року, па и свакодневно, као код хлебарнице, тако да чак и минимални капитал може бити довољан за велики обрт послова. То је шта више главни узрок надмоћности потрошачких задруга над произвођачким, с погледом на лакоћу њиховог стварања и брзину њиховог развијања.

Шта више видело се како се потрошачке задруге рађају и напредују без икаквог основног капитала, сем незнатне уписине. У ствари, како

¹ У Енглеској, акција је од 1 фунте (25 фр.) за сва друштва без разлике. Није, дакле, било потребно једно нарочито правило у корист задруга.

купују своју робу на кредит код трговаца на велико, а препродају је за готово својим члановима, задруге могу почети без новца, сем колико им је потребан за куповину њиховог скромног прибора.¹

Ипак капитал, образован под таквим условима, био би недовољан, да капитал потрошачких задруга нема значајну врлину, да се повећава аутоматски постепеним додавањем вишака које задругари остављају врло често, све или један део, у задружну касу. Они се увек позивају да то чине и чак су обавезни на то у случају, кад су уплатили само $\frac{1}{10}$ или који други део своје акције. Задруга задржава њихове вишке док акција не буде уплаћена, то јест док уплата не буде потпуна.

Не само да велики број задругара дају своје вишке задрузи на оставу, већ неки доносе у задругу и своје уштеде, као што би их носили каквој штедионици, било на оставу, било за време од више година.

Да је капитал енглеских задруга био образован само уписом акција у сразмери једна акција на члана, то би изнело, за 3 милиона задругара, само 75 милиона франака: међутим, овај капитал

¹ Тако је задруга у Балу, једна од најмоћнијих у Европи (37.000 чланова, 27 милиона продаје), почела без капитала, само с уписнином од 3 фр.

У Белгији, закон не захтева никакву уплату. *Vooruit* наплаћује само 1 фр. уписнине и 0,25 фр. за књижицу. Ове задруге, међутим, прибављају себи довољан обртни капитал, продајући својим члановима жетоне, који ће им служити као новац да плаћају свој хлеб или другу робу.

У Немачкој, закон допушта да се упише само једна акција од 1 марке, али у пракси акција износи 30 марака.

се пење данас (1915.) на 58 милиона фунти што чини 1.483 милиона франака.¹

На тај начин задружни капитал потиче из три извора:

a) упис акција при ступању;

b) вишци дати на оставу или претворени у акције;

c) позајмице од задругара.

Од ова три извора, први је најмање знатан. Други даје највише, нарочито у Енглеској. У Швајцарској је трећи најобилнији, као што ћемо видети.

Уосталом, потрошачке задруге нису тежиле да прибаве себи велике капитале и, напротив, оне су се пре браниле од њих. Већина задруга ограничавају, својим статутима, број акција који може да има један члан, обично на пет, по примеру Рождалских Пионира (5 акција по 1 фунта, 125 фр.). У Аустрији, статуту допуштају само једну једину акцију на члана, а акција је само 10 круна. У Енглеској, сам закон прописује границу, доста високу, истина, од 200 фунти (5.000 фр.) то јест 200 акција на члана.²

¹ У овој суми је обухваћен и капитал два магазина на велико — 200 милиона од прилике. Капитал задруга за продају на мало био је (1914.) 1.206 милиона и овако расподељен:

Капитал-акције	998 милиона
„ резерва	73 „
„ узајмљен	135 „

Исто чудо множења повца може се остварити и за задруге индивидуално. Тако, наводи се пример једног задругара (Ланарк), који је, уписавши само неколико акција, али остављајући их у задрузи, имао на крају тридесет и шест година, на свом рачуну, 944 фунте (23.807 фр.).

² У Француској, закон не ограничава износ капитала који један члан може имати — чак ни у задругама — али он ограничава за задруге *укупни* износ капитала на 200.000 фр. (с правом да се повиси сваке године за исту толјку суму).

Зашто ово неповерење, тако необично према капиталу? Оно се објашњава помоћу ова три разлога:

a) Пре свега самим духом задружног покрета, који је антикапиталистички. Пошто се хоће да укине влада капитала, изгледа да није мудро отворити му врата и пустити га да се намести као господар у задрузи. И ако тај и тај задругар, какав буржоа, има знатан број акција, морало би се бојати да не добије надмоћан утицај, и поред правила које ограничава на један глас моћ сваког члана: било би довољно да он запрети, да ће иступити из задруге, односећи собом свој капитал;

b) Зато што задружни капитал, пошто се образује на начине које смо малочас означили, представља опасност колико и корист за задругу. У ствари, све што долази од вишака датих на оставу исплаћује се по вољи улагача, по виђењу. И сам капитал у акцијама, за разлику од оног што се дешава у обичним капиталистичким друштвима, исплаћује се у случају кад задругар иступа из задруге. То је врло опасна финансијска ситуација, коју једна обична кредитна установа не би могла примити, а да се не изложи опасности од стечаја¹.

¹ Да избегну или смање ову опасност, швајцарске задруге претпостављају да зајме у облику *облигација*, које се исплаћују само на три или пет година од дана кад су издате. Ова опрезност је у толико потребнија, што оне апелују на кредит много више него задруге ма које друге земље. Док у Енглеској узајмљени капитал представља само осмину задружног капитала, у Швајцарској је сразмера обрнута: задружни капитал је само осмина узајмљеног капитала.

Али с друге стране, у Швајцарској, резервни капитал је много више него двоструко већи од капитала у акцијама, што представља извесну сигурност, јер резервни фонд је заједничка и

Задруге се могу спасти тога благодаречи духу солидарности својих чланова, који нису прости клиенти и не би хтели нанети штету задрузи, у којој и сами учествују. Светски рат је пружио у свима земљама диван пример ове лојалности. У оном тренутку, кад су обичне банке и штедионице биле опседнуте гомилама улагача, потрошачке задруге су успевале, да предупреду или зауставе брзо сваку панику у својој средини. У Енглеској, само у току 1915. године, супротно сваком предвиђању, задружни капитал се повећао за више од 100 милиона франака.

c) Најзад, зато што потрошачке задруге, кад се ограничавају на своје свакидашње послове, не знају шта да раде са обилним капиталом и како да га употребе. На што се онда излагати опасности, коју смо малочас означили, кад се не наклањује никаквом коришћу? Израчунато је, да је на једног члана довољан капитал од највише 100 фр., понекад чак и нула, као што смо видели¹.

Али, од скоро, почиње да се ради против овог схватања. Задругари су научили — ова недељива својина задруге која јој се не може одузети, док капитал у акцијама представља личну својину задругара. Ево, уосталом, упоредног стања двеју земаља с обзиром на расподелу капитала:

	Енглеска	Швајцарска
Капитал-акције	83%	9%
„ резерва	6%	21%
„ узајмљен	11%	70%
	<u>100%</u>	<u>100%</u>

¹ Тако задруга-мајка, задруга Рождалских Пионира, чији капитал се пење данас на скоро 10 милиона фр., не може да употреби у својој трговини више од четвртине: дакле три четвртине остају на расположењу ма за какву употребу (не у сваком случају да се откупи историјска кућа *Toad lane*!)

статација ће бити за економисте прилика лаког триумфовања — да цене, ако не заслуге, бар користи капитала. И у колико су њихове амбиције расле, они су се осећали стегнути дизгинама које су сами ставили капиталу. Очевидно је да потрошачке задруге не могу мислити да приђу производњи, што је међутим њихов највиши циљ, без довољно капитала за подизање фабрика или куповину земље¹. А што се тиче старог неповерења, оно је делом ишчезло, јер догод капитал не буде имао у задрузи ни право на управу, ни учешће у добити, не треба се бојати да ће он загосподарити, и брига одбране против његове инвазије изгледа доста шимерична: изгледа да се пре намеће страх од тога, да он не пристане да дође и брига како да се привуче. Ако има, поред свега тога, капиталиста довољно добродушних, те су вољни уписати велики број акција, не види се заиста зашто би задруга ставила строгу границу њиховој доброј вољи и лишила се тиме корисног додатка прихода. И ако се страхује да они не доведу задругу у негзоду повлачећи се, једног дана зле воље, и повлачећи у исти мах свој капитал, могуће је да се отклони чак и ова опасност, подвргавајући у статутима исплату акција таквим условима, који се буду сматрали као потребни. (Видети стр. 92.).

Због тога се у Енглеској јављају гласови, који траже укидање у статутима сваког ограничења броја акција, које може уписати један члан, и чак укидање границе од 200 фунти прописане законом,

¹ Због тога хамбуршка потрошачка задруга, која носи значајно име *Производна*, захтева да сваки њен члан има бар 4 акције од 50 марака.

а на овима конгресима ставља се у дужност задругарима, да своје вишке дају задрузи на оставу.

Што се тиче француских задруга, њихов развитак до сада није био такав да би захтевао велике капитале. Међутим, оне почињу да воде рачуна о повећању својих извора. Али при томе не рачунају много на уплате својих чланова; још мање су вољне да траже потребне капитале од капиталиста. Зато се почињу окретати држави да од ње траже капитале, исто онако као што то већ чине радничке произвођачке и земљорадничке произвођачке и кредитне задруге¹.

§ 2. Награда капитала.

Знамо да је правило, да капитал неће имати никакво учешће у добити: тамо где му је дато какво учешће, друштво престаје бити задруга, или ако узме ово име, оно је насилно присвојено,

То је познато, али на шта се обично не мисли, то је огромност жртве која је тиме наметнута капиталу - акцијама. У ствари, ова добит коју

¹ Од 1897., држава је ставила на расположење *земљорадничким кредитним задругама* (а доцније и произвођачким) део, који је она себи задржала од добити Француске Банке који представља данас знатан број милиона. Од 1911., годишња сума од 2 милиона ставља се на расположење *радничким* произвођачким задругама. Ослањајући се на ове претходне случајеве Народни Савез Потрошачких Задруга тражи и за ове годишњу помоћ од 2 милиона.

То је сума заиста скромна, која би могла имати неког дејства само ако би била сконцентрисана у рукама каквог средишног организма, као што је магазин на велико. Али му држава не би могла наменити ову помоћ, а да не изазове живе протесте од стране дисидентских задруга. С друге стране, потрошачке задруге ће имати можда да жале за независношћу, којом су се с правом поносиле.

му одричу није скромна трговачка добит по обичној стопи од 10 до 12%, то је добит по стопи од 30% и више!

Ако се укупна сума добити енглеских задруга, која износи 377 милиона франака, додели капиталу-акцијама који не достиже ни 1.100 милиона, то би чинило 35%¹. А за ту и ту посебну задругу могле би се наћи стопе још веће. Само старе компаније осигурања или рударске могле би пружити примере једнаке или веће добити.

Кад је Фурије истицао сјајне дивиденде свог фаланстера — 24 до 26% говорио је он — без сумње је имао нејасну визију потрошачких задруга, које су их имале остварити.

Треба признати, уосталом, да кад су Рождалски Пионири поставили главно правило о придавању добити потрошачу, они су веровали да ће ова добит бити незнатна, и да су наслућивали стопу коју ће она достићи једног дана, можда би се првобитни акционари устезали да је се одрекну унапред.

Ето, дакле, регулисачог питања што се тиче добити, али остаје питање *интереса*, што је сасвим нешто друго.

Да ли задруга треба да плати интерес на капитал — било на капитал-акције, било на узајмљени капитал? Одговор на ово питање не изгледа сумњив. Нигде интерес на капитал не изгледа оправданији него овде. Реч је у ствари о капиталима, који су неоспорно плодови рада и штедње, и које задруга прима од својих сопстве-

¹ Ови бројеви се односе на добит и на капитал задруга за продају на мало. Што се тиче две британске задруге на велико, сасвим је друга ствар, 41 милион добити на 70 милиона капитала у акцијама, што чини скоро 60%.

них чланова. По себи се разуме исто тако, да овај капитал чини врло велике услуге задрузи и да је право, да се ова услуга плати. Због тога је плаћање интереса, ограниченог обично на 5%, првило у скоро свима задругама.

Међутим, ово правило изазива доста жив отпор, и не само са социјалистичке стране. У Немачкој, правило је да се не плаћа интерес на капитал-акције. Може се рећи: ако је задругар акционар или зајмодавац веран муштерија своје задруге, он нема никакве користи да прима интерес на свој новац, јер ће га наћи у облику додатка вишка на својим куповинама. Он треба да жели, да задружна добит, да би била што већа, буде ослобођена сваког терета. Ако је напротив реч о задругару, који не купује редовно у задружном магазину и тиме изневерава своје дужности задругара, сасвим је право да се казни, одричући му сваки интерес на његове акције.

Али ова дилема, као већина дилема, није доказ. Резоновање би било основано, кад би сви задругари доносили задрузи једнак капитал, било у облику акција, било у облику позајмица, и кад би од њих зависило да изврше исту суму куповина; у том случају, у ствари, било би свеједно, да ли они примају интерес засебно или обухваћен у вишку. Али ни један ни други од ових услова није остварен и не може бити остварен,¹ и онда изгледа

¹ Према професору Hall-у (наведено у *Cooperative News*), половину задружног капитала има само $\frac{1}{10}$ акционара. А код половине енглеских задругара број акција које имају није већи од 3 (то јест 75 фр.).

Доста је интересантно констатовати, да је у малом задружном свету подела богатства једва нешто мање неједнака, него у пространом индивидуалистичком свету.

правично, да се плати награда за учињену услугу у облику давања капитала, која не вреди мање од услуге учињене у облику куповина.

Да ли је уосталом потребно приметити да, ако задруга не плаћа никакав интерес капиталу, ниједан акционар неће уписати више од *једне* акције, пошто је имовина једне једине акције довољна, да се врше све куповине које се желе и да се приме вишци, и пошто упис већег броја акција не би донео никакву корист?¹ Тиме, дакле, задруга ограничава свој капитал-акције на један минимум, који ни у колико не одговара напретку.

Због тога се дешава, да се чак задруге, које хоће да остану верне принципу укидања интереса, ограничавају на то да му одаду пошту, укидајући интерес на прву акцију уписану од сваког задругара, али плаћају интерес на акције, које он буде хтео да упише доцније — и у сваком случају на новац, који он буде дао на оставу или као позајмицу.²

§. 3. Употреба капитала.

Казали смо малочас, да кад је једна потрошачка задруга успела да групише доста велики број чланова, она не зна више шта да ради са својим капиталом, који премаша потребе њене трговине, и збуњена је својим богатством. Тако енглеске задруге (на мало и на велико) имају, како у

¹ Такав је управо случај у Немачкој: сваки акционар узима само једну акцију. Зато се вредност овим акцијама мора подизати, 30 а понекад 60 марака.

² Такво је било правило нарочито у Задрузи на велико бившег француског Задружног Савеза (нишчезлог услед спајања). и такво се правило примењује у великој хамбуршкој задрузи *Производња*.

капиталу-акцијама тако и на остави, близу 1.500 милиона франака: међутим, њима је потребно највише половина као обртни капитал. Онда се поставља питање о употреби овог сувишног капитала.

Уложити га, као што чине буржоа, у обвезнице с рентом или друге трговачке папире, значи дати данашњој капиталистичкој организацији оружје које су сковали против ње, значи уложити новац у предузећа која су хтели уништити. Потребно је да задруга искористи ове изворе за своје сопствене циљеве, употребљавајући их за стварање фабрика и пољских имања, или улажући новац у радничке произвођачке задруге (што се тиче избора између ова два система, то је тешко питање које ће чинити предмет једне нарочите главе). За тако велика предузећа, задругарство неће имати да се боји сувишних капитала. Енглески и шкотски магацини на велико уложили су у производњу више од сто милиона франака, а задруге за продају на мало половину од тога. Светски рат имаће за дејство, да да снажан подстрек овом покрету, јер скакање цена је показало задругама потребу, да би се до-

С гледишта француског закона, сумњиво је да задруга, која одбија сваки интерес на акције, има легалну егзистенцију, јер правно уговор о друштву садржи у себи евентуални добитак за *све* задругаре: али пошто је акционар лишен већ сваког права на добит, ако је лишен и сваког интереса, не види се више шта му остаје? — Вишци, које ће он моћи остварити, купујући у задружном магазину? Али онда он их више неће примати као акционар.

Ипак, једна задруга тако организована могла би можда постојати легално, као „удружење“ које нема добит за циљ (Видети, што се тиче ове разлике, даље гл. XIII).

скочило томе, да иду до самих извора производње, то јест да контролишу пре свега сировине (Видети гл. XV. *Производња*).

Постоји, међутим, једна друга скромнија употреба, али од врло велике користи за радничку класу и чак за све, и која пружа највећу сигурност као пласирање новца, то је грађење кућа са угодним и јевтиним становима.

Али ова два начина употребе су далеко од тога да искористе сав капитал, који стоји на расположењу, тако да ће више од једне четвртине залутати у разна пласирања, државне обвезнице, хипотеке, итд., а по некад чак у индустријска предузећа која конкуришу задружним.

Ипак, како употребом у производњи, тако и грађењем радничких станова или проширењем саме потрошачке задруге, највећи део капитала груписаног од задругарства враћа се народу. Тиме, потрошачке задруге врше већ једну социалну улогу вишу од улоге штедионица, јер су милиарде, уложене у штедионице, скоро потпуно употребљене у државним рентам (нарочито у Француској) или у капиталистичким папирима. Као што каже Г. Луцати са својом уобичајеном речитошћу: „Штедионица, то је новац сиромашка позајмљен богаташу, док је напротив Задруга новац сиромашка позајмљен сиромашку.“

У Француској, задруге нису доспеле до тако велике имовине и питање употребе њихових капитала им не задаје много бриге. Њихова прва мисао, чим га имају довољно, јесте да саграде леп магазин, а многе међу њима не чекају чак да га имају довољно за то и узамљују га ради тога од

својих задругара. Ова манија зидања може се објаснити делимично жељом, да се потврди животна снага задруге и да се такмичи с великим магацима служећи се тиме као рекламом: међутим, она је опасна и довела је до пропасти више великих париских задруга. Дан кад су отвориле „своју палату“ обележио је за многе од њих почетак њиховог опадања.

ГЛАВА IX

Разне врсте потрошачких задруга.

Да би потпуно одговорила дефиницији коју смо о њој дали, потрошачка задруга би требало да пружа својим члановима *све* што може да задовољи њихове потребе, тако да задругари не би имали ништа да потроше ван задружног магазина. Али ово потпуно остварење је немогуће, с обзиром на данашњу економску организацију. Има у ствари социалних потреба које подмирују држава, општине, монополска предузећа, слободне професије, које нису још и неће никад постати задружне. Не може се ићи у задружни магазин да се плати порез, судски трошкови, испитне таксе, хонорар адвоката, бележника, лекара, ни чак железничка, трамвајска, позоришна карта, мада, заиста, не би имало апсолутне немогућности за ове последње врсте трошкова.

Али, пошто се одбију сви ови трошкови, који уосталом не заузимају велико место у радничком буџету — највише 5% према монографијама објављеним о овом предмету — задруга може врло добро да пружи све остало: храну, одело, стан, намештај, накит, књиге, чак апотеку, све што служи човеку од његовог рођења па до смрти, од пелена до посмртних венаца. И постоје у иностранству, па и у Француској, задружни магазини где се све ово налази.

„Интегрално“ задругарство може се јавити у два различита облика, који су уосталом и један и други остварени већ у трговини:

било у облику „општег базара“, где потрошач може да нађе све што може пожелети;

било у облику „специалитета“, трговина која се усредсређује на ту или ту браншу, на пример млекарнице, вино, итд.¹

До сада задружни развитак тежи једино првом облику, и друкчије једва може бити, пошто су потребе радничке породице сувише скучене, а време којим располаже за своје куповине сувише ограничено, да би могла трчати из магазина у магазин. Али би могло бити друкчије оног дана, кад би задругарство придобило буржоаску класу. На пример, већ су се створиле у неким великим варошима (Лондону, Милану, итд.) задруге за аутомобиле,

¹ Ево, према статистикама Дирекције Рада, како се расподељују према своме предмету потрошачке задруге у Француској (1914.):

Разна роба (нарочито бакалска)	1607
Хлебарнице	1300
Месарнице	34
Вино	48
Пиво	118
Ресторани	18
Угаљ	31

3156

1.637 задруга, уврћене као „разне“, продају све бакалску робу, али 600 додају томе хлеб, а једна стотина ситничарску робу, гвожђарију, обућу, конфекцију, итд.

Задруге за куповину вина се не баве његовом производњом и, према томе, не треба их помешати са задругама винограда за прављење вина или за продају своје бербе. Напротив, задружне пиваре производе пиво које троше и тиме, као и хлебарнице, учествују у исти мах у задругарству за потрошњу и у задругарству за производњу.

мислим потрошачке задруге, а не произвођачке, то јест за снабдевање оних који имају аутомобиле свим оним што је потребно за њихово одржање. Има такође у Сједињеним Државама, у многим варошима, задруга за телефоне. У главном, међу свима човечијим потребама, једва да их има које не би могле бити предмет једне нарочите потрошачке задруге.

Ми их не можемо све прегледати, али ћемо означити најзнатније.

§ 1. Бакалница.

Већина задруга су почеле бакалницом, по примеру Рождалских Пионира, и данас још огромна већина задруга се држе ове врсте трговине. То не значи да она одговара најзнатнијој људској потреби, већ само да је њу најлакше обављати. У ствари:

1. Роба која се продаје под именом бакалске робе — и која обухвата не само колонијалну робу, која је дала своје име овој трговини (кафа, чај, чоколада, бибер, итд.), већ и: конзерву, шећер, суво поврће, слатко, итд., и све што је потребно кући: сапун, осветљење, итд. — одговара свакодневним потребама и довољна је за скоро све потребе радничког становништва, сем хлеба. Она је дакле текуће продаје, што је важна ствар.

2. Не захтева никакву нарочиту прераду, сем можда пржења кафе или туцања шећера.

3. Лака је за чување, много више него месо, воће, млеко, масло, итд. и оставља само мало отпадака.

4. Обезбеђује против променљивости цена и опасности од застоја продаје великом разноврсношћу артикала.

5. Захтева врло мали капитал за почетак, а способна је међутим да се развија дотле да постане колосална радња.

6. Најзад, како је то роба која се најчешће фалсификује, није много тешко прибавити себи доста брзо добар глас.

То су ето велике користи за људе, тако неискусне у пословима, као што су задругари.

Уосталом, најбољи доказ да је ова грана трговине најприступачнија од свих других јесте у томе што се највише предузима. Виде се бакалнице на сваком ћошку, управо зато што овим путем иду сви они који немају ни способности ни потребног новца, да предузму какву другу трговину. Све слуге, сељаци, радници, бивши војници, итд. који хоће да постану трговци, да „почну посао“, почињу куповином какве мале бакалнице — сем ако то не буде каква крчма. Али није мање интересантна чињеница, да је врста трговине, коју сви сматрају као најобичнију и која је за дуго чак служила као предмет подсмеха свима онима који су хтели исмевати буржоаски менталитет, управо била гнездо задругарства одакле је ова плава птица излетела.

Вино представља понекад нарочити и једини предмет потрошачке задруге (око педесет у Француској — не рачунајући задруге за производњу или продају вина, што је сасвим нешто друго), али оно обично спада у бакалницу и сачињава најзнатније одељење многих задруга, нарочито у Паризу. Чак је произишла одатле ова неочекивана и чудна после-

дица, да је криза вина и огромно падање цена које је беснело у Француској од 1900. до 1910. дејствовало страшно на задруге и шта више учинило, да многе од њих пропадну. У ствари, падање цена се показало у знатном смањивању укупне суме послова, дакле у релативном повећању општих трошкова и смањивању вишака — у исто време кад су олакшице за винарске трговце, да нуде добро вино по ниској цени, отежавале утицај њихове конкуренције.

§ 2. Хлебарница.

Хлебарница је најраспрострањеније задружно предузеће после бакалнице. То је облик који претпостављају све белгијске задруге и који су усвојиле више од једне трећине француских задруга (1.300 на укупни број од 3.156 задруга).

Она је, међутим, сложенија него бакалница у томе што је она предузеће производње, а не само продаје.¹ Хлебар не продаје само хлеб: он га меси. Али од свих грана производње, производња хлеба је најстарија, најпознатија, најуобичајенија; она је још, на много места, домаћа. Она захтева врло мали капитал, не употребљава никакву машину, и, радећи на сировини увек готово истоветној и чија се цена једва мења, она нема да се боји погрешака у рачуну. Напротив, колико других користи, већих од користи ма које друге трговачке бранше! Она пружа храну неопходну за живот, бар за белу расу, сва-

¹ Не треба побркати, међутим, задружну хлебарницу *по* трошче са задружном хлебарницом *производње*. У првој су они који једу хлеб који месе за свој сопствени рачун — као у време кад су га месили код куће; у другој су хлебарски радници, који се удружују да би постали своје газде и продавали хлеб публици. Ове су врло малобројне. Оне прве су, напротив, врло многобројне, нарочито у Француској, као што смо видели у горњој статистици.

кодневне употребе, која заузима огромно место — понекад више од четвртине — у буџету радника, и чија потрошња је тако савршено регулисана нашим потребама, да се не мења ни за један су дневно. Унапред се зна — што се не би могло рећи ни за једну другу робу — колику ће количину хлеба потрошити за годину сваки задругар и сви заједно; и ако задругар пропусти једног јединог дана да купи у магазину, његова неверност пада у очи, јер се зна да он ниједан дан неће пропустити без хлеба. То је ето један од главних разлога због којих задруге Белгије и севера Француске претпостављају хлебарницу: јер тиме имају своје чланове увек пред очима. Кад приметите да један задругар неколико дана није узео свој хлеб, пошаљу неког к њему да се обавести о узроку овог прекида и, ако има места, да загреје његову ревност.

Због тога је немогуће да једна задруга, која пружа свакодневни хлеб, не заузме важно место у животу задругара и створи међу њима чврсту везу; они се причешћују на неки начин овим хлебом који једу. Уосталом, у случају штрајка или какве особите невоље, подела хлеба представља непосредну и успешну помоћ.

И, с друге стране, управо зато што је хлебарница најстарији начин производње, задругарство може у њу да унесе знатне реформе, како с гледишта производње, тако и с гледишта потрошње.

Ево, у ствари, у производњи хлеба четири мане, које би требало хитно укинути, али које су овековечене рутином или егоизмом потрошача. Међутим, ко је више у положају да васпитава потрошаче од потрошачке задруге?

а) *Мешење рукама.* — Мешење теста рукама

је не само убиствен рад за радника који је на њега принуђен, већ и, за потрошача, један одвратан начин рада, можда чак опасан, ако је радник заражен туберкулозом или другим болестима, и ако топлота фуруне не пробија довољно тесто, да убије све бакциле. Рутина, како самих радника тако и потрошача, спречавала је до сада употребу машина за мешање хлеба, али већина великих задружних хлебарница су успеле, да навикну на то своје муштерије.

б) *Ноћни рад*. — Хлеб се меси ноћу. Зашто? Једино ради тога, да потрошачи нађу свеж хлеб чим устану. Међутим, ноћни рад исцрпљује кад се понавља сваке ноћи и кад се обавља у мутвацама, сутеренима, подрумима рђаво ветреним. Шта би требало, па да се укине овај рад и да се ослободе ови осуђеници? Просто да се потрошачи задовоље, приликом свог доручка, јучерањим хлебом, који они уосталом имају начина да испеку и намажу маслом у облику прженица. Није лако законодавцу, да забрани ноћни рад у једној индустрији, која је готово домаћа индустрија. Дакле, пре је на потрошачима да је униште, ослобођавајући ове раднике, и у већини задруга ово васпитање потрошача је већ свршена ствар.

в) *Прејерано просејавање*. — Да би се добио сасвим бео хлеб, као у Паризу, просејава се брашно на 60, понекад чак на 55%, а то значи да се скоро половина баца с мекињама, што већ представља велико расипање. Уз то, овај сасвим бео хлеб, ако е пријатнији кад је свеж, не може се јести бајат, одакле ново расипање парчади хлеба која су остала од јуче и која се бацају на ђубре. Варошки радник баца „бајат“ хлеб.

Била би дакле огромна уштеда, која би износила на милионе центи и на стотине милиона франака,¹ уштеда која би, не враћајући нас на црни хлеб наших дедова, развила код становништва укус за хлебом у коме сировина оне би била тако расипана и који би, уосталом, био жући, слађи, богатији у минералним састојцима и лакши за чување.

Задруге су се трудиле, да васпитају публику у том смислу. Можда оне у томе не би успеле, толико је била јака опозиција, да рат није дошао да да дефинитивну лекцију. Не говорећи о Немачкој, у Француској је закон забранио од месеца маја 1916. да се брашно просејава испод 77%, и цео свет је сматрао, да је нови хлеб одличан. У Италији, закон је чак наметнуо просејавање на 85%, услед чега се добија хлеб сасвим црн.

д) *Прејерано умножавање произвођача и продаваца*. — Заостала организација хлебарске трговине сваљује на потрошача силан терет, који износи на стотине милиона. Међутим, употребљавајући најсавршеније начине рада у хлебарници и млинарству, и радећи у доста великим размерама, могао би се

¹ Француско становништво троши просечно 1 фунту на главу и на дан, што чини 7 милијарди килограма годишње. Ових 7 милијарди килограма захтевају, ако се просејавање врши на 60%, 117 милиона центи жита, а ако се врши на 77%, само 90 милиона: уштеда 27 милиона центи.

Без сумње, у ствари, уштеда није тако велика, јер се брашно не просејава свуда на 60%, али ако би уштеда износила само 15 или 20 милиона центи, она би ипак била велика. У овом тренутку, по ратној цени од 40 фр. цента, то би било за земљу 7 до 800 милиона фр. мање плаћања иностранству — и једна уштеда од 150 до 200 милиона фр. за буџет, пошто држава има да поднесе 10 до 12 фр. губитка на свакој центи жита коју купује у иностранству и препродаје по утврђеној цени од 31 фр.

давати хлеб скоро по цени жита, тежина за тежину,² то јест од прилике 25 сантима (цена жита пре рата). Међутим, он се продавао 35 до 40 сантима по килограму, што представља повећање од 40 до 60% према цени жита. Ако се узме, да се у Француској потроши годишње 7 милијарди килограма жита, види се колика се сума некорисно плаћа!³

Треба имати у виду, да ово претерано повећање цене хлеба не долази од претераности зараде, коју прави хлебар — не, ова зарада је обично врло мала због смешног мноштва хлебара, који једни другима праве конкуренцију — већ долази од претераних општих трошкова и недовољне продаје, коју ова конкуренција оставља сваком произвођачу.³

Одакле долази, да закон концентрације није деловао у овој области, док се показује у толико других, на пример у бакалници, радња Потен? Није лако наћи објашњење. Треба га без сумње

¹ Жито губи четвртину своје тежине млевењем, али враћају му ову четвртину водом и сољу потребним да се замеси тесто, тако да 1 килограм жита даје 1 килограм хлеба. Што се тиче трошкова млевења и мешања хлеба, они постају тако незнатни с механичким справама, да су мекиње и отпаци скоро довољни да их исплате.

² Један део француског сеоског становништва користи се већ уштедом, коју му може пружити задругарство, јер оно само меси свој хлеб. Ипак, овај део становништва се смањује све више и више, јер чак сељаци купују данас свој хлеб код хлебара, сем ако не станују много далеко ма од каквог села.

³ Рачуна се 1 хлебар на 1.300 лица у Паризу, 1 на 600 у Лиону, 1 на 380 у Сен-Етјену. Дакле сваки хлебар може продати просечно само 200 до 600 килограма хлеба на дан. И на томе треба хлебар да нађе средства да живи, да плати кирију за свој дућан и своју фуруну, свој порез, своје раднике и своје разносаче!

тражити у везама суседства, које се заснивају између хлебара и његових муштерија, у навици да се разноси хлеб по кућама, можда и у навици да се даје на кредит. Али ове препреке нису несавладљиве, и ако је капиталистичко предузеће било немоћно да организује производњу хлеба у великој размери, задружно предузеће је у томе потпуно успело.

Кад је једна задружна хлебарница достигла велике размере, она се не задовољава више да купује брашно, да би месила хлеб, већ купује жито, да би правила брашно, то јест она додаје млинарство хлебарници, покоравајући се на тај начин т. зв. закону интеграције индустрије. Рождалски Пионири су подигли један млин ускоро после свог почетка, али овај прерани покушај умало што их није упропастио.

Каква мала задружна хлебарница једва ће моћи да продаје јевтиније, него хлебар: она ће моћи само да учини, да се добије много на тежини. Али кад задружне хлебарнице групишу хиљаде породица, оне могу да остваре праву револуцију у овој главној грани трговине. Кад оне, као што је случај са задружним хлебарницама у Глазгову, Лилу или Рубеу, могу да продају 20.000 до 40.000 килограма хлеба дневно, онда оне могу продајући хлеб јевтиније, да разделе више од 9 сантима вишка по килограму, то јест да сведу цену хлеба на 0,26, у место 0,35 (текућа цена пре рата.)¹

¹ Постоји у Француској врло велики број сеоских хлебарница (више од 500) састављених од сељака који жњу жито и претварају га у хлеб. То је старинска домаћа индустрија хлеба, која још траје и преображава се у овај колективни облик, који

§ 3. Месарница.

Од свих грана трговине, изгледа да би то требало да буде једна од најподеснијих за задругарство, јер цене меса су обично врло високе, нарочито у Француској, до те мере да своде потрошњу Француза на две трећине потрошње Енглеза (50 килограма годишње на место 70)¹; и уз то, цена продаје на мало изгледа сасвим несразмерна према ценама продаје по живој мери, нарочито у овом тренутку кад, услед рата, цена меса јако скаче.²

Међутим постоји само незнатан број задружних месарница, око четрдесет у Француској, а још мање у другим земљама. То је због тога, што се од свих облика предузећа овај облик најтеже покорава задругарству. Ево за ово разлога, које само укратко наводимо, јер су довољно јасни:

спада колико у производњу, толико и у потрошњу. Неке од ових задруга имају млин и саме мељу жито; већина уговарају с млинаром. (Видети за ове сеоске хлебарнице и за све што претходи, књигу Ривеа, *Les boulangeries cooperatives en France*, 1904)

¹ Вегетеријанци ће рећи, да је то добро а не зло, и да је боље не наводити на потрошњу меса. Не можемо расправљати овде ово питање. Вегетеријанство се може ослањати на врло јаке разлоге и ми смо расположени да верујемо, да оно има будућност за себе, али треба признати, да данас народи месоједи стоје на челу индустријског покрета.

² Изгледа заиста, да из дискусија покренутих о овом питању излази, да се сопственици одгајивачи стоке користе у слабој мери огромним ратним скакањем цена и да скоро све остаје у рукама посредника. Међутим, тешко је подврћи цену меса административном таксирању (мада је француски закон то допуштао чак пре рата), због разлика у квалитету. Покушали су у неким варошима, и с успехом, с општинским месарницама, али би требало претпоставити задружне.

1. Зато што се месо врло тешко чува и неуредно продаје, и што је цена сировине, стоке, врло променљива, што опет излаже великим погрешкама у рачуну;

2. Зато што је то храна која је најмање подесна, због неједнакости каквоће парчади (парчад се деле на десет или дванаест различитих врста, а цена парчади варира од јединице до петоструке цене), за једнакост која треба природно да влада међу члановима једне исте задруге, и ако се она повреди, добра хармонија не траје дуго;

3. Зато што, супротно ономе што би се могло веровати, месарница претпоставља сасвим нарочите техничке способности, како за куповину меса по живој мери, тако и за начин да се продаје парчад, да се метне више костију или масти, или да се пренесу из једне врсте у другу, и што је ту, више него ма где на другом месту, тешко заменити „газдино око“;

4. Зато што тражи велику слободу у утврђивању цена и вештину да се одреди цена за свако парче: месар ће спустити цене или дати веће порције за парчад, која нису продата кад дан измиче, све слободе које узима по својој вољи један сопственик, али које се без негода не могу оставити једном управнику;

5. Најзад зато што се месари договарају са својим друговима, да се опросте парчади којих имају сувише, кад им не налазе прођу код својих муштерија: овај за слабију парчад, онај напротив за парчад бољег квалитета. Али задружна месарница не располаже овим средством, пошто су други месари увек у прећутном или отвореном савезу

против ње. И овај савез може јој чак учинити куповину живе стоке врло тешком и врло теретном.

Међутим, месарница успева боље кад је само једно одељење у магазину опште продаје, место да сачињава самостално задружно предузеће. Општи трошкови су тада смањени, а ризик покривен скупом свих послова. Па и продаја тада постаје уреднија.

За месо, као и за хлеб, задруге су учиниле знатну услугу уводећи увезено смрзнуто месо, које су земљорадници успели били да обуставе прохибитивним царинама и под празним изговорима хигијене. Ипак, задруге не би можда у томе успеле, да рат није разбио колебања владе. Али како ништа није било организовано и како су се месари показали мало расположени да олакшају продају, задруге су то примиле на себе, у Паризу, уз помоћ париске општине, сенског округа и државе.¹

§ 4. Ресторани и крчме.

Зашто потрошачка задруга, у место да даје сирову храну, не би давала справљену? Она то без сумње може, и у том случају она постаје не више магазин већ ресторан, било самосталан, било прост додаток бакалнице, месарнице или хлебарнице. Али ови задружни ресторани су још врло малобројни: постоји само петнаестак у Француској. Много их је пропало. Пре свега зато што они имају и сувише ограничен број муштерија. Они немају, по себи се разуме, ниједног од оних

¹ Држава или пре војна администрација даје месо купљено у Енглеској. Париска општина и округ дају локале за продају и трошкове око инсталације. Ово месо може да се продаје само по таксираној цени.

(а то је већина) који живе у породици или који, иако самци, више воле да се хране код куће. С друге стране, они не могу да рачунају, као обични ресторани, на путнике, јер ови, самим тим што су пролазници, не могу образовати задругу. Они се дакле обраћају само врло ограниченим категоријама, као што су студенти,¹ радници и нарочито раднице принуђене да раде далеко од свог стана, *мидинетте*, како их зову у Паризу. Чак за ове би били најкориснији.

Али ово становништво је увек помало скитничко и неуредно, у сваком случају оно се обнавља често. А задруга, којој је потребна уредност и сталност, тешко се прилагођава томе. Уз то законске форме, с уписивањем акција, узастопним уплатама, разним одговорностима, формалностима које оне захтевају слабо су подесне за то. Због тога претпостављају за овај случај да употребе филантропски облик — то јест ресторан заснован помоћу капитала, који дају какви племенити капиталисти: храна се у њему даје по цени стајања, али потрошачи не стичу права и не уговарају обавезе задругара.²

Сасвим је могуће међутим, да задружни ресторан постигне знатан развитак, како код буржоаских породица, услед све веће тешкоће да се нађе послуга,

¹ Међу којима један за који смо се лично много интересовали, Задружни Студентски Ресторан: испричали смо његову врло поучну историју у *Revue de l'Enseignement Supérieur*, 1905. Умро је после три године (1901—1904), али је васкрсао у скромнијим околностима, укидајући обеду по јеловнику: утврђена цена (1.15 фр. обед). Живот „Новог Задружног Студентског Ресторана“ изгледао је готово обезбеђен: на несрећу, рат је свршио с њим.

² Такав је задружни ресторан у Греноблу, назван „Удружење за исхрану“, основан 1851, најстарији и најнапреднији од

тако и код радничких услед досаде коју ће осећати жене, у колико се буде развијао феминизам, да се баве кувањем. Али ће онда задружни ресторан постати пре додатак заједничком стану.

Тако се проблем поставља у Сједињеним Државама. С једне стране, у ствари, послуга се тамо врло тешко налази и тражи огромне плате. А с друге стране, американке се жене, чак раднице, мало брину да воде кућу и кујну, а не изгледа уосталом и да имају много способности за то. Под овим условима, нема готово друге могућности за буржоаске породице, него да живе у хотелу, или за самце у клубу, или за радничке породице да купују готова јела. И тако смо на путу, који мора одвести раније или доцније остварењу Фуријеовог фаланстера, заједничко газдинство место домаћег.

Изгледало би да задружне кафане пружају више изгледа на успех него ресторани, с обзиром на то што су у њима муштерије сталније. У свима варошима и нарочито варошицама не оскудева се у „сталним гостима,“ како их називају. А, с друге стране, остварена уштеда могла би бити огромна, јер је цена пићу повећана у огромним сразмерама. Ипак, оне су имале још мање успеха, него ресторани. У истини, ја чак не знам у Француској ни један једини пример задружне кафане, у правом смислу те речи. Уосталом, то је довољно разумљиво, јер

свих. Он је задружан само по имену, јер ради за публику више него за своје чланове. Да се постане члан, довољно је положити уписнину од 1 фр. Једино право које даје назив члана јесте право, да се учествује на збору и да се бира управни одбор. Не постоји подела вишака, већ се добит уноси у резервни фонд, који служи за регулисање цена. Уноси се у њега кад ресторан, пошто су цене храни ниске, прави добре послове; узима се из њега, кад услед високих цена хране прави рђаве.

стални кафански гости обично и не иду у кафану из штедње, ни ради каквог социалног идеала.

Покушало се, међутим, да се створе кафане или крчме које би биле у исти мах задружне и антиалкохолне. Али кафане зване кафане „умерености“ обично нису имале никаквог успеха у Француској, па ни у задружном облику. До сада радничка класа у Француској, чак најнапреднија, остала је равнодушна према борби против алкохола. И шта више, већина задруга продају дестилисана пића и налазе у томе понекад своју најчистију добит. (Видети страну 84.). Можда ће бити друкчије послерата. Сасвим је друкчије држање белгијских социјалистичких радника који су, на глас својих шефова а нарочито Вандервелда, изгнали алкохол из свих задружних магацина. Треба признати, да су у Француској само у социјалистичкој групи неке задруге, још ретке, следовале овом примеру.¹

Треба поменути једну нарочиту врсту задружних продавница пића, које су се последњих година много намножиле и учиниле да се много говори о њима, чак у Скупштини: то су *војничке задруге*. Не треба разумети под тим велике официрске задруге (Видети страну 90.), већ мале серклове уређене по касарнама у циљу да се пружи војницима роба по јевтиној цени, са играма и разним забавама. Многи не захтевају никакву уплату, пошто трошкове око инсталације плаћа или бар за толико кредитира четна благајна; неки наплаћују улог 10 до 25 сантима месечно на члана. Добит, коју ови сер-

¹ Међутим, у задругама које припадају Савезу П. Л. М потрошња се алкохола, иако није формално забрањена, нагло смањује, али се за смањивање можда дугује, бар делом, притиску управе Компаније.

жлови остварују, употребљава се за установе васпитања, старања или солидарности: библиотеке, касе за помоћ војничким породицама лишеним својих хранитеља, путни трошкови за војнике који иду кући на одсуство, или чак пензионе књижице које се дају војницима при изласку из касарне.

Војничке задруге су изазвале живе нападе, нарочито од стране баракера, којима су оне ускратиле њихову најчистију зараду. Шта више неки корпусни команданти, усвајајући ове приговоре, забрањивали су их или бар ометали њихов рад, на пример забрањујући им да продају вино. Други су узели као изговор извесне злоупотребе, на жалост сувише честе, да би изјавили како оне ништа друго не раде, него пружају војницима средства да се опијају јевтино¹ и што су уосталом упропашћивале време официрима, који су имали за дужност да их организују: они су имали шта друго да раде, а не да се начине продајцима.

Антиалкохолне лиге, далеко од тога да деле страховања оних који су у њима видели школе пијанчења, очекивале су много од војничких задруга да их помогну у њиховој борби против алкохола: у ствари, ако се у њима продаје сувише вина, не продаје се бар ни ракија ни апсент. Уз то, војници могу ту стећи разумевање, наклоности и праксу задругарства, што ће сачувати затим у грађанском животу.²

¹ Треба поменути у овом реду идеја један чланак *Журнала*, (24. маја 1907.), од Г. Ембера, посланика Мезе, под насловом, не мање увредљивим за граматику, него за задругарство: *Задружно пијанство*.

² Тако је говорио, можда с нешто оптимизма, Г. Шерон у Скупштини: „Ми хоћемо помоћу задруга да развијемо осећање

Ипак, ови поновљени напади нису били без резултата. Један циркулар министра војног 1902. год. ограничио је број задруга, којих је могло бити раније једна на чету, на једну на касарну.

Зашто се не би раширио овај задружни систем на исхрану? „Свакидашње порције“ војника и „официрске менаже“ су заиста већ у ствари задруге за исхрану. Остало би, дакле, да им се само да боље организован облик тиме што би се оставило заинтересованим да сами њима управљају и располажу зарадом. И то почиње да се ради у неким пуковима.¹

§ 5. Апотеке.

У иностранству, у Брислу, Милану, Женеви има задружних апотека које су сјајно успеле, што се лако разуме, јер оне не само продају лекове у пола цене, већ још враћају својим члановима више од половине сума њихових куповина!² Треба рећи, да ови огромни вишци не долазе само од уништења огромних повећања која апотекари трговци бацају на цене лекова, већ и од чињенице, да ове апотеке продају

одговорности, да учимо друштвености... Битни карактер ових задруга је што су оне у највишем степену установе моралног васпитања.“ (Седница од 5. марта 1907.).

¹ Наводили су задруге Републиканске Гарде у Паризу, које су, само у првој половини 1907, исплатиле 32.000 фр. својих трошкова око инсталације, разделиле између својих чланова 14.000 фр. и унеле још 10.000 фр. у резервни фонд.

² Друштво „Народних апотека“ у Брислу, основано 1882, продаје за 50%, испод цене, па ипак је 1909. његова добит била 60%, од износа продаје од којих 56% је било подељено друштвеним акционарима. Ако се срачуна, то представља смањивање цене за 72%.

Народне апотеке у Брислу су у ствари апотеке за узајамно помагање, али оне имају право да продају публици.

не само својим члановима, већ и публици, а добит зарађену на публици деле само између својих чланова, што од прилике удвостручава део сваког од њих. Али то је систем, као што знамо (видети стр. 61.), више трговачки него задружни.

Ипак, чак ограничавајући продају једино на задругаре, или делећи им само вишке наплаћене на њиховим сопственим куповинама, остварене уштеде могле би бити доста знатне (од прилике 30 до 60% од текућих цена), нарочито ако се ради на велико, као у Брислу, са средишним магазином за прераду и производњу лекова. Према томе, ове апотеке би биле врло корисне свима мало имућним лицима, кад се нађу у тешкој невољи да иду код апотекара. И чинећи им лечење болести мање теретним, оне би могле очевидно извршити благотворан утицај на јавно здравље.

Овај облик задругарства не постоји у Француској, јер закон допушта само дипломираним апотекарима и *сојственицима своје лабораторије* да продају лекове. Он чини изузетак само у корист друштава за узајамно помагање,¹ која могу продавати лекове својим члановима, али опет под условом, да узму за управника дипломираног апотекара.

Француске задруге могу, додуше, да обиђу

¹ Тако задруга у Пито-у, *La Revendication*, створила је једно друштво за узајамно помагање састављено уосталом од истих чланова. Месечно одбијање од 30 сантима на члана (3,60 фр. годишње), које се узима од вишака, употребљава се на рад новог друштва и на отварање апотеке. Овај улог би био недовољан за право друштво за узајамно помагање, које би имало да плаћа лекарске визите и лекове, али друштвоу Пито-у не ради ни једно ни друго. Оно је удесило само један биро за бесплатно давање лекарског савета (диспансер, као што се каже), а што се тиче лекова, њих плаћају задругари по цени стајања.

тешкоћу преображавајући се у друштва за узајамно помагање, али то ипак представља извесне тешкоће, нарочито ове: 1. у сваком случају лабораторија за продају лекова мора бити потпуно одвојена од других магазина; 2. капитал потребан за стварање апотеке (уосталом мало знатан, 6 до 8000 фр.) не може никад бити створен у облику акција, у коме би случају, у ствари, задруга, правна личност, била сопственик апотеке и закон би био повређен; 3. није допуштено продавати публици; 4. најзад, ако има вишака, они не треба да се деле између чланова, већ треба да буду унети у благајну Задруге.

Само велике задруге могу посредно створити апотеке, јер се цени од прилике на 2.500 минимални број муштерија потребних за опстанак једне апотеке. Али, што не могу да ураде мале задруге понаособ, постаје могуће ако се ове задруге групишу у велике Задружне Савезе, као што су Савези о којима ћемо ускоро говорити.

Међутим, како су већина задругара у Француској већ или треба да су чланови друштава за узајамно помагање, и на основу овога се користе

Ово стварање апотека тобож узајамних, у ствари задружних, дало је повода многобројним споровима, пошто су се апотекари збунили због ове конкуренције и пошто су их напали пред судовима као противне закону. Судови су пресудили у корист задружних апотека (нарочито у спору поведеном пред сенским судом против *Revendication* из Пито-а.

Било је чак неколико пресуда и неколико крупнијих административних аката који одлучују, да се захтеви закона примењују само на апотеке, које продају публици, а не кад апотеке продају само онима који су их створили ради својих сопствених потреба: задругари или чланови друштава за узајамно помагање, свеједно. Али судска пракса се није утврдила у овом смислу.

нижим тарифама код обичних апотекара, не може се рећи, да одсуство задружних апотека наноси велику штету радничком становништву.

У Енглеској, задруге не знају за ове тешкоће и оне могу стварати код њих једно одељење апотекарских производа, као и ма којих других артикала, под условом ипак да имају на челу овог одељења једног стручног апотекара. Ипак се само мали број задруга користе овим правом.

§ 6. Стан.

Понављало се сто пута — и неће се никад довољно пута поновити — колико је велики значај стана, не само с гледишта среће појединца и породице, већ и с гледишта хигијене и социалног морала, борбе против туберкулозе, алкохолизма и проституције, и, с друге стране, колико ова тако неодољна потреба тешко налази повољно задовољење под данашњим економским условима. Од свих издатака, то је издатак чије повећање је најизвесније, најбрже и најнесразмерније с буџетом једне радничке породице.

Пошто је то тако, зашто се задругарство не би побринуло да подмири ову потребу, као и друге? И оно није пропустило да то уради, у ствари:

Било у облику задруге створене нарочито ради тога, да се задовољи ова потреба, и која се у том случају назива грађевинском задругом;

Било уносећи грађење кућа у опште послове потрошачке задруге. У том случају, задружни магазин држи једно одељење „кућа за продају или за издавање“, као што има одељење за покућанство или гвожђарију.

§ 1. Говоримо најпре о овом другом начину. Да би једна потрошачка задруга унела у своје послове снабдевање кућама, треба да је достигла знатне размере и прикупила врло велике капитале. У ствари, градити куће, и нарочито моћи их градити довољно да се задовоље сви захтеви задругара, претпоставља знатне суме, јер свака кућа стаје 5.000 до 6.000 фр. А, с друге стране, капитал уложен у непокретност враћа се врло споро, било да се ове куће продају задругарима, који ће их исплаћивати само помоћу ануитета распоређених на период од 15-25 година — било, и тим пре, ако се оне просто издају под кирију, у ком случају ће задруга морати од износа кирија да узима нужну суму за отплату. Али ако потрошачка задруга има знатне капитале, који нису неопходни за њену трговину, то је извесно једна од најбољих употреба коју с њима може да учини.

Потрошачке задруге у Енглеској су већ доспеле до ове етапе: многе не могу да искоришћују у својој трговини сувишност својих капитала — до те мере да их више њих враћају својим члановима. У ствари, казали смо већ (стр. 105.) да, на 1.500 милиона капитала који су оне прикупиле, само је половина од прилике нужна за њихове послове; на тај начин више од 700 милиона франака стоје на расположењу. Ипак највише ако је 200 милиона фр. утрошено за ова грађења, то јест од прилике 40.000 кућа, што би представљало, истина, ако би се оне скупиле на једном месту, читаву једну варош (Париз нема 100.000 кућа). Само једна трећина задруга подиже грађевине.¹ Али енглески задругари сматрају, да то

¹ Али међу овим задругама, има их једва једна трећина које граде саме: остале се ограничавају на то, да позајмљују

није још ништа и да треба истрајати до краја на овом путу. Једна задруга, она у Woolwich-у, на капији Лондона, решила је да сама сагради 4.000 кућа, у сразмери 400 на годину, на једном пространом земљишту које је купила, и овај колосални посао је већ на добром путу.

У Француској, још нема потрошачких задруга које подижу куће, да би их продале својим члановима, али их има неколико (Породица Сен-Дениска) које, градећи кућу за своје магацине и своје задружно седиште, удесе на вишим спратовима станове, које издају под кирију својим члановима.

§ 2. Задруге зване „грађевинске,“ то јест створене нарочито у том циљу, учиниле су много више; оне су подигле на стотине хиљада кућа у Сједињеним Државама и у Енглеској, и у мањој мери у Немачкој, али су оне много сложеније организације, него обична потрошачка задруга. Лако је разумети разлог за то. Како ове специјалне задруге не могу да се служе резервом капитала већ нагомиланог за друге циљеве, оне су принуђене да стварају овај капитал из основа, и како се не могу надати, да га добију од својих чланова — јер, кад би ови имали довољно капитала да сазидају себи куће, они не би помишљали да створе задругу нарочито за то! — оне су принуђене да га траже у облику зајма од публике: било од Штедионица, као у Белгији, било од општина као у Немачкој.

Оне, међутим, могу нешто боље да ураде: створити другу врсту задругара, који ће ући у задругу просто да уложе своју уштеду, а не да подижу себи новац својим члановима, да би сами могли градити куће по својој вољи. Задругари сматрају овај други систем угоднијим, мада мање економичним.

куће¹, и према томе пружиће управо нужне капитале, да се сместе кандидати на својину. Овај последњи систем се употребљава у Енглеској и у Сједињеним Државама у *loan and building societies*, и дао је заиста чудесне резултате. Али ми не можемо улазити у појединости ових разних механизма, који су врло сложени.²

У Француској, било је (1913.) само 258 грађевинских задруга (не обухватајући 152 филантроп-

¹ Међутим, ови зајмодавци су заиста задругари, а не прости зајмодавци новца: у ствари, они морају да упишу акције и да би своје акције уплатили (обично доста високе вредности, 5.000 фр.), они морају да изврше узастопне уплате, које за њих значе њихово пласирање новца и које имају добру страну, да њихову штедњу учине уредном и обавезном.

Ипак, пошто ће уплате акционара бити извршене тек после дужег времена, треба заиста докле и да би се одмах могли сместити они који то траже, прибавити себи капитале на другој страни. Ради тога су грађевинске задруге принуђене, да се обрате Штедионицама или непосредно публици. Уплате задругара служе затим само да се врате ове позајмице.

² Могу се укратко изложити овако: задруге траже од својих чланова уплате у облику уписа акција, срачунате тако да представљају суму једнаку вредности куће, али које се плаћају само помоћу анuitета, распоређених на период од петнаест, двадесет или чак двадесет пет година. Плаћања се просто додају цени закупа до дана кад се, пошто је све положено, то јест пошто су све акције уплаћене, киражница претвара у сопственика. Ови рокови се уосталом скраћују, јер сва добит задруге, пошто се одобрава рачуну акционара, повећава њихове уплате и убрзава „зрелост“ посла, као што живописно кажу Американци.

Један од најдуховитијих механизма ових американских „кредитних и грађевинских задруга“ јесте излагање кућа, кад и у колико су саграђене, продаји путем лицитације. Највиши лицитант добија својину. Овај систем не поштује једнакост, рећи ће се? Али треба приметити, да вишак вредности плаћен од оног који понуди више припада задружној благајни, повећава у толико више добит, и користи дакле свима, подразумевајући ту и оне који су били одбијени и који се теже примајући веће дивиденде.

ска или полукапиталистичка друштва за грађење).¹ Оне прибављају нужне капитале доста лако код публике, пошто могу дати као гаранцију земљиште и кућу. Али оне претпостављају да их узјаме од Штедионица или Благајне депозита и остава, јер би плаћале мањи интерес, али ове, мада их на то позива закон, не излазе радо на сусрет.²

¹ Има их десет пута више у Немачкој. Али се оне обраћају имућнијем реду становништва, јер се средња цена стајања пење на 1.800 фр. од собе у место 1.000 до 1200 као у Француској. У Немачкој, буржоаска класа је врло добро подмирена, али је радничка класа сасвим рђаво смештена.

² Ни према једном облику задругарства, законодавац није поступио с више наклоности. Он га је често подстицао. Пре свега, стварајући окружне одборе, који би требало да постоје у свима окрузима, аки који у ствари не постоје готово ни у једном. Затим, отварајући овим задругама јавне благајне: Штедионице, Благајну депозита и остава, чак благајне сиротињских домова и болница. Ипак, потребно је да су ове Благајне расположене да зајме; међутим, у ствари, оне готово не чине позајмице. Штедионице су дале 15 милиона фр. (за сва друштва, рачунајући ту и она која нису задруге), Благајна депозита и остава 2 $\frac{1}{2}$ милиона, општине и Јавна Помоћ нешто мало.

Међутим, париска општина се одлучила да пође одлучно овим путем, купујући земљишта да се на њима подигну 1.500 станова и отварајући кредит од 50 милиона за грађевинске задруге. Али шта ће остати од ових планова после рата?

Најзад држава у доста знатној мери ослобађа грађевинске задруге од пореза (порез на непокретност и порез на врата и прозоре, судске таксе, таксе на добра мртве руке).

Поред свега тога, резултати су врло осредњи, јер 1913. земљишта и грађевине подигнуте од задруга представљају само 33 милиона фран., што би — рачунајући 6.000 фр. на кућу или стан (са земљиштем) — представљало станове само за 5.000 породица, Истина, као што је приметио Г. Шејсон у свом годишњем извештају о друштвима за јевтине станове, ови трошкови не обухватају трошкове учињене за већ отуђене и исплаћене куће, ни трошкове учињене од друштава која су престала да постоје пошто

Било да је реч о потрошачким задругама, које се узгред баве подизањем кућа или о нарочитим грађевинским задругама, поставља се питање: да ли је боље да продају куће или да се ограниче на то да их издају под кирију?

Задуго, прво решење се проповедало и практиковало без дискусије: мислило се да стицање куће има морализаторско дејство на радника; да је у сваком случају ово решење представљало за њега, узастопним уплатама које је захтевало, начин пласирања и начин обавезне штедње бољи од сваког другог. И данас још скоро све грађевинске задруге, нарочито *building societies*, практикују овај систем.

Али потрошачке задруге, које подижу зграде, почињу данас да претпостављају друго решење, то јест да задржавају својину ових кућа. Оне у томе налазе, у ствари, велике користи:

1. Сачувати право контроле над овим становима, да би их одржавале у добрим хигијенским условима и да би отклониле на тај начин злоупотребе, које се јављају сувише често кад радник, поставши сопственик своје куће, штети је, уводи пансионере, или је издаје под кирију — експлоатишући можда са своје стране своје другове, као што је сам био некада експлоатисан — или је препродаје, можда каквом трговцу с пићем!

2. Задржати за себе огроман вишак вредности, који се у свима напредним варошима везује за куће, нарочито за земљишта за грађење, и који

су завршила свој посао. Ипак, чак ако се удвоструче ови бројеви, то је незнатно с обзиром на потребе.

Много су већи резултати, које су постигла филантропска друштва за грађење и нарочито послодавци за раднике својих фабрика.

је био извор најогромнијих имовина. Ова огромна повећања вредности је тешко оправдати с гледишта правде, пошто се за њих дугује чисто социалним узроцима: због тога их економисти називају страшним именом, *unearned increment* (незарађени вишак вредности). У будуће, њих не би приграбиле индивидуалне својине, већ би остала у заједничкој имовини задруге. Могла би се извршити тиме, ако се систем рашири, права економска револуција у варошкој својини.

3. Оставити раднику више независности, јер бити сопственик куће, то је веза која може сметати раднику. Добро је, не само у интересу радника, већ и да се спречи падање најамница уопште, да рад буде сасвим покретан и да се може слободно преносити тамо, где се највише тражи. Морам рећи, међутим, да су задруге, које радника чине сопствеником, нашле извесне духовите комбинације које му омогућавају да, кад жели, опет уступи задрузи ову својину.

У Енглеској, ван потрошачких задруга које дају куће под кирију, створила су се од скоро друштва кираџија (и називају их *tenants copartnership*), који имају за циљ једино да се сместе угодно и јевтино, али, за разлику од чланова обичних друштава за станове, немају намеру да постану сопственици.¹

Они су то међутим посредно, као акционари друштва које остаје сопственик куће. Али они имају у исти мах сигурност коју даје својина, јер неће бити ни избачени, нити ће им се повећати кирија,

¹ Мада су она скорашњег датума, има их данас око педесет која су саградила више од 10.000 кућа процењених на 45 милиона фр., груписаних у дивна, мала села, обично у близини великих вароши.

док је буду плаћали уредно — и слободу коју даје својство кираџије, пошто могу отићи кад им се свиди, било уступајући своје акције, било чак задржавајући их.

Ова се удружења кираџија смештају обично ван великих вароши, да би имала више ваздуха и простора, и да би могла опколити сваку кућу и целу колонију појасом дрвећа и зеленила: тада се она називају *вароши-баште*.¹ И имају амбицију да представљају сасвим нову еру у развоју подизања вароши.

¹ Пошто је ова реч „варош-башта“ у моди, употребљавају је чак и тамо где јој нема места, то јест свуда где се налази известан број кућа груписаних од какве грађевинске задруге или у околини каквог рудника или индустријског предузећа. Ову реч би требало употребити само тамо, где се налази „варош“ са свима органима које ова реч садржи у себи, економски живот, социални живот, грађански живот, итд. До сада постоји само једна једина, која има право на име вароши-баште (*Garden City*), мала варош потпуно створена 1900, у Letchworth-у, ведалеко од Кембриџа. (Видети књигу Жоржа Беноа-Леви *Варош-Башта*.)

Ова мала варош, коју је подигло једно удружење у циљу да оствари програм књиге Г. Howard-а, *The Morrow*, (*Сушра*), броји данас 8 до 10.000 становника. Она није задружна у правом смислу речи, пошто је отворена свакоме ко хоће да дође да у њој станује, а не само члановима друштва, али она садржи у себи разне независне задруге, за грађење, за потрошњу, и такође једну задругу кираџија.

Ако се претпостави, да су сви становници ове вароши чланови ових задруга за потрошњу, станове или грађење које су у њој смештене, готово би се остварио Фуријеов фаланстер.

Мала варош *Миланино*, створена 1909. у предграђу Милана иницијативом велике миланске задруге или пре њеног директора Buffoli, данас покојног, такође је значајан пример вароши-баште или бар удружења кираџија. Станови у њој нису резервисани једино за задругаре, али они имају право првенства, и само они имају право на вишке, који су досада мали (1,75% 1915.).

Њихов програм се може укратко изложити овако. Постојеће вароши, које су се створиле и расле под притиском искључиво историјских, политичких и економских узрока, остаће увек под неповољним условима с гледишта хигијене и естетике. Уз то, сав вишак вредности земљишта користи у њима једино појединим сопственицима и делује као извор најогромнијих и најнеоправданијих имовина. Сви напори који се чине, помоћу задруга или друкчије, да се промени ово стање ствари, остаће нуљно бесплодни догод се нова кућа буде остављала у *истој средини која мора да је поквира*. Једино решење је, дакле, да се изиђе из вароши, да би се створиле далеко од њих, у пољу, и по једном рационалном плану, из основа, нове вароши. Земљиште и кућа ће остати својина задруге, или Општине, пошто ће овде обе бити само једно.

И овде ће рат послужити, да распространи по Француској идеју вароши-башта. Болна нужност, да се поново подигну више вароши, бар делимично, и 3.000 села потпуно, изазвала је природно нове планове уређења у којима, срећом, старања за хигијену и естетику заузимају веће место.¹

§ 7. Интелектуалне задруге.

Разумемо под тим задруге, које себи стављају за циљ, да подмире не више материјалне потребе, већ интелектуалне, духовне, уметничке. Могу се имати задружни универзитети, задружни листови,

¹ У мају 1916. и поред рата, била је отворена у Паризу једна *Изложба обновљене вароши* ради ширења знања ове нове науке: урбанизма.

Н ма још у Француској вароши-башта, или бар које би могле заслуживати ово име, ако то није у извесној мери радничка насебина рударске компаније у *Dourges*-у или она подигнута од једног удружења радника у величанственом парку *Draveil*-а (Сена и Оаза.). Али ипак постоји једно друштво Вароши-Башта.

задружна позоришта, задружне цркве, (ове су већ то тамо где је извршено одвајање цркве и државе), задружне кафане (серклови или клубови нису ништа друго). Треба чак приметити да, у реду потреба, управо за ове задругарство изгледа најпогодније, јер ако човек по нужди може да ради, или да купује, или да троши сам за себе, тешко му је да се образује или да се забавља сам. Забављати се сам или „отварати карте“ није много занимљиво.

Међутим, ове интелектуалне задруге још су само жеље.

У великом броју универзитета Сједињених Држава постоје, међу студентима, задруге за продају свих ствари које су им потребне, али поглавито књига и хартије.¹ Мислило се да се оне уведу у Француску и да им се дода штампање теза, што чини велики издатак за студенте, али до сада ништа није покушано у том правцу. Исто су тако задруге за куповину уџбеника између учитеља, или између протестантских пастора, још у стању пројеката. Може се такође удружити у друштво читалаца, не да се купују књиге, већ да се узајмљују и читају редом, што је такође један облик задругарства за потрошњу.

У више махова било је питање о задружним листовима, али се ово може схватити на два различита начина² било као задруга *преши-лајшника*, који се удружују да би имали један лист по свом укусу,

¹ Задруга у *Harvard*-у продавала је некад за 2 милиона фр.

² Не циљамо тиме на листове, које објављују велике задруге или Задружни Савези, који постоје у свима земљама и од којих неки имају проћу на којој им могу завидети велики политички дневници. (Видети стр. 85.)

било као задруга *сарадника*, који се удружују да дођу до добити. У првом случају, реч је о потрошачкој задрузи, у другом о произвођачкој. Неколико покушаја је већ учињено у овом другом облику (на име са *Mercurie de France*), али још не у првом облику: овај је у ствари много теже остварити.

Исте примедбе поводом задружног позоришта, које је већ било покушано у облику произвођачке задруге — „Француска Комедија“ није ништа друго него произвођачка задруга, чак доајен свих — али још не у облику потрошачке. Међутим, кад има међу гледаоцима много „претплатника“, што је случај нарочито у унутрашњости, ови претплатници би имали само један корак да учине, па да се претворе у задругаре.

Један врло интересантан облик задругарства исте врсте, забавне ако не интелектуалне, јесте облик за летовања, што Енглези зову *Cooperative Holidays*. Реч је о томе, да се мало имућним лицима прибаве средства да проведу неколико дана одмора у планини или на морским обалама. У том циљу се узимају под закуп куће или се чак подижу у погодним пределима, а трошкови бављења и пута се одређују по цени стајања. Истина, такве какве су организоване, оне су пре филантропске установе, него задруге у правом смислу: иницијатива и управа не долазе од самих заинтересованих. Али ништа не смета, да се оне развију доцније у облик више задружан или да, још сада, буду придодате каквој потрошачкој задрузи. Енглеско удружење има већ 13. места за летовање у Енглеској, Шкотској, Немачкој, Швајцарској и Француској, од којих нека величанствено удешена, с ценама променљивим, али врло скромним. Могу се

навести у Француској две или три сличне установе, нарочито *Природа за све* (данас *Сунчев Зрак*), која је имала своју вилу на морској обали Шатлајон-а (*Charente-Inférieure*) (15 фр. пут и 2 фр. дневно пансион).

Ова задружна летовалишта су могућа очевидно само за оне, који могу добити неколико дана одсуства. Међутим, ако већина чиновника уживају ову повластицу, још су заиста ретки радници који могу полагати право на то, а ипак ниједна друштвена класа не би имала више потребе за тим. Без сумње, овај захтев ће ускоро следовати захтеву недељног одмора.

„Серклови“ се могу сматрати као задруге због тога, што задругари у исти мах учествују у добити, али како серклови нису основани помоћу акција, већ помоћу улога, они улазе пре у друштва за узајамно помагање. Правило је за задруге које припадају Народном Задружном Савезу, да свака има свој серкл придодат задружном магазину, са кафаном (без алкохола ако је могуће), салом за игре (не игре у новац), читање и конференције: то је начин да се заснују између чланова свакодневне везе, и самим тим тешње и срдачније него што могу бити везе, које проистичу с годишњег или полугодишњег збора, и нарочито да се одржава извешан социални идеал.¹

§ 8. Задружно осигурање.

Постоји једна потреба која, иако није материалног реда, као храна или стан, није због тога мање прешна: то је потреба осигурања. Извесно није у нашој моћи, да се заштитимо против опа-

¹ Задруга ће имати ради овог, истина, да плати некакав порез: 2% на износ кирије и 5% на суму улога. Али ако је серкл придодат Задрузи, није нужно плаћати улоге.

ности у животу, али је могуће бар накнадити новчане последице помоћу осигурања. Познато је, да се ова јединствена установа састоји у томе, да се солидарише што је могуће већи број лица у очекивању извесне опасности тако да, кад она буде погодила једног од њих удар, бескрајно подељен, нанесе сваком незнатну штету.

Свако предузеће осигурања је, дакле, „задружно“ у ширем смислу ове речи. Ипак не употребљава се ова реч, кад је осигурање организовано у облику капиталистичког предузећа, компанија са *утврђеним премијама*, као што се каже, јер у њима акционари немају никакве везе са осигураницима, ако не што на њихов рачун узимају огромне дивиденде. Не треба побркати исто тако осигурање звано *узајамно* са задружним осигурањем. Прво се образује без капитала, не прави добит, живи само од улога и може да накнади осигурања само у границама ових улога. Друго се образује са извесним друштвеним капиталом, прави добит и обавезује се да плати у целини уговорене накнаде. Задруга за осигурање личи много више на обичну компанију за осигурање са утврђеним премијама, с овом битном разликом ипак, што се добит дели у место између акционара сразмерно њиховим акцијама, између осигураних задругара сразмерно премијама које су платили.¹

Друштва за осигурање заиста задружна су врло малобројна, без сумње због велике тешкоће коју би имала да прикупе знатне капитале, који су неоп-

¹ И још има компанија за осигурања, које се приближују задружном систему, дајући својим клијентима један део добити, који може ићи дотле да сведе њихову премију на нулу.

ходни за њихов рад:¹ међутим, ако нема капитала, то је онда опет узајамно осигурање.

Али нашто стварати нарочите задруге за осигурање и зар није простије, да потрошачка задруга придода ову службу свима онима које већ врши? Знамо да оне, доспеле до извесне тачке, располажу сувишним капиталом: е па, овде би нашле корисну и сигурну употребу!²

* * *

Заустављамо овде свој преглед разних облика потрошачких задруга. Остављамо на страну две врсте задруга, које су ипак блиске: задруге за *куповину сировина и оруђа*, и задруге за *позајмицу*

¹ Истина је, да су више највећих компанија за осигурање с утврђеним премијама (*La Nationale* и *L' Union*) отпочеле просто с „гарантним“ капиталом, то јест уплате акција се нису никад захтевале. Али чак у овом облику гарантног капитала, ако нема да се полаже новац, има ипак да се прими на себе извесна цовчана одговорност, а она је довољна да отклони све уписнике из радничке класе.

² У Енглеској, Задруга за осигурање (*The Co-operative Insurance Society*) била је створена 1867. Она осигурава (против пожара, против несрећних случајева, против непоштења чиновника и ломљења излога, и нарочито на живот) више од 1,100.000 задругара и добија 7,700.000 франака премија.

Потрошачке задруге су дале скоро целу суму капитала (бар 5 акција од 1 фунте на задругу члана од којих само 1 фунта уплаћена) и сачињавају сву њену клијентелу.

Али ова самостална Компанија је намењена без сумње, да је ускоро прогута енглески набављачки савез (*Wholesale*), који је 1913. створио службу осигурања која ће без сумње напредовати исто онако брзо, као и банкарска служба.

Могло би се ићи много даље.

Срачунали су, да радничка класа у Енглеској плаћа годишње 500 милиона фр премија за осигурање на живот, и питају се зашто она не би платила ову огромну порезу задругама? Добит, у место да богати неколико акционара, била би враћена осигураницима.

кашишалл (зване кредитне задруге или сеоске банке) И једне и друге су врло многобројне у земљорадњи још врло ретке у индустрији. И једне и друге такође стављају себи за задатак, да подмире врло хитне потребе — и да их подмире на исти начин то јест удружењем заинтересованих: али ми бисмо били овде у области производње, а не више потрошње. Ђубре или семе које купују земљораднички синдикати, као и капитал који позајмљују сеоске банке, немају очевидно други циљ него да послуже земљорадничкој производњи. Њих би, дакле, требало проучавати у расправи о произвођачким задругама.

ГЛАВА X

Савези задруга.

Чим је у једној земљи задружни покрет достигао изванредан развитак, задруге почињу да се удружују — исто онако уосталом као и сва удружења других типова, узајамна или синдикална.

Ови савези се јављају у два различита вида, један социални и морални, други трговачки; један за развијање духа солидарности међу задругама и за управљање задружним покретом, други ради усредсређивања куповина и, ако је могуће, организовања производње; и мада се они, строго узевши, могу спојити у један исти организам (такав је случај у Швајцарској и у неким другим земљама), боље је, ради добре поделе рада, да остану одвојени — као два дома у парламентарној владавини. У сваком случају, треба их изучавати одвојено.¹

§ 1. Задружни савези.

Ови се стварају, као што смо казали, једино у циљу да развијају међу задругама својим члановима осећање њихове солидарности, да им дају свест о њиховој улози и њиховој моћи, да прикупљају од њих и да им у накнаду пружају статистичка, правна и економска обавештења, да сазивају повремене конгресе, да објављују листове и бро-

¹ Кад је предлог задружног закона (који је уосталом остао у картонима) био претресан у Сенату, пре десетак година, једино је савез с трговачким карактером нашао наклоности пред Горњим Домом. Овлашћење, да се створе Савези са социалним карактером, било је одбијено. — Видети за све што се тиче Савеза, врло потпуну књигу Г. Берпара Лаверња *Задружни Режим*.

шуре, да воде пропаганду на све начине, да саставе, ако је могуће, програм заједничке акције, да деле по срезовима и квартовима зоне сваке задруге, да би се избегло мешање једних у друге и штетна конкуренција која отуда проистиче — једном речју, да спроводе владавину чији је ауторитет, по себи се разуме, чисто моралан.

Њихова улога није због тога мање знатна, тамо бар где задругари имају осећање организације, дисциплине и где нису разједињени сувише грубим политичким или религиозним мржњама. Неоцењиве су услуге које је Задружни Савез у Менчестру, од свог стварања 1869, учинио енглеском задругарству. Може се рећи да у Италији и Швајцарској, тек од стварања њиховог Задружног Савеза, 1886. за прву, 1890. за другу, почиње њихова задружна историја. Енглески задружни савез удружио је 1285 задруга са 3,187.000 чланова, то јест скоро целокупан број енглеских задруга. У Швајцарској, Савез је удружио 400 задруга, од којих неке истина нису потрошачке, на 400 колико их свега има. Нов савез немачких потрошачких задруга (створен 1902.) броји 1.200 задруга са више од 1,700.000 чланова.

У Француској смо далеко од тога! Народни Савез је бројао уочи рата 900 задруга на више од 3.000, са 256.000 чланова на 880.000; дакле чак ни трећину у погледу броја задруга или чланова, али нешто више од трећине у погледу суме продаја (111 милиона на 320 милиона) што доказује, да су задруге чланови савеза обично напредније, него задруге ван савеза.¹

У ствари, горе означени бројеви нам дају као просечни износ продаја 134.000 фр. за задруге у савезу, 96.000 фр. за дисидентске задруге.

Не значи то, да ови Савези не придобијају сваке године доста велики број нових задруга, жељних да се користе њиховим саветима, али сувише често ове задруге, кад постану велике, мисле да треба да учине акт независности, одвајајући се од Савеза и изјављујући, да су у стању саме себи бити довољне.¹ Чак кад би то било истина, треба да помисле да би оне, управо зато што су многобројне и богате, представљале снагу за Савез и за мале задруге које му остају верне, и да одузимајући им потпору, оне тешко греше против дужности солидарности.

У Француској, стари Савези, данас ишчезли, учинили су много, и поред своје слабости, за развитак задружног покрета.

Задружни савез је организовао многобројне повремене конгресе, објављивао један Билтен, а од 1893. један Алманах. Он је утврдио прве статистике француског задругарства. Он је организовао секцију задругарства на два светским изложбама у Паризу, 1889. и 1900. и на већини страних изложби. Учествовао је у стварању Међународног Задружног Савеза. Непосредно, или преко свог правног одбора, дао је више хиљада правних савета, учествовао у састављању великог броја статута, бранио масу задруга против захтева фиска. Кад се буде знало, да су његови приходи достигали једва 15.000 фр., дивље се како је могао толико учинити с тако мало новца.

Данашњи Народни Савез² учиниће још више.

¹ Уосталом, ово се не дешава само у Француској. У иностранству, велике задруге чине понекад то исто. Тако највећа италијанска задруга, *Unione Cooperativa* у Милану, није у саставу Италијанске народне лиге.

² Зна се, да је „Народни савез потрошачких задруга“ био створен (Видети страну 30.) спајањем два раније постојећа

Ревносни задругари, који њиме управљају, не пропуштају ништа што може послужити економском и моралном развоју задруга у Француској. Лист, годишњак, сталне конференције, периодични скупови, годишњи конгреси, делегације на међународним конгресима. И у рату, који би могао умртвити његову акцију, он је нашао напротив неочекиваних прилика да прошири свој утицај.

У Белгији такође, партијска подвојеност је спречила стварање моћних Савеза. У Немачкој, било је десетак Задружних Савеза, али исто онако измешаних као савези држава бивше германске конфедерације. Сви облици задругарства, потрошња, производња, кредит, грађење, итд., били су ту помешани, и како они имају врло супротне циљеве и идеале, то више штете једни другима него што се помажу. Казали смо (стр. 32.), да се извршило цепање у најзнатнијем савезу, берлинском, који је основао Шулице-Делић и да се у Хамбургу створио један нов Савез, образован једино од потрошачких задруга специјално радничких. Али он не обухвата све немачке потрошачке задруге.

Сви савези су организовани према парламентарном систему, са овом разликом међутим, што се њихов Парламент, а то је Конгрес, састаје само једанпут годишње и само на неколико дана. Али у међувремену, њих представља један стални биро, који са-

савеза, *Савеза* и *Берзе*, који су бројали сваки по 400 чланова. Данашњи Савез групише, дакле, нешто више задруга, него два данија савеза укупно. Спајање је учинило, да од с једне и с друге стране једно стотина задруга, али је оно привукло 200 или 300 нових, одакле мали добитак, али који је још далеко од онога, што се с правом може да очекује.

стављају делегати изабрани од задруга чланова савеза на изванредан број година.¹

Али Парламенти и Бирои ових Задружних Савеза имају само чисто морални ауторитет над задругама члановима. Зар им се не би могао дати стваран ауторитет? Да, ако би Савез постао права Народна Задруга којој би локалне задруге биле само филијале. То је управо грандиозни план, који је био предложио у приступном говору главни секретар енглеског савеза, Џон Греј, приликом отварања Конгреса 1906, у Бирмингену. Не само да би локалне задруге изгубиле своју аутономију, већ би задржале само половину својих вишака, пошто би друга половина (то јест од прилике 165 милиона франака

¹ Народним савезом потрошачких задруга управља *Средњи савез*, чији се чланови бирају на годишњем конгресу задруга: могу бити бирали само стварни задругари, то јест који припадају једној потрошачкој задрузи и врше у њој минимум куповине. Постоје три секретара који су извршна власт.

Али, око овог савета владе налазе се многобројни посебни савети, ради чијег састава се апелује на стручњаке свих врста: *Техничко одељење*, за економска и практична питања. Секретар је био некад Албер Тома, доцније државни подсекретар за муницију у министарству војном. Доста интересантног сагласношћу, у Немачкој, један од директора Задружног Савеза, Огист Милер, био је наименован на високо звање у Дирекцији исхране царства.

Правна комисија, за одговоре на многобројна тражења правних савета од стране задруга;

Одбор за васпитање, да се стара о сирочинама, излетима и нарочито о деци;

Служба пензија, да послужи као орган закону радничких пензија у погледу чланова задруга;

Комисија за арбитражу, благајна *Солидарности*, итд.; Сем Народног Савеза, Француска је подељена на *Обласне савезе*, којих има 7, чији се делегати састају свака три месеца у Паризу.

годишње) морала бити унета у благајну Народне Задруге, којом би она располагала како за најбоље нађе по интересе Задругарства. Савет ове Народне Задруге, која би обухватила исто тако магазин за продају на велико, бирале би природно све задруге према изборном начину, који би се имао утврдити.

Овај предлог нема много изгледа да се оствари још за дуго. Не само што данашње задруге, које много полажу на своју независност, нису расположене да се пусте да их прогута ова колективистичка организација и да јој уступе половину својих вишака, већ ако се чак и помире с тим, бојати се да их не напусти изван број њихових чланова.

Природно, посао ових Савеза се не може радити без трошкова и према томе без буџета. Овај буџет пружају улози задруга чланова, тако да развитак ових Савеза и, посредно, самог задружног покрета, зависи више или мање од добре воље, коју задруге показују у плаћању ових улога.

Организација енглеског задружног савеза је доста сложена. Њиме управља Главни Савет (*Central Board*) од 67 чланова, које бирају обласне секције, али који се састаје само двапут годишње, затим један мањи Савет (*United Board*), састављен од 14 чланова, који се састаје чешће; и нарочито један Главни Секретар који је, у ствари, шеф владе. Задружно седиште је у Менчестру.

Трошкови ових Савеза обухватају обично плату бар једног сталног секретара, понекад других службеника, закуп бироа који служи за састанке Савета, трошкове око преписке и публикација. У Енглеској све ово представља знатан буџет. Улози задруга чланова, утврђених на 1 пенс (10 сантима) од члана, у ствари врло често премашени, дају више од

400.000 фр.: ванредни поклони и продаја публикација подижу овај број већ знатан на више од 500.000 франака.

У Француској, претпоставили су да узму као пореску основу, уместо броја чланова, суму продаја, јер је лакша за контролисање. Узели су као основ сразмеру од 3 сантима на 100 фр. продаје.¹ Треба приметити уосталом, да је овај начин таксирања готово једнак систему таксирања од 10 сантима на члана, који је такође био предложен. У ствари, пошто је просечна количина куповине на члана 365 фр., то представља $365 \times 3 = 11$ сантима на члана.

§ 2. Набављачки савези.

Ови имају једино економски циљ: заједничку куповину робе потребне за снабдевање задруга чланова.

Савези између задруга ради заједничке куповине обезбеђују следеће користи:

1. *Свесити куповну цену* за сваку задругу самим тим што се ове куповине врше на велико. Као што груписање појединаца ради заједничке куповине омогућава да се обори куповна цена, јасно је да је исто тако и са груписањем задруга. Савез је само Задруга задруга.

2. *Олакшајти почетак малих задруга*. — Свак зна да је почетак најтежи свуда, али нарочито у задругарству. Једна нова задруга која има само мали број чланова, мало капитала, никакво искуство у пословима, и која се налази изложена непријатељству свих месних трговаца, има заиста изгледа

¹ Пошто је сума послова задруга, које су пришле савезу 111 милиона, овај порез би требало да му обезбеди 33.000 фр. прихода.

да пропадне у раном добу. Жале се мно о на смртност деце: од прилике једна четвртина деце умире у првој години после рођења. Е па, рана смртност задруга је исто тако жалосна! (Видети даље гл. XII.).

Међутим, довољно је да постоји набављачки савез, па да се потпуно измене ови жалосни услови, јер он ће давати малим задругама исте услове које и великим. Он ће им лиферовати по истој цени робу, која им је потребна. И не само да ће учинити, да се користе истим ценама као и њихове старије сестре, већ ће их још ослободити покушаја и погрешних поступака у почетку рада, дајући им потребна обавештења и шиљући им, на просто примљено писмо, све што им буде потребно. Задруга која се оснива неће, дакле, имати потребе да проналази у својој средини стручњаке. Она ће просто писати Савезу: „Нас је толико. Пошаљите нам све што нам треба.“

А што се тиче великих задруга, које понекад презиру да приђу савезима, говорећи да су довољно моћне да од лифераната добију исте услове, треба да схвате да, чак кад не би у томе ништа добиле у новцу (што обично није тачно), чак у том случају њихов развитак и шта више њихов опстанак су везани за опстанак и развитак њихових малих сестара и велике задружне породице.

3. *Сиречиии недџиушћене ѿровизионе* (вулгарно речено мито) и тиме морализовати задруге или их бар сачувати, да се не заразе пороком сувише распрострањеним у буржоаским круговима. У ствари, кад се куповине врше преко магазина на велико, чланови управних одбора задруга немају више непосредних веза с лиферантима. Рећи ће се можда, да ће се управници магазина на велико користити

овим митом? Можда, али они ће бити боље контролисани и, узимајући најгори случај, како ће њих бити само неколико десетина у место неколико хиљада, зло би било врло смањено.

4. *Сиречиии бојкоѿ ѿрговаца и лиферанѿа*. — Дешава се понекад да се, у нади да убију какву задругу, лиферанти тог краја договоре да јој не продају робу. То се видело више пута у Енглеској, у Шведској, итд. (Видети даље *Борба задруга и ѿрговаца*).

Ова тактика постаје немоћна, кад задруге имају иза себе Савез, који прима на себе да их снабдева свим оним што им је потребно. Шта их се тиче у том случају одбијање продаје од стране месних лифераната! Оне му се подсмевају. На тај начин су мале задруге могле учинити, да њихови противници срамно капитулирају. Не само да их је енглески Савез помагао, већ је још изгласао једну врсту ратног фонда од милион франака, да би се одупрло бојкотима, који би се могли јавити у будућности.

5. *Омогућиии стваране фабрика*. — Није лако, једној задрузи да створи за саму себе фабрику обућа, шешира, сапуна, итд. јер она није у стању да јој обезбеди довољну пијацу, сем ако ова задруга нема врло велики број чланова, али је код мало њих овај случај.

Напротив, кад један набављачки савез групише поруцбине стотине задруга, то јест десетине хиљада породица, он може да подигне фабрике на сигурно, пошто зна унапред суму послова коју ће им моћи обезбедити. Тако је Савез енглеских задруга, *Wholesale*, у Менчестру, могао створити млинове, фабрике сапуна, обућарске радње, радио-

нице мармеладе од поморанџи и јагода, које производе за скоро 300 милиона франака на годину.

Које су то задруге које би, једино својим силама, могле покушати слична предузећа? Па ипак признаје се, да ће само производњом задругарство моћи преобразити данашњи економски режим. Онда се Савез намеће, јер ко хоће циљ хоће и средства.

6. *Организовавши какву установу ошће користи* — ако не васпитну, пошто ова спада преу надлежност Савеза о којима је напред било речи — бар такву као што су банкарска служба и осигурање. Ако се, у ствари, остави свакој задрузи брига, да организује једну овакву установу поред себе, ови разједињени напори неће моћи довести ни до чега.

Удруживање задруга у циљу куповине јавља се у три вида, може се рећи три етапе:

1. Прва је *Одељење за трговачка обавештења*. Ово Одељење се ограничава на то, да прикупља и даје задругама члановима обавештења о лиферантима и ценама, и обратно да доставља лиферантима наруџбине задруга.

Овај први облик је најпростији, јер не захтева ни магазин, сем једне просте канцеларије, ни капитала, ако не нешто скромних издатака на име трошкова око објава у новинама и преписке.

Али ако организам мало стаје, он чини, с друге стране, сасвим ограничене услуге. Он једва да може остварити иједну од великих користи које смо набројали: само нека смањења цена и гаранције за каквоћу.

Ипак, мудро је почети овом скромном организацијом.

2. Друга је *Синдикал*. Овај није, као прет-

ходни, прост орган пренашања: он врши оно што се зове комисионарство. Он сам групише порудбине задруга и купује за њихов рачун код лифераната. Тако поступају већина земљорадничких синдиката за ђубре и семе. Понекад чак, ако сматра да је тренутак повољан, Синдикат купује за свој сопствен рачун.

Овај други облик је већ моћнији од претходног, али он не може бити без капитала, бар гарантног, да би вршио куповине и одговарао према лиферантима.

3. Трећа је *Магазин на велико*. Овог пута то је права Задруга задруга, онаква какву смо је дефинисали малочас. Она купује непосредно код произвођача или сама производи својим сопственим средствима све што сматра да је потребно задругама члановима, и препродаје им то по цени стајања, или са малим повећањем намењеним само за непредвиђене случајеве. У сваком случају, ако има добити, она се дели не између задруга акционара, већ између задруга муштерија, примењујући на тај начин на задруге исти принцип, који оне примењују према својим сопственим члановима.

За ово треба не само знатних капитала, већ и пространих магазина, читав један штаб службеника. Али се може доћи до степена бескрајне моћи, таквог да се почињу бојати у Енглеској да Магазин на велико не успе да загосподари мало деспотски целим енглеским задругарством.

Рождалски Пионири, достојни дивљења, који су све предвидели, били су створили у својој сопственој задрузи један магазин на велико, да би помагали друге задруге, али је тек 1864. био створен прави магазин на велико, *Cooperative Wholesale So-*

ciety. Он је почео са 50 задруга и 25.000 фр. капитала, а данас групише 1.200 задруга,¹ 57 милиона фр. капитала-акција, више од 100 милиона узајмљеног капитала, 21.000 службеника или радника, огромне магацине у којима врши продаје за 1.800 милиона фр.,² 70 фабрика у којима производи за 228 милиона најразноврсније артикле. Увози, делом на сопственим бродовима,³ за 200 милиона фр. производе свих земаља; купио је по цени од 1,250.000 фр. једно огромно земљиште дуж канала од Менчестра до мора, да тамо подигне докове. Има три агенције у Данској (где купује за 100 милиона фр. масла и сланине); једну у Сједињеним Државама, једну у Немачкој (у Хамбургу), једну у Шведској; две у Француској (у Руану и Кале-у), једну у Шпанији, једну у Канади и једну у Аустралији. Ван својих

¹ То јест скоро укупни број енглеских задруга, пошто магацин на велико у Глазгову групише са своје стране 264 шкотске задруге.

² За 1916. изгледа да ће се продаја попети на 1.500 или 1.600 милиона франака. Али се ово огромно повећање дугује нарочито скакању цена.

³ Да увезе из иностранства намирнице које троши, он је овремено читаву једну флоту од шест лађа, развијајући поносито заставу са својим иницијалима С. W. S. Али је оценно међутим, да је транспорт на тај начин стајао скупље него кад се обраћа обичним возиоцима, и недавно је продао четири своје лађе једној великој железничкој компанији која има и бродове. Задржао је само два брода, који су на служби од Менчестра до Руана. То је заиста штета, јер то значи повлачење и напуштање задружног принципа. С друге стране, новчани губитак био је можда више него накнађен моралним престижем.

Постоји један дан у години (обично у месецу октобру) посвећен продаји сувог грожђа и другог сувог воћа, које магацин на велико купује преко изасланика у Грчкој и Малој Азији. За један једини дан, продаја достиже или превазилази 4 милиона франака.

агенција за куповину у иностранству, он има једну фабрику лоја у Аустралији, плантаже чаја на Цејлону и у Индији. А у самој Енглеској, има шест имања, укупно 1.436 хектара, на којима гаји јагоде и патлиџане и где је подигао једно опоравилиште за своје задругаре и њихове породице. Ускоро ће имати своје угљене руднике. За време рата, он је примио велике поруџбине за набавку хране и одела од енглеске владе, па чак и од руске владе (нарочито обуће).

Капитал овог Магазина на велико се добија: — делом акцијама, које морају да упишу задруге чланови у сразмери 15 акција од 1 фунте (то јест 375 фр. на 10 чланова); — делом позајмицама које прави код задруга чланова.

Он има, да би регулисао своје огромне послове, једну банку која ради све банкарске операције, есконт, примање улога на штедњу, зајмови, итд., и благодарећи овој банци, најмања задруга међу задругама члановима може добити зајмове по стопи нижој од стопе, коју би највећи капиталисти могли добити од Енглеске Банке.¹

Казали смо већ (стр. 141.), да је он предузео осигурање у свима његовим облицима.

Он не тражи добит на овој огромној суми послова, која превазилази 6 милијарди фр. Али, како не може да калкулише потпуно тачно, он задржава за себе сасвим малу разлику, која представља ипак око тридесет милиона франака вишака годишње (1,197.000 ф. стерл. 1915.).

¹ За време кризе 1907, док је Енглеска Банка подигла стопу свог есконта на 7%, Банка Магазина на велико и даље је позајмљивала по 3½%.

Пре кратког времена, Шкотски магацин на велико је позајмио 500.000 фунти стерлинга (12,500.000 фр.) глазговској општини.

Његова моћ је толика, да се може бојати да је не злоупотреби, да би претворио задругарство у једну велику централизовану и бирократску машину; имаћемо да се забавимо мало даље овим слушајем. (Видети гл. XIV.).

Па ипак остаје још могућности за његов развитак, јер у главном он је далеко од тога, да продаје потрошачким задругама сву количину онога што ове продају својим члановима. Сума његових продаја би се могла, дакле, знатно¹ повећати оног

¹ Не би требало међутим веровати, да се сума продаја Магазина на велико може икад изједначити са сумом продаја задруга на мало, јер треба приметити:

1. да је продајна цена на мало увек већа од продајне цене на велико за 15 до 20%;

2. да задруге на мало производе само један део оног што троше, нарочито хлеб који представља велику суму — или купују један део од произвођачких задруга, као што ћемо видети даље. Међутим ове две суме укупно представљају скоро 30% њихових продаја.

Види се, да је могућност ширења за куповине код Магазина на велико много мања него што изгледа. Међутим, она је ипак знатна. И много је већа у другим земљама. Ево једног прегледа који, за неколико земаља, упоређује суму укупних продаја њихових магазина на велико са сумом укупних продаја њихових задруга на мало. Сразмера између ове две суме је врло поуздан знак степена њихове задружне организације — бројеви су из 1914.

Очевидно је да, у овом поређењу, треба водити рачуна о датуму стварања сваког Магазина на велико: и ми смо то означили за сваки од њих. Али ипак старост Магазина на велико није једини чинилац његовог развитка, као што то показује преглед.

Задружно седиште и датум стварања	Продаја Магазина на велико	Продаја Задруга на мало	Сразмера
Менчестар (1864)	880 милиона	1870 милиона	47%
Глазгов (1868)	237 "	330 "	72%
Копенхаген (1888)	98 "	150 "	65%
Бал (1892)	46 "	144 "	32%
Хамбург (1894)	197 "	659 "	30%
Москва (1898)	28 "	800 "	3,50%
Париз (1900)	11 "	321 "	3,50%
Хелзингфорс (1904)	26 "	63 "	41%

дана, кад би све задруге наметнуле себи за правило, да се снабдевају само у Магазину на велико, а извесно је да би за ову верност принципима биле награђене додатком у вишцима.

У економском поретку, може се наћи установа, која би се могла поредити са Магазином на велико, само уitrustовима и картелима. И постоје, уосталом, између ове две организације сличности, које су често истицане. Извесно је да су набављачки савези потрошачких задруга правиitrustови потрошача, који се подижу премаitrustовима произвођача, и имаће можда управо ово спасоносно дејство, да спрече да пијаце и публика буду предани без одбране крупним удруженим капиталистима.

Истина је, да је овај мамут задругарства јединствен у свету. Међутим, у Глазгову за Шкотску, у Хамбургу за Немачку, већ су се створили магазини на велико, који праве послове за знатан број милона франака.

Магазин на велико у Глазгову, мада много мањи од менчестарског по суми својих продаја, гстово му не уступа по разноврсности својих предузећа, ни по својој амбицији. Он има велики број фабрика, чија производња се цени на 92 милиона

Угарска, Аустрија, Чешка, Шведска, Норвешка, Холандија, Пољска имају такође Магазине на велико скорашњег датума, чија сума послова се креће између 32 милиона франака (Беч) и нешто мање од 5 милиона (Христијанија). Што се тиче Италије, он је још само у пројекту.

1915. већина ових бројева су били у великој мери пребачени. За Магазин на велико у Менчестру, 1915, сума је скоро 1.100 милиона франака. Глазгов се пење на 287 милиона, Копенхаген на 103 милиона, и Москва на 63 милиона, то јест више него двоструко!

франака, а намерава да подигне станице за производњу електричне енергије.

Хамбуршки набављачки завез служио је као средиште спајања радничким задругама, које су се одвојиле од Општег Савеза у Берлину, после Конгреса у Кројцнаху 1912. И вероватно је, да ће хамбуршки савез постићи знатан развитак, у толико пре што се Немци сматрају као мајстори у питању организације и федерације.

Ако се у ствари упореди његов напредак (од његовог стварања 1894. до 1914.) с напретком енглеског Магазина на велико за исту периоду од 20 година (од његовог оснивања 1864. до 1884.) види се, да је он чак бржи, јер док је у двадесетој години свога постојања, 1884., менчестарски магазин на велико продавао само за 68 милиона франака, дотле је хамбуршки магазин у својој двадесетој години продавао за 197 милиона. Али он још производи само за 24 милиона франака.

Примећује се да се Белгија, и поред своје велике задружне делатности, не налази на овој листи. Међутим, постоји један белгијски савез створен 1900., али је бројао само мали број задруга чланова и обављао само мало послова.

У Француској се у овом погледу много заостало. 1887, Средишни Одбор, данас ишчезао, успео је био с тешком муком да створи један Магазин на велико, који није рђаво почео, пошто је доспео до суме од 2½ милиона фр. 1892, али који је пропао из разних разлога, које би било сувише дуго излагати овде. Овај неуспех је много успорио задружни покрет.¹

¹ Први набављачки савез био је створен 1885, у исто време кад и Задружни Савез, под скромним називом *Економска К-*

На задружном Конгресу, држаном приликом Светске Изложбе 1900, који је изузетно скупио задруге из Задружног Савеза и задруге Социалистичке Берзе, изгласана је одлука, да се створи набављачки савез. Ипак, нису успели да се споразумеју, и две различите, и чак супарничке, организације биле су створене:

а) *Задружно одељење* придодато Задружном Савезу, најпре просто одељење за обавештења, затим синдикат за груписање поруџбина, најзад претворено у Задругу на велико. Створено 1900. оно, 1912, кад се спојило са социјалистичким савезом, није било још достигло суму продаја од 2 милиона.

б) *Магазин на велико* Социјалистичке Берзе, благодаречи живљем осећању солидарности, које прожима задруге ангажоване на терену борбе класа, напредовао је брже. Створен 1906, сума његових послова прешла је 10 милиона 1912. кад се извршило спајање.

Али данас су два супарничка савеза спојена у *Магазин на велико* у улици Сен-Мор. Велики развитак продаја, који се очекивао од овог спајања, није се одмах остварио и чак је Магазин на велико

мора. Економска Комора је 1888. узела име *Народни Савез Задруга*, који је радио најпре као синдикат, то јест ограничавајући се да купује за рачун задруга — од којих су многе тешко плаћале. Он је погрешио, што је прерано хтео да се организује као прави магазин на велико, чије седиште је било у Шарантону. Али велике париске задруге су га напустиле, јер су мислиле да могу вршити непосредно своје куповине боље него преко њега, као и услед личних раздора. Једна врло непотпуна организација оправдала је, уосталом, у извесној мери ова иступања. Магазин на велико је пропао 1895. остављајући доста велике губитке на терет верних задруга које су га подржавале, и Средишног Комитета.

преживео неколико мучних часова. Ова криза била је уосталом неизбежна, с обзиром на сићушност његовог капитала, 88.000 франака. Да би био довољан за суму послова од 12 милиона, требало би дакле да се окрене стотридесет пута у години, једанпут свака три дана! Магазин на велико био је дакле принуђен, да тражи свој обртни капитал у улозима на штедњу (3½ милиона улога!), што је представљало тешку ситуацију и која би чак била једна од најопаснијих за какву обичну банку. Срећом, улагачи Магазина на велико били су задруге или синдикати, жељни да га помогну, а не да га баце у незгоду. С друге стране, моћни енглески магазин на велико пришао је племенито у помоћ својој младој сестри, позајмљујући јој 600.000 франака. У овоме је и рат наишао и нанео му, у главном, више добра него зла, јер се локална криза била као изгубила и ишчезла у огромној општој кризи. Нема сумње да ће из овог искушења изићи још јачи него раније.

Што се тиче производње, Магазин на велико је имао само две фабрике обућа, правећи укупно за 750.000 фр. послова.

Ван ова два народна савеза, створила су се на разним странама Француске, на Северу, на Арденима, у Доњој Сени, у Гару, петиаестак обласних савеза. Нова организација садржи такође 17 обласних савеза. Али ови нови савези не одговарају ни у чему раније постојећим савезима, који су укинути.¹ То су просто териториалне јединице, које

¹ Изузимајући међутим задруге, које нису хтеле до сада да приђу народном савезу, и које су сачувале своју независност, поименце;

Савез социјалистичких (гедистичких) задруга Севера;

немају право да продају ни купују, и које готово немају независност, сем независности да шаљу по једног делегата на тромесечне састанке. Можда би било мудро, у једној земљи врло разноврсне производње, као што је Француска, и која је, поред свог привидног јединства, сачувала врло јак партикуларизам, оставити извесну независност обласним савезима. Уосталом, теже да их обнове у облику филијала Магазина на велико.

Узроци, који у Француској чине тако тешким и тако спорим савезе између задруга, како набављачке тако и савезе просто за одбрану и пропаганду, заслуживали би једну пажљиву студију. Изгледа нам извесно, да је ту по среди питање националног темперамента, који је у Француској не толико индивидуалистички, већ пре партикуларистички. Питање таштине такође, због које чланови и најмање задруге неће ни у колико да се одрекну своје независности, а чланови управних одбора ни у колико да умање своју моћ у управљању или у куповинама: они хоће да преговарају непосредно са лиферантима. И често горе од тога, страх од укидања злоупотреба на које се полаже и од којих се живи, питање мита, које треба добити од лифераната, и кога би се требало одрећи, ако поруцбине иду преко једног средишног одељења или Магазина на велико! А извесне скорашње чињенице у Енглеској показале су нам, да ни саме енглеске задруге нису биле потпуно незаражене овом кугом, која је

Савез задруга железница Р. Л. М. и Источних, али овај није обласни, он обухвата 150 потрошачких задруга од којих половина од прилике професионалних задруга службеника двеју компанија Р. Л. М. и Источне. Он врши продаје од прилике за 2,700.000 фр.

извесне француске задруге уморила, а многе друге zarazila.

Изнад Народних Савеза имало је места за један Међународни Савез — и он постоји збиља, бар у главним основама, под именом *Међународни Задружни Савез*. Један од његових првих покретача био је наш пријатељ Г. de Bouve, који га је предложио на Конгресу енглеских задруга у Плимуту 1886. Али је званично био створен тек 1895. у Лондону, где се држао његов први Конгрес. Од тада их је држао сваке три године, у Паризу, Хагу, Будимпешти, Кремони, Хамбургу, Глазгову, и извештаји са њих сачињавају знатан прилог за изучавање задружног покрета у свету. Он је објавио једну Библиографију о задругарству на свима језицима, и издаје један месечни Билтен на енглеском, француском и немачком (који излази и даље, како тако, и поред рата).

Њиме управља један сталан одбор, који се некад сам попуњавао, али чије чланове бирају данас савези појединих земаља.¹ Број представника, на који свака земља има право, одређује се према износу њених улога (један улог од 250 фр. даје право на једног члана, а улог од 15.000 фр. на седам чланова, највећи број на једну земљу који се не може прећи).²

¹ Сем ипак Г. de Bouve-а коме је, као члану оснивачу, била дата титула доживотног почасног секретара.

² То је број представника Енглеске. Немачка има данас 5 представника; Француска, Швајцарска, Аустрија, Угарска, свака по 3; Италија, Румунија, Србија, Норвешка, свака по 1.

Питање које се постављало као доста незгодно за Савез већ пре рата, а које ће то бити много више после рата, јесте питање народности, које траже независно представништво. Као што се види горе, оно је било признато Финској, али је било ускраћено Чешкој и Пољској.

Овај изборни систем, који нам изгледа више основан на цензусу него што је демократски, морао је изазвати неке критике, али су га ипак социјалисти највише помагали.

Савез обухвата све облике задругарства, потрошњу, производњу, кредит, земљорадњу: ипак први тежи да постане све надмоћнији.

У почетку, међутим, овај савез је имао нарочито за циљ, да сачува права произвођача да не би били предани деспотској влади потрошача, таквој каква се нарочито наговештавала преко све веће моћи енглеског Магазина на велико: то је била једна врста индивидуалистичке побуне против оног што би се могло назвати задружним колективизмом. И у том циљу, он је тражио, ако не произвођачку задругу, бар учешће у добити за све раднике и у првом реду за раднике у служби произвођачких задруга.¹ Али овај првобитни идеал временом би напуштен, пошто учешће у добити није много успело и пошто је уосталом социјалистички елемент, који је растао у Савезној Управи и на Конгресима, био према њему потпуно непријатељски.

Савез удружује данас велике савезе свих земаља и сем тога велики број задруга, које су му пришле појединачно. Енглеска сама даје од прилике половину улога. Али Немачка и Аустрија су повећале брзо своје улоге и свој утицај, и могло се предвиђати, пре рата, да ће влада Савеза ускоро прећи из Лондона у Хамбург.

¹ Члан 1. Статута (данас укинут) гласио је: „Савез има за циљ... да убрза, свима средствима пропаганде којима располаже, тренутак када ће сва друштва, која носе име задруга, организовати у корист рада учешће у добити за цело особље без изузетка.“

Данас програм Савеза, такав какав га је формулисао недавно његов председник, Г. Максвел, јесте:

1. Морални и васпитни циљ: довести у везу задругаре разних земаља, да би се могли узајамно образовати и олакшати својим уједињењем задружни покрет;

2. Практичан и трговачки циљ: довести у везу задруге разних земаља, да би производи оних задруга, које се баве производњом, могли наћи пијаце код оних које само троше и да би ове, са своје стране, могле набавити на тај начин намирнице под најбоље могућим условима. Мисли се чак, да се створи један Међународни Магазин на велико.

3. И чак један још виши циљ: засновати мир међу народима.¹ Ако се збиља верује, да ратови долазе нарочито из економских узрока, који се могу свести на борбу за добит, зашто би било шимерично надати се да би задругарство, које има за идеал укидање добити, могло остварити мир?

Ипак треба рећи да, од ова три циља, једино је први постигнут у извесној мери. Остварење другог изгледа чак доста доведено у опасност чињеницом, да се земљорадничке и кредитне задруге, па шта више и произвођачке, уплашене освајачким амбицијама потрошачких задруга, одвајају мало по мало од Савеза.²

¹ На име на Конгресу у Глазгову, 1913, била је изгласана једна одлука против лудила наоружања. Немачки делегат фон Елм потпомагао је ову одлуку и изјавио, усред акламација, да у Немачкој сви задругари, на броју *четири милиона осам стотина хиљада старејина породица расподељених у 80.555 задруга*, траже енергично мир: „Ја знам, дошао је он, да суверени света придају мало значаја жељама задругара, али неће увек бити тако.“

² За исцрпну историју ове установе, видети нашу брошуру о *Међународном Задружном Савезу*, објављену најпре у *Review of International Labour*, 1905.

Што се тиче трећег циља... једва се може надати, да буде постигнут тек за какав други нараштај. Ипак, Међународни Задружни Савез је наставио да живи усред рата и да одржава везу између задругара ратујућих земаља преко једног Билтена, објављиваног на три језика, енглеском, француском и немачком.

ГЛАВА XI.

Борба између задруга и трговаца.

Лако је разумети, да тежња потрошачких задруга, да постепено обухвате све гране трговине, није по вољи трговаца, нарочито оних који су најнепосредније угрожени, трговаца на мало.¹ Има великих вароши, као Лидс, Бреслава, Бал, и много других малих у којима је овај развитак већ скоро завршен, то јест где се готово целокупно становништво снабдева у задружном магазину. И борба је жива у свима земљама, и у Француској више него ма где на другом месту, јер је можда у њој мала

¹ Ево једног занимљивог примерка за начин на који трговци пишу задружну историју (*Journal du Commerce d'Amiens*, 1. јуна 1897.):

„Идеја задругарства се родила под облачним небом аристократске Енглеске.

„Пре од прилике шездесет година, једна група радника Уједињене Краљевине, под управом неколико свештеника (*sic*), основала је прву задругу.

„Моћни британски индустријалци видели су у томе врло практично средство, да држе своје раднике под стегом, и они су великим делом допринели напретку ових друштава. Идеја је брзо продрла на континент, и царска Француска јој је широм отворила врата земље. Данас, задруге су достигле знатан полет, који узнемирава с разлогом све пријатеље слободе и друштвеног благостања.

„А шта ће се десити, ако се то тако настави? Лако је предвидети. То ће бити долазак режима сличан ономе под којим живе наши суседи с оне стране Ла Манна, где се види сваког дана како радници, под теретом година и слабости, пружају руку богатим индустријалцима, који им бацају по који новчић с висине

трговина — као уосталом и мала индустрија и мала својина — и најразвијенија.

Ово питање је чак често служило као парола у изборним борбама, нарочито приликом општинских избора. Тако, приликом општинских избора 1910. у Паризу, социјалисти су претрпели релативан неуспех који су они приписивали, можда не без разлога, срџби трговаца на задруге. Жорес је писао у *L'Humanité*-у, после избора: „Мала трговина је сматрала, да је снага потрошње радника њена својина. Она је сматрала, да су радници учинили скоро крађу кад им је пало на ум, да у корист својих задруга слободно располажу овом снагом потрошње. И она је хтела да казни раднике, предајући их реакцији.“

§ 1. Средства борбе.

Средства борбе, која употребљавају трговци против задруга, не спадају сва међу најчаснија. Постоји систем продаје на кредит, нарочито за радничку класу. Постоји за куварице буржоазије, понекад и за домаћице из народа, систем „суа на франак“ или систем који је у извесним земљама, нарочито у Швајцарској, достигао размере једне праве установе, систем *премија* и *поустних маркица*, који има за циљ да се такмичи са вишцима задруга. Он се састоји у томе што се сваком купцу, који плаћа у готовом, издају бонови који представљају 10% вредности купљене робе, бонови који се могу заменити за другу робу. То је, дакле, само карикатура Рождалског система. Овај начин рекламе и борбе против задруга био је јако у моди за неко време, али је изгубио поверење оног дана кад се увидело, да сам по себи значи експлоатацију купаца или пропаст трговаца.¹

¹ У Швајцарској су се образовале праве задруге трговаца

Али се не зауставља на томе, и најчешће се прибегава ратним средствима.

Трговци организују бојкот задруга, то јест они се узајамно обвезују: 1. да прекину све везе с фабрикантима или трговцима на велико, који би продавали задругама;¹ 2. да отпусте све своје службенике, који би били чланови какве задруге.

Чешће, трговци се обраћају влади и траже од ње, да их заштити против задруга, и то на следеће начине који представљају предмет захтева готово истоветних у свима земљама:

1. Они траже, пре свега, да потрошачке задруге буду подвргнуте свима обавезама и теретима трговине од којих су некад биле ослобођене на основу тога, што их не образују професионални трговци: нарочито порезу на радње, трговачком судству, стечајном поступку, свима мерама надзора у погледу хигијене, контролисању тежине и мера,

По себи са разуме да се удеси тако, да се цене повећају за онолико колико износе ове марнице. Међутим, трговци налазе у овом систему такође и средство да се боре против злоупотреба продаје на кредит

¹ У Лозани, 1909., хлебари су били забранили млинарима, да продају задрузи ове вароши под претњом казне искључења са тијаче. Исто тако у Шведској за фабриканте маргарина.

У Шкотској 1897. водио се прави рат месара из Глазгова против Задруге на велико. Они су бојкотовали све трговце и слагиваче стоке, који су снабдевали месом задруге и проширили су бојкот до Сједињених Држава и до бродова који су вршили пренос. Они су успели чак, уз саучесништво општинског одбора у Глазгову, да затворе Задрузи приступ у кланице, како би је спречили да сама коље стоку.

Ипак одгајивачи се нису одазвали и ова борба није имала другог резултата, него да привуче Задрузи велики број нових присталица и да изазове стварање је.но. отпорног фонда (*Co-operative Defense Fund*) који доби одмах од свих енглеских задруга 400.000 фр.

итд. Трговце мање љути у овим ослобођењима неједнакост новчаних терета, него ореол филантропије и некористољубља којим она увенчавају задруге и који им, по њиховом мишљењу, прави врло успешну рекламу.

У свему овоме, уосталом, они су добили задовољење. Према француском законодавству, све задруге, које су се организовале у облику акционарских друштава, подвргнуте су самим тим свима законима и обичајима трговине (чл. 68. закона од 1867. додан законом од 1893.). А што се тиче пореза на радње, изједначење је било учињено законом од 1905. (видети мало даље). Мада се у праву овај порез може критиковати, ми смо увек тврдили, да би задруге имале сву корист да приме драге воље порез на радње, не само ради тога што би имале слободу свог кретања, већ и зато што би публика видела увек у овом ослобођењу једну привилегију и што свака привилегија, у земљи која тако много полаже на једнакост као Француска, представља узрок непопуларности и према томе слабости. Боље је за задруге, да се са трговцима боре једнаким оружјем.

2. У извесним земљама, они траже забрану за задруге да продају публици, чак и за оне које су подвргнуте истим правилима и порезима као и трговци, тако да се тражи за њих опште право, кад је реч да се плаћа, а стављају их ван општег права, кад је реч да се продаје! Па ипак, овај захтев, ма како изгледао мало правичан, био је усвојен законом у Немачкој, као што смо казали горе. У Угарској, трговци су шта више тражили не само да задруге не могу продавати публици, већ да не могу имати магазин који гледа на улици, да не би могле од

тога да начине себи средство рекламе. Хоће се да се оне крију!¹

3. У свима земљама, они траже забрану за све државне и општинске службенике, да ступају у потрошачке задруге или бар да буду чланови њихових управних одбора. Интересантан је разлог који они истичу: чиновници, пошто су плаћени новцем пореских обвезника (и према томе једним делом новцем трговаца), немају право да носе овај новац онима који хоће да их униште! То дакле феодална обавеза робова, да носе своје жито у млин и фуруну господара, васкрсава у корист трговаца.

И овај разлог није, до сада, убедио владе које су, у Француској, Швајцарској² и чак у Немачкој признале формално и у више махова право за своје службенике (војнике, финансијске стражаре, поштаре, учитеље, итд.) да ступају у какву потрошачку задругу, и шта више да улазе у управни одбор.

Међутим, у више земаља, Немачкој, Швајцарској, Француској, јавне администрације су љубазно послушале ове захтеве и забраниле чиновницима,

¹ У Угарској су тражили такође, да се задруге могу образовати само са солидарном и неограниченом одговорношћу свих чланова. Свакако сва одредба, у употреби код кредитних задруга, не би имала за дејство да потрошачке задруге начини слабијим — напротив! — али се надају да би она заплашила и тиме одвратила нове присталице. Ова одредба би била уосталом бесмислена, јер потрошачке задруге, за разлику од кредитних, нису скоро никад дужници.

² Решење Савезног Већа од 12. фебруара 1901. Међутим у Швајцарској, Савезна Влада, на захтев трговаца, забранила је поштанским и царинским службеницима да улазе у управне одборе задруга, из страха да их че би могли сумњичити за извесне услужности у вршењу њихове дужности. Али, на протест јавног

ако не да ступају у какву потрошачку задругу, бар да улазе у управни одбор, правдајући то било тиме, да је вршење трговине несагласно ма са каквом јавном функцијом, било чак тиме, за извесне врсте чиновника (као што су цариници, трошарински службеници итд.), што би они могли бити доведени у искушење, да злоупотребама повлађују своје задруге.

Међутим, задруге су енергично протестовале у свима земљама и, обраћајући се на више власти, оне су обично добијале парницу. Ако је, у ствари, правило да чиновник не сме да води трговину, то је зато што он своје време дугује држави; али му није забрањено да буде акционар, чак члан управних одбора железница, рудника, кредитних установа — онда зашто не и скромних задруга, чак кад оне продају публици?

Рат ће имати без сумње за дејство, да дефинитивно сврши са овом борбом, јер у ратујућим земљама, па и у Немачкој, администрација се пожурила да дигне сва ограничења за чиновнике да ступају у задруге.

4 Понекад шта више трговци су терали лудост дотле, да траже забрану ступања у задругу за свако лице сем радника, или бар да способност куповине буде ограничена на минималну суму (800 фр.) на задругара.¹ Други су тражили, да се забрани задругама да стварају набављачке савезе. Али палма, у погледу захтева, припада Комори Ве-

¹ У једном мемоару који је „Синдикат париске исхране“ поднео Сенату приликом дискусије законског предлога о задругама у Немачкој, „Савез Есконтних Друштава“ је тражио да се

штина и Заната у ХанOVERу, која је 1912. тражила, да свако стварање какве задруге „буде подвргнуто доказивању нужности њеног постојања“!

§ 2. Исход борбе.

Треба приметити, да је у овом рату јавно мњење обично на страни трговаца — или бар ситних трговаца, који су непосредније погођени конкуренцијом задруга. Каже се: шта ће бити од њих оног дана кад их задругарство, својим развитком, буде уништило? Да ли су користи које се пружају потрошачима такве, да вреди упропастити милионе људи који сачињавају гро средње класе?¹

На то треба одговорити:

1. Да се исти приговор увек чинио против сваког облика економског напретка: против железница, против машина, против великих банака, против трустова и нарочито против великих магазина. Међутим, требало би разумети, да сваки напредак у економском погледу има управо за циљ, да уништи извесну количину рада који је постао некористан и у исти мах да учини некорисним оне, који су се бавили овим радом. Има у Француској 2 милиона трговаца према 16 милиона земљорадничких и индустријских произвођача (радника или послодаваца), то јест служба раздавања робе заузима данас 1 човека на 9. Јасно је да би био напредак, због кога би се требало сматрати срећним, ако се нађе систем који би допустио, да се врши иста

¹ Недавно, у општинском одбору Менчестра, који је међутим варош *free-trade-a* (слободне трговине), у току дискусије око грађанског пореза на задруге, један од одборника је изјавио, да би развитак задругарства „био пропаст вароши,“ а други је казао: „да оно спрема најгрознију тиранију.“

служба с 1 човеком на 100. Они, који би постали слободни, одали би се каквим другим занимањима производнијим од туцања шећера.

2. Да су трговци само слуге публике. Али исто онако као што је врло скуп луксуз, који уоставао излази све више из моде, држати велики број домаће послуге, исто тако све говори, нарочито за сиромаша, да се смањи број посредника које он плаћа.¹ Задруга је средство за потрошача, да оствари ову уштеду, укидајући ову штетну послугу.

Без сумње, то је положај врло достојан сажалења за оне који су на тај начин осуђени, и можда нарочито овде, јер трговци, и поред злоупотреба на које су наведени, мање можда жељом за зарадом него притиском конкуренције, сачињавају важну друштвену класу. Они представљају неке лепе грађанске врлине, независност, *self help* (самопомоћ), штедњу. Они су синови, мада мањег угледа, оних великих трговаца, који су били један од чинилаца савремене цивилизације. С гледишта политичког и социалног, они држе средину између рутине сеоског и револуционарног темперамента радничког становништва. Али би још требало знати, да ли би, усвајајући чак да задружни покрет није никад постојао, трговци — разумевајући под тим независне трговце, индивидуална трговачка предузећа — били спасени? Има сасвим места веровати, да би они ипак били уништени: само би то било у корист великих магазина или магазина с филијалима. Међутим, ово ре-

¹ Један Енглец, John Watts, казао је: „Чудна је ствар, да сиромаси имају највећи број слугу и морају да их плаћају! Ако народ хоће да постане богат, прва ствар коју има да учини јесте, да их отпусти из службе.“ Међутим видећемо (гл. XVI.), да задруге држе само једног службеника на четрдесет задругара од прилике; то је дакле већ извештан напредак

шење би било још горе за оне, који се интересују спасом средњих класа, јер у главном потрошачке задруге продужују средњу класу, пре него што је укидају, пошто се помоћу њих ствара маса малих акционара — сувише малих, да би постали рентијери; не сувише малих, да не би обраћали пажњу на својину.

А ако би требало да је колективистички режим победи, смрт мале трговине била би још извеснија!

Уосталом, не изгледа још да трговина задруга сачињава за трговце непосредну опасност, јер статистике не показују, да је њихов број у опадању, чак у земљама и варошима где се задружни покрет највише развио.¹ Али шта треба мислити о будућности?

Кад би се борба водила само између задруга и мале трговине, њен исход не би био сумњив, јер мала трговина изгледа заиста осуђена економском еволуцијом као скуп механизам, као траћење времена, као експлоатација потрошача (не би требало изрећи исту осуду, не бар на тако апсолутан начин, над малом индустријом и малом културом).

Можда би се, међутим, мали трговци могли боље бранити да су се, у место што вичу на задруге, умели користити њима, удружујући се за куповину на велико или чак за производњу, и користећи својим муштеријама уштедом, коју би на тај начин остварили.

¹ Број оних који плаћају порез на радње из списка С. што одговара готово малој трговини, попео се од 1,176.140 у 1852. на 1,477.851 у 1899., што представља повећање више од четвртине за мање од пола века. Али повећање још више пада у очи, ако се посматрају велике вароши. Исто је тако у иностранству: У Балу постојала је 1877. једна бакалница на 522 становника: 1900. једна на 413 становника, и то у пркос томе што је у Балу најмоћнија потрошачка задруга у Швајцарској!

То су они покушали да учине. У разним варошима Немачке, они су створили агенције за продају, велике базаре, да би у њима заједнички продавали своју робу. И чак у Паризу за бакалску робу, они су створили једну агенцију за заједничку куповину и подигли један грандиозан магазин за продају.¹ Али је ово последње предузеће пропало, а остала нису много боље прошла. Изгледа да постоји природна несагласност између предузећа у задружном облику и предузећа у индивидуалистичком облику.

Али велики магазини представљају заиста страшне противнике задруга, нарочито од како, не ограничавајући се на трговину „новитетима“, освајају бакалницу и исхрану. Међутим, задруге нису без извесних врло стварних преимућстава над великим магазинима, која би им могла обезбедити успех, јер пружајући својим члановима исте користи, јевтиноћу, продају за готово и по утврђеној цени, уштеду у времену за купца групишући све специалитете — оне су без тешких недостатака, који се мо у приписати великим магазинима, као некорисни трошкови око објављивања, рекламе, пошиљке каталога, излози, изложбе, распродаје, продаје с правом да се врати роба, и остала нездрава изазивања на трошак хиљадама духовитих сугестија, које су ишле чак дотле, да се створи код купаца један нарочити случај кривичне патологије који се зове клептоманија, манија за крађом.² Има места надати

¹ Мислимо на Помоћно друштво за исхрану названо скраћено *Sadla* (Société Auxiliaire d'Alimentation)

² Можда чак има извесног претеривања у овој строгости задружних магазина и њиховом презирању према свакој реклами и према свему ономе, што може привући публику. Очеvidно је, да би изглед улица наших великих вароши имао јако да претрпи

се такође — кад је реч о односима не више с публиком, већ са службеницима и радницима — да задруге неће жртвовати интересе ових бризи за јевтиноћом, као што велики магацини долазе сувише често у искушење да чине, и да ће се одрећи да продају рубље, које представља добар посао за купца који га купује, али надницу од 2 суа на сат за радницу која га је шила. Додајмо најзад, да је боље видети како задружни магацини доносе благостање маси малих акционара од 25 фр., него видети велике магацине како служе стварању неколицине многоструких милионера.

С правом се дакле надало, да би нам потрошачке задруге могле допустити да избегнемо избор, који би се иначе наметао потрошачу — или и даље подносити трошкове једног заосталог механизма, као што је механизам мале трговине, или потпасти под вазалност трговачке феодалности.

Али што задаје бригу за будућност задруга, то је нов облик који данас узима трговина, како у исхрани тако и у „новитетима“, на име магацин с филијалима¹, који би се могао назвати, као што

од замењивања сјајних магацина тужним контоарима задруга. И у Енглеској се врши реакција, и задруге почињу да се улепшавају. Ако задруга хоће да постане Народни Дом, треба да постане привлачна.

Питање објављивања и огласа је у овом тренутку на дневном реду у енглеској задружној штампи.

¹ Видети одличну књигу Moride-a (једног од многобројних младих економиста, које нам је рат однео: *Les maisons à sucursales multi-les en France et à l'étranger*).

каже Верхарен за вароши, „магазин с пипцима.“ Уместо концентрације, ширење; уместо да се привуче муштерија, траже га у његовој варошици, у његовом кварту, у његовом засеоку, на његовом усамљеном имању, употребљавајући било стални магазин, било чак колица,¹ било преписку.

Без сумње, с овим новим системом треба жртвовати неке користи концентрације — на пример издаци за кирију су много повећани — али има, с друге стране, уштеде пре свега на најамницама и платама, пошто су службеници замењени одговорним управницима који, уместо да стају предузеће, још му доносе²; затим на растуру што се ставља на терет ових управника, најзад на трошковима око рекламе, каталозима, итд., итд.

Да би могле да се боре против ових страшних противника, задруге нису нашле други начин, него да од њих позајме њихово сопствено оружје, то јест умножавање филијала с одговорном управом за сваког од њих (као што ћемо видети даље гл. XV..), али наносећи тиме извесну повреду самом задружном принципу.

Него да ли се овај рат мора нужно завршити истребљењем једне ратујуће стране и зар се не би могао наћи какав начин споразума међу њима?

У Француској има 20.000 филијала који припадају само 150 фирми и обављају послове за 1.200 милиона франака.

¹ Такав је био случај с бакалском радњом званом „Плантажери из Каифе“, која је имала хиљадама малих кола са три точка, која су крстарила селима.

² Управник сваке филијале мора да положи кауцију која се употребљава као обртни капитал радње, а свршава врло често тиме, што најпосле коначно припадне радњи ако управник обави рђаве послове и буде принуђен да напусти магазин, — у коме случају се непосредно замесује другим, који полаже нову кауцију.

Неки миротворци су предложили у том циљу разна решења.

Једно, пре свега, које је било предложено, и чак покушано, састоји се у томе, да се укине задружни магазин и да се од самог трговца начини лиферант задруге. Улога задруге ограничава се дакле на то, да преговара у име својих чланова с трговцима и да добије од њих попусте у толико знатније у колико би им могла пружити знатнију клиентелу, по потреби чак дајући им као гаранцију солидарну одговорност својих чланова. Кад је реч о потрошачима, који циљају само на штедњу, изгледа збиља да би на овај начин могли добити исте попусте, који можда не би били много мањи од поуста које би могли остварити правећи се сами трговцима: и то, ослобођавајући се сваке бригае и сваког ризика експлоатације и администрације, ослобођавајући се потребе да отварају магазин и чак да образују капитал. Једном речју, они не би имали више потребу да се организују као „задруга“ у законском смислу ове речи, већ просто као Лига кућаца.

Покушало се с овим системом нарочито у *Задрузи породица* 1901. Али га пре примењују војнички серклови или удружења студената, који немају у себи ничег задружног, као и *Touring Club* са својих 100.000 чланова. Задруга грађанских службеника Сене, неке од задруга Компанија Париз-Лион-Средоземно Море, задруга у Женеви, итд., праве такође погодбе с трговцима за извесне врсте робе које, ма из каквог разлога, не маре да држе у својим магазинима, месо или млеко, или готово одело, или лекови. Под овим ограниченим условима, овај систем може бити користан, али се

не би могао раширити, а да коначно не упропасти задругарство. У ствари, задругарство неће никад моћи савладати трговце догод не буде могло бити без њих.¹

Једно друго решење, које наводимо овде само ради интересантности и зато што иде у супротном правцу, јесте решење предложено у књизи Камила Сабатје-а о *Морселизму*: то је откуп приватних магазина од стране потрошачких задруга. Али с којим новчаним средствима би задруге приступиле овој колосалној операцији? Са својим вишцима од којих би три четвртине требало да буду намењени овој употреби. И, да би их потпомогла у томе, држава би им давала помоћ која би представљала, предлаже писац, бар трећину вишака; догод посао око откупа не буде свршен. Потрошачке задруге би биле признате, уосталом, као установе јавне користи и подвргнуте контроли државе, што би имало за дејство, да се много увећа њихов престиж и њихов кредит.

Да ли је потребно приметити најпре, да ако овај откуп треба извршити пријатељски, као што изгледа да је мисао овог писца, мало је вероватно да трговци пристану на то и даду се убедити овим разлогом да, како су они у сваком случају наме-

¹ У једном чланку у свом листу, Жорес је предложио један други сличан начин споразума. Он би био у овоме: *раднички синдикаци* се обвезују према трговцима, а за рачун својих чланова, на минималну суму куповина и гарантују плаћање. Тиме би трговци, имајући извесну суму продаја обезбедјену и немајући више да се излажу опасности од неспособности плаћања, могли спустити своје цене и продавати на кредит. Али да би овај духовити систем могао дејствовати, били би потребни пре свега синдикати, који представљају мало веће новчане гаранције од данашњих, и, с друге стране, који би то трговци били изабрани за лиферанте и обдарени на тај начин једном врстом монопола?

њени експропријацији без накнаде, боље је за њих да одмах пристану на продају.¹ Уз то, чак усвајајући да би они пристали или били принуђени, ануитет који стоји на расположењу за откуп био би тако смешно незнатан, бар у Француској, да се не би могао израчунати број векова нужних да се потпуно оствари ова експропријација. Не узимајући у рачун да би чланови, од дана кад би се видели лишени готово свих својих вишака, вероватно напустили задругу, и онда не би трговина већ би задругарство било уништено.

Као закључак, сваки систем споразума између ова два начина предузећа, који су по самој својој природи супротни, изгледа нам шимеричан. Али је врло могуће и чак вероватно, да ће се мало по мало извршити подела рада између оба начина, трговац задржавајући улогу да задовољи потребе које имају лични, привремени, фантастични карактер, све оно што се зове „мода“ — а задруга оне које имају општи, једнородни и трајни карактер. (Видети гл. XV. *Производња*.)

¹ Г. Сабатије нам каже, да је он подвргао свој предлог малом референдуму бакалских трговаца у Тулузи, где он живи, и већина се изјаснила у његову корист. Не спорети чињеницу, допуштено је закључити одатле да су бакалима, које је он питао за мишљење, послови ишли рђаво или да су пак били љубазни филозофи.

ГЛАВА XII

Узроци успеха и неуспеха потрошачких задруга.

Од свих глава ове књиге, ова би била најзначајнија: на жалост, да буде као што треба, она би захтевала обраду читаве једне психологије задругарства, а то је задатак који би много премашио циљ ове мале књиге и за који, уосталом, још нема довољне документације. Врло често видимо извесне задруге да постижу чудесан развитак, док друге бедно животаре и умиру, а да нам није могуће рећи зашто.

У Француској, смртност нарочито пада у очи. Статистика потрошачких задруга, коју сваке године објављује Дирекција Рада, даје број ишчезлих задруга. За време од десет година (1904—1914), он се пење на 802, то јест више од 80 годишње, што би на 2.500 задруга (просечан број између њиховог броја 1904 и 1914) представљало смртност од 32‰, што је од прилике двоструко више од стопе нормалне смртности у становништву. Али је број умрлих задруга, који објављује префект, много мањи од стварног броја и треба га од прилике удвостручити¹, што онда даје стопу смртности од преко 60‰, која одговара просечном трајању живота од 16 до 17 година.

¹ Према извештајима префеката, број рођења задруга у овом периоду био би 1.457, а број умирања 802. Али према овом рачуну, број задруга би се увећао у овом периоду само за 655. Међутим, он се увећао у ствари за 1.326. Дакле стварни бројеви, како за умирања тако и за рађања, морају од прилике бити двоструко већи од ових званичних. Лако је уосталом разумети, да многе задруге остају непознате.

§ 1. Управа.

Свакад кад једна задруга пропадне, постоји увек готово објашњење: то је грешка управе. Међутим, ово није једино објашњење, ни изблиза, али је истина да је и сувише често основано, и то је сасвим природно.

То је пре свега, као што се може предвидети, нестручност управљача који нису ни мало спремни да обављају трговачки посао, који не познају вештину купити у погодном тренутку и на згодном месту, нити начин утврдити цену стајања и продајну цену, нити што знају о испитивању и контроли робе, ни о књиговодству. Без сумње, ради свега тога, они узимају каквог плаћеног управника; али пре свега није га лако наћи, јер они који су способни претпостављају да остану у служби трговачких кућа, где ће наћи више сигурности, више изгледа на будућност и вероватно веће плате. Задруге ће наћи једва оне које трговина не буде хтела, тако да, као што фино примећује Г. Сернесон, управници задруга се регрутују одабирањем у обрнутом правцу — сем ипак случаја, кад ће моћи наићи на каквог управника у исти мах пословног човека и незаинтересованог филантропа, али је таквај случај редак.

Претпостављајући чак да задруга нађе способног или приличног управника, бојати се да његова управа не буде ометана цепидлачком контролом чланова управног одбора, који ће се мешати сваком приликом, и кад треба и кад не треба, и често чак у супротним правцима, покретани уосталом једним добрим осећањем, осећањем да озбиљно схвате своју дужност. Ако се управник, што се срећом дешава понекад, најзад наметне због својих способности, свог искуства

и учињених услуга, бојати се да се, раније или доцније, не створи против њега каква клика, која ће са злоробом дочекивати све његове поступке, оптуживати његов деспотизам, и најзад га оборити.¹ Ми смо сами видели директора једне задруге, којој је он осигурао двадесет и пет година изванредног напретка и дивиденди можда претераних, принуђеног да се повуче услед клеветничких подметања у које нико није веровао, али које су пружиле довољан изговор да се сврши с управом, коју су сматрали сувише дугом и начини место онима што су нестрпљиви да је замене, јер има аририста чак и у задругама.

Стуарт Мил је написао: „Идеал демократије је да народ буде господар, али употребљавајући слуге способније од себе.“ Таква је управо и идеал потрошачке задруге. На жалост, није га лако остварити.

Налази се између двоструког спруда, Сциле и Харибде. С једне стране, желети је и чак је неопходно, да сви чланови задруге, управљачи и шта више прости задругари, узму активног учешћа у животу задруге, па ма то било за ове последње у виду протеста кад нису задовољни и присуства на зборовима: треба да се осећају заиста код своје куће. И, с друге стране, не треба да својим мешањем отежавају управу! Може се успети да се измире ове противуречне жеље, утврђујући добро удешену поделу рада, одвајање између контроле и извршења, смењивање једно за другим више чланова на истој

¹ Наћи ће се у чланку Г. Сернесона, *Revue des Deux-Mondes*, од 15. октобра 1908, о „потрошачким задругама“, живописна слика задруга из париске области, где су ове мане управе истакнуте савршено и духовито.

дужности, али ће бити потребно при свем том много добре воље, да све то иде без тешкоћа, (Видети, даље, у гл. XVI. *Службеници*).

Сам облик задруге, такав какав је створен законом и природом ствари, то јест акционарско друштво, увек отежава добру управу. Ове тешкоће постоје већ у великим капиталистичким друштвима, нижим очевидно од личног предузећа с гледишта иницијативе и контроле. Али су оне веома појачане у задрузи.

У ствари, у капиталистичким друштвима управни одбор је готово свемоћан, па ма то било само зато што има често највећи део акција. Има само један збор годишње; акционари не долазе на њега у знатном броју — понекад чак само се крупни акционари примају; ретко је да они на њему узимају реч и често им председник одговара, да нема ништа да им одговори. Напротив, задруге су праве мале парламентарне републике, где се образују скоро увек две партије, она која је на власти и она која је у опозицији, и природно ова гледа да обори ону или бар да је ухвати у погрешци. Сваки збор, а има их бар два годишње, пролама се од многобројних и жестоких оптужби — нарочито ако су, ма из каквог разлога, вишци у опадању.¹ То не значи,

¹ „Вика расте, интерелације се укрштају у свима правцима... Наступа тренутак кад гомила, уморна, истрошена, постаје неспособна да прати иједно питање, ма како му важан био предмет, ревизија статута, зајмови или подизање какве зграде. Час ручка је прошао, домаћице су отишле, протестни узвици се дижу, заповеднички и подружљиви: На ручак! Закључење! И као неодољиви вихор, глува за преклињања председништва, ова гомила се излива напоље, несвесна деморализације коју оставља за собом међу трезвеним задругарима и персоналом огорченим услед претрпљених понижавања.“ (Сернесон, наведени чланак).

да задругари показују много журбе да присуствују овим зборовима — има задруга са 20.000 чланова које немају више од 300 до 400 присутних чланова. Али управо најпомаћнији су они који су најревноснији.

У толико је теже одржати ред за време дискусије што, скоро увек, председник збора нема везе с управом задруге, јер га именују они који су најјаче викали ма које име. На тај начин, решење деликатних питања и чак цела једна политика, трудно и дуго вођена, може бити предана случајностима једног заслепљеног гласања.¹

§ 2. Раствуреност.

Раствуреност задруга, приметили смо већ поводом међународне статистике о задругарству, ето једног од најнезгоднијих особина француског задругарства: број задруга је већи него ма где на другом месту, али је јасно да је слабост а не снага, кад се види у истој вароши, понекад чак у каквој варошици, пола туцета, чак двадесетак задруга. Излази одатле очевидно, да се ове задруге отимају око присталица (то је оно што Енглези зову *overlapping*) и да на тај начин васкрсавају сва зла нераздвојна од утакмице, које је задругарство, по самој дефиницији, намеравало да укине. Неизбежно је да оне

¹ Према Г. Сернесону, у наведеном чланку, у париским радничким задругама: „Нико не може бити кандидат (за управни одбор) ако се није кандидовао, духовито средство да се уклоне скромни... На прозивку свог имена, сваки од њих мора да се дигне, попење на трибину и прокламује сам своје добре особине управљача... Разуме се да, под овим условима, притицање озбиљних кандидата није велико, и, у ствари, често има празних места која су принуђени попуњавати коцком. У задрузи *Прошесрка* на Монмартру, извлачење коцке се шта више предвиђа статутима и редовно практикује за изванредан број чланова управног одбора“.

теже да привуку к себи нове чланове, било повећањем дивиденди, било обарањем цена, обе тежње, иако супротне, у ствари подједнако штетне. Додајте томе претераност општих трошкова — било услед мноштва заузетих локала и службеника, чије време ће се расипати у очекивању ретких муштерија, — било услед ношења робе по кућама: тако ће се моћи видети у једној истој вароши троја или четвора кола за испоруке како се укрштају, да би услужила своје различите задругаре, док би само једна једина била довољна.¹ И додајте још да, ако је већ тешко да се у истом месту нађе доста људи способних да образују један добар управни одбор, сасвим је невероватно да их се нађе довољно, да образују одборе толиких задруга! 3.200 потрошачких задруга, које постоје у Француској, захтевају персонал од 30 до 40 хиљада управљача. Где да се нађу?

Ово стање ствари долази нарочито од француског карактера, који налази задовољство у подвојености, и то не само у малом задружном свету: исто је тако и са друштвима за узајамно помагање и са свима француским удружењима. Али је овде ова наклоност погоршана:

а) Тежњом да се стварају професионалне задруге. Тако се види у великом броју вароши, поред обичне задруге, железничка задруга. Види се шта више, ако је варош на граници двеју мрежа, с једне стране задруга Р. Л. М. и, с друге стране задруга службеника јужних железница. Понекад чак није довољно што је задруга професионална,

¹ Због тога општи трошкови, према Сернесону, достижу 13% од суме продаја у париским задругама, док у енглеским задругама не прелазе 8%.

треба још да се подели према специалним гранама. Тако је у Авињону било две или три задруге Р. Л. М.: једна за особље вучне службе, друга за особље саобраћајне.

б) Увлачењем политике, религије или социализма у задруге.¹ Тамо где једна задруга развије отворено црвену заставу, неизбежно је да сви они, који је не буду волели, створе друге задруге. У Белгији, виде се у великим варошима често две задруге, социјалистичка и католичка, а понекад трећа, либерална. У великим француским радничким варошима северног округа, види се такође једна према другој „црвена“ и жута“, — ова понекад моћнија од оне. Али ми упућујемо за ово значајно питање о мешању политике у задруге на једну другу главу.

с) Специјализацијом задруга које се ограничавају једне на хлебарницу, друге на бакалницу, треће на продају вина, итд. Јасно је да мора имати онда толико задруга, колико и ових специјалних грана.

Да би се одврло овој тежњи, требало би утицати на задруге једне исте вароши да се спајају — што Енглези практикују под именом *amalgamation*, и што објашњава већ означену појаву (стр. 43.) на име, да се број задруга смањује, док број задругара не престаје да расте.

У Немачкој, помоћу система спајања задруга које постоје у истој вароши, успело се да се створе

¹ Што нам доноси строге оцене иностранства, као она коју је недавно изразио Mac Innes, члан Главног Одбора Међународног Задружног Савеза: „Француска је једина земља, где се не показује жељени напредак, али когод прати задружни покрет у тој земљи, тај зна колико је он подељен политиком и религијом.“

колосалне задруге о којима смо напред говорили. У Француској се тек почиње да ступа на овај пут и не без живог отпора од стране задруга које, у осећању поноса уосталом оправданом, полажу у толико више да остану саме у колико су мање. У ствари, свако има своју скромну прошлост, и воли да буде са својима.

Уосталом, било би врло непаметно, тамо где се ово спајање оствари, приступити затварању свих магазина спојених задруга једино у циљу, да се смање општи трошкови и да се усредсреде све службе у једном једином великом базару: лек би могао бити гори од зла.¹ Подизање ове велике зграде утрошило би цео капитал задруге или би захтевало зајам. С друге стране, многи задругари, налазећи се силом прилика врло далеко од овог средишног магазина, могли би напустити задругу. Не треба да се задруга удаљава од својих чланова. Што је потребно, то је јединствена управа, али с филијалима у свима квартовима где постоји знатно језгро задругара. Велика енглеска задруга у Лидсу има 120 филијала, а задруга у Балу више од 100.

Опасност од усредсређивања локала није једина: постоји и опасност од усредсређивања управе. Велике задруге захтевају очевидно управне способности сразмерне своје значају и такође много више слободног времена за оне који се њима баве. Оне исто тако наводе више на непоштење и ства-

¹ Опште примљени закон је да се проценат општих трошкова мења у обрнутој сразмери с продајом, и он је оправдан у ствари, али само до *извесног степена ширења*. Кад се овај степен пређе, закон је поремећен и због тога постоји уопште граница рашћењу сваког економског предузећа; коју оно има интерес да не прелази.

рају више тешкоћа за контролу; задругари се више не познају узајамно.

Из ових разних разлога, могуће је да потпуно спајање треба да се одложи и да је паметније задовољити се, да би се укинула утакмица, тиме што би се остварио споразум између задруга — један картел — тако да се свака задруга обавезе, да се ограничи на један одређен крај, да утврди исту стопу дивиденде и да врши све куповине заједнички.

§ 3. Моралност.

Степен моралности чланова једне задруге извесно је један од најзначајнијих чинилаца, ако не најзначајнији, успеха и неуспеха задруга (није без разлога Овен назвао свој систем *The New Moral World*, „нов морални свет“) — значајан за чланове управних одбора, јер једино он може да их сачува од искушења да траже или приме мито; значајан исто тако за просте задругаре, јер им ово морално осећање омогућава да бирају поштене управљаче, јер их спасава од унутрашњих размирица, и најзад јер им ставља на срце битне дужности доброг задругара које су у томе, да купују у задружном магазину онда чак кад би бакалинов дућан био ближи или давао тај и тај артикал јевтиније, и да учествују тачно у свима радњама задружног живота. Међутим, ретки су задругари, који савесно испуњавају ове основне дужности солидарности, као што смо видели напред (стр. 73.).

Треба признати да, ако је задружни покрет у Француској врло заостао према покрету других страних земаља, то је делом зато што висина моралности у задругама, ако је обично већа од висине

моралности професионалне трговине, није ипак много висока. Нису ретке задруге које су пропале услед срамне пракције мита, а још су многобројније оне које, не умирући због тога, живе са овом болешћу и прилагођавају јој се, не чине ништа да се од ње излече и чак одбијају извесне лекове, као приступање набављачким савезима, управо зато што би то у корену уништило болест. Треба рећи, да је опасност велика код радника који, имајући у рукама само новац од своје петнаестодневне најамнице, воде послове од десетине хиљада франака. Уосталом, низбрдица је неосетна и клизава, од малог невиног поклона који чине лиферанти, у облику сандука поморанци за жену или кутије бонбона за децу, до толико и толико процената понуђених и понекад чак бесрамно тражених за сваку куповину. Лиферанти и њихови представници су вешти да наведу на искушење. Треба такође рећи, да су провизиони у текућој употреби у трговини, а између допуштеног провизиона којим се користи задруга и недопуштеног провизиона који се меће у свој цеп, гранична линија је мало колебљива.¹

Потрошачке задруге, које имају у својим редовима службенике јавних администрација (као што су службеници пошта и телеграфа, обично доста многобројни), професоре колежа или лицеја (такође врло радо присталице задругарства), официре, мале рентијере, једном речју оне које називају буржоазизом, боље су сачуване од ове несреће, јер чланови, познавајући се боље, контролишу се боље и јер их

¹ Као објашњење за ову главу, требало би испричати жалосну историју задруге *Жешелица*, основане 1875. у презграђу Сен-Антоан, искључиво радничке, која је била груписала 16.000 чланова и која је пропала, 1903., услед нереда и мана у управи.

стечена навика у њиховом занимању, да воде рачуне или да рукују новцем боље чува од искушења. Не мислимо, свакако, да кажемо да је моралност радника природно нижа од моралности буржоа, пошто су се они напротив у школи буржоа научили пракције мита, већ мислимо да кажемо, да кад су буржоа и радници помешани у једној истој задрузи, они се осећају више контролисани узајамно и труде се, ради части своје класе, да се добро понашају. Може се дакле само жалити, с гледишта доброг тока послова, искључење нерадничких елемената од стране социјалистичких задруга. У сваком случају, ово је један доказ више за потребу васпитања у задругама, али ми упућујемо на оно што смо казали напред, стр. 81.

Уосталом, кад говоримо о моралности као чињоциу успеха и неуспеха, ову реч не треба разумети у уском смислу поштења. Треба разумети под тим све оно што јача осећање задружне солидарности, све оно што развија код задругара њихову ревност, да испуњавају своје дужности задругара, почињући с верношћу у својим свакодневним куповинама.¹

Узроци слабости, које смо означили, не погађају у истом степену задруге свих земаља: стање изгледа много боље у енглеским, немачким или швајцарским задругама. Мада се практика недопуштених провизиона помиње понекад у енглеским задружним листовима, мада се често објављује од

¹ Чак у енглеском задругарству постоји једна непријатна појава, која брине шефове покрета: за последњих тридесетак година, просечна сума куповина на задругара не расте — и то, треба заиста приметити, и поред два узрока, који би требало да је јако повећају, на име скакања најамница и скакања цена. *Statu quo* је, дакле, у ствари опадање.

стране трговаца, који су мало сумњиви сведоци, може се међутим рећи, да је ова пракса тамо врло ретка и да се врло строго угушује законом и обичајима.¹

Ево нас дакле наведене, да истражујемо опште узроке који могу бити откривени из стицаја посебних случајева.

§ 5. Раса.

Раса, или бар скуп чинилаца које означају под овим изразом мало неодређеним, врши неоспоран утицај на задружни покрет. Да се у то увери, довољно је упоредити англогерманске земље с једне стране и латинске с друге стране, сећајући се прегледа који смо дали (стр. 36.). Видеће се да док је за Велику Британију, Холандију, Немачку, Аустрију и четири скандинавске земље (подразумевајући ту и Финску) сразмера задругара према укупном становништву просечно 131 на 1.000, дотле је она за Француску, Белгију, Италију, Шпанију и Португалију само 65 на 1.000, управо половина.

Али ево једног још очигледнијег доказа, јер упоређује становнике једне исте земље и јер су тиме многи чиниоци, који ремете поређење, као неједнакости цивилизације, образовања, богатства, итд. готово отклоњени: посматрајмо Швајцарску. У немачким кантонима сразмера задругара према броју становништва је од прилике 7%; у пет латинских кантона (четири француска: Женева, Во, Невшател, Фрибург; један италијански: Тесен) она износи 3%. Исто тако у Белгији, фламанске области показују

¹ Постоји нарочити закон тако звани *Bribery and Corruption Act*, од 4. августа 1906, који прописује, да сваки службеник који прими тајни провизион може бити отпуштен без икакве накнаде, а погодба закључена са оваквим провизионом поништена.

велику надмоћност над валонским, мада ипак мање него у Швајцарској.¹

Изгледа заиста да из ових бројева излази, да англо-германска раса има управо врлине можда и недостатке који најбоље одговарају успеху задругарства, љубав према реду, поштовање дисциплине, дух солидарности, страст за организацијом која олакшава стварање и вођење великих људских гомила. Трустови и картели су појаве овог истог духа.

Сами Латини изгледају боље обдарени него Французи што се тиче способности удруживања. Италијани су показали знатне способности у задругарству, а нарочито у извесним његовим облицима. Ех шта! рећи ће се, зар Француска није латинска? По језику и цивилизацији, да, без сумње, али по крви, не: она је келтске расе, она је крви Гала, оних Гала чија непослушна племена ни сам Верцингеторикс није могао спојити у један народни савез. Француски најближи сродници, с гледишта расе, јесу Ирци. И управо ако се упореди развитак задругарства у Ирској са задругарством Велике Британије, човек ће бити изненађен његовом слабошћу, бар што се тиче облика задругарства, који чини предмет ове расправе, потрошачких задруга.²

¹ Међутим, задругарство изгледа да брже напредује у романским кантонима, тако да сразмера тежи да се изједначи. Тако, у последњем издању ове књиге (1910.) истакли смо чињеницу, да је задружни лист на француском језику бројао само 17.000 претплатника према 123.000 за лист на немачком језику, што је давало однос 1 према 7. Међутим 1914. број претплатника на лист на француском језику попео се на 59.000, а на лист на немачком језику на 183.000, што даје однос 1 према 3, то јест виши од односа оба језика у Швајцарској, који је само 1 према 4.

² Потрошачке задруге у Ирској бројале су само 17.000 чланова на 4.500.000 становника, то јест сразмера нижа од 4 на 1000, док у Енглеској у ужем смислу оне броје 2.550.000 чланова

§ 6. Средина.

Средина врши такође претежан утицај на задругарство.

Индустријска средина је много повољнија за потрошачке задруге него земљорадничка: она јој је скоро неопходна. Довољно је сетити се већ изнетог прегледа (стр. 36.), па да се констатује да је развитак задругарства у свакој земљи скоро у правој сразмери с њеним индустријским развитком. У Швајцарској, три највеће потрошачке задруге, од 20.000 до 40.000 чланова, налазе се у три велика индустријска средишта, Балу, Цириху, Женеви. У Француској, ако се повуче једна гранична линија од Лиона на Бордо, утврдиће се, да се огромна већина потрошачких задруга налази у северној половини, врло мало у јужној. Међутим, у јужној половини налазе се велике вароши: Тулуза, Монпелје, Ним, Марсељ, Тулон, Ница — али је тамо индустријски покрет врло слаб.

Објашњење је просто. Радничко становништво велике индустрије, већ груписано силом ствари и у фабрици где ради, и у квартовима где станује, зрело је за уговорна груписања, као што су синдикат и задруга. Уосталом, њега гони ка потрошачкој задрузи притисак скупоће. Напротив, сељаци имају мало потреба, а оне које имају, лако их је задовољити. Добрим делом, њих подмире производима са становништво од 37 милиона то јест 70 на 1000. Истина је да Галска земља, која је чисте келтске расе, и Шкотска која је то делом, имају сразмеру задругара једнаку сразмери Енглеске, али су оне англицизиране.

Ирска, ако је сиромашна у потрошачким задругама, богата је у земљорадничким произвођачким задругама, али ми објашњавамо даље (стр. 195.) да овај облик задругарства садржи у себи сасвим друкчији менталитет.

самог имања: остале, преко путујућих трговаца. Сељаци немају времена да иду у задружни магазин, или радије врше своје куповине у *вароши* пазарним данима. Уз то, њихов индивидуалистички дух их слабо упућује на удружење. Истина је, да су у Француској земљораднички синдикати, а у иностранству сеоске банке, сјајно успели; али то је зато што остављају више независности својим члановима: они им пружају користи, не тражећи од њих тако рећи никакву жртву. С друге стране, земљорадници су мало наклоњени потрошачким задругама, јер они гледају на интерес произвођача, пре него на интерес потрошача: они су протекционисти, они желе високе цене, они подржавају средње класе и малу трговину.

Ето зашто видимо у Француској земљорадничке синдикате да, тражећи право да продају својим члановима све што је нужно за земљораднички посао, осуђују оне између себе који продају намирнице и робу за личну употребу синдикуваних и који се претварају на тај начин у потрошачке задруге: они неће да праве конкуренцију месној малој трговини.¹

Доказ да је ова супротност заиста стварна то је што су сви покушаји споразума, учињени за последњих петнаест година између потрошачких задруга и земљорадничких задруга, пропали досада мада би, извесно, изгледало сасвим природно, да се прве

¹ Ово питање се поставило недавно поводом решења Касационог Суда, којим се забрањује земљорадничким синдикатима да продају својим члановима. Ово решење је изазвало живу узнемиреност у синдикалном свету и чак поднашање разних законских предлога. Али већина синдиката је усвојила разлику коју означајемо горе, то јест право за синдикате да продају све што је нужно за земљорадничку производњу, али не за личну потрошњу.

снабдевају непосредно код других свим намирницама које троше.

Пошто су индустријске средине повољније за потрошачку задругу него земљорадничке, излази одатле као последица, да се потрошачке задруге развијају боље у варошима него у селима. Оне су производи урбанизма.¹

Међутим, постоји један значајан изузетак од овог закона. Потрошачке задруге успевају рђаво у врло великим варошима, у престоницама. Говорило се некад, да је Лондон задружна пустиња, а у Паризу задруге су се налазиле нарочито у предграђу — и још су многе међу њима рђаво прошле — али има напретка.²

Што се тиче села, објашњење је лако: сувише растурено становништво не може се груписати око једног заједничког магазина; свако село има своје мале препродавце или се задовољава путујућим трговцима. Што се тиче престоница, објашњење изгледа мање јасно. Вероватно из обрнутог разлога, што се ту налазе најмоћније трговачке организације: заиста је тешко задругама да се боре против конкуренције великих радњи тако силно организованих, било за бакалску робу, било за новитете, било за покућанство. Можда и због тога, што становници престоница често мењају стан и што се на тај начин тешко стварају она језгра кристализације, неопходна за напредак једне задруге.

¹ Треба признати међутим, да су у Данској земљорадничке потрошачке задруге врло многобројне.

² У Лондону има данас 158.000 задругара, али то је од прилике само 22 на 1000 становника док је сразмера за целу земљу 70 на 1000. У Паризу, 73.000 задругара, то јест 26 на 1000, сразмера за земљу 22 на 1000.

ГЛАВА XIII

Правна обележја потрошачких задруга.

Правни услови нужни за стварање и добар рад једне потрошачке задруге јесу следећи:

1. Минимум формалности и трошкова за стварање задруге;

2. Минимум одговорности задругара, према обавезама уговореним од задруге — минимум у толико пре потребан, што би ова одговорност, одnoseћи се на раднике обично несопственике, била у ствари узалудна;

3. Подела задружног капитала на врло мале делове, да би га могли уписати чак и радници, који имају само малу уштеду;

4. Могућност да се бескрајно увећава овај капитал сразмерно могућем проширењу задруге и придоласку нових чланова;

5. Правна личност која допушта задрузи да ради у своје име без учешћа свих задругара.

Међутим, разни облици уговора о друштвима, које закон ставља на расположење потрошачким задругама, далеко су од тога да задовољавају подједнако све ове жеље. Ових облика има бар два, а можда чак, као што ћемо видети, и три.¹

¹ Искључујемо облике звичне друштва с колективним именом и друштва командитна, јер се они не могу прилагодити овде; они могу бити погодни једино за произвођачке задруге.

§ 1. Акционарско друштво.

То је облик који се обично употребљава. Он пружа, у ствари, велике користи:

а) Друштвени капитал је подељен на делове, који су приступачни свима кесама. Износ акције који, за обична друштва, износи обично 500 фр.,¹ може се код задруга спустити на 25 франака. И још није нужно уплатити је при упису: довољно је платити $\frac{1}{10}$, то јест незнатну суму од 2,50 фр.²

Било би тешко већма смањити услове потребне за стварање друштвеног капитала.³

¹ Износ акције могао би бити само 100 фр., за обична друштва, према француском закону.

Способност да смање акцију на 25 фр. била је дата задругама тек законом од 24. јула 1867, под условом да њихов основни капитал не прелази 200.000 фр.

Неке задруге утврђују износ акције на 50 фр. или чак на 100 фр. да би брже прибавиле велики капитал, али то није обавезно.

У Енглеској, износ акције, чак за велика друштва, је увек 1 фунта (25 фр.) што чини да за задруге није био потребан нарочити закон. Али ових 25 фр. морају бити уплаћени потпуно.

² Шта више није нужно, да сваки члан уплати $\frac{1}{10}$ акција које је уписао, као што је случај у обичним акционарским друштвима. Довољно је да $\frac{1}{10}$ укупног капитала буде уплаћена од стране ма кога било међу њима.

На тај начин, дакле, онај који хоће да оснује једну задругу има само да нађе шест других задругара (минимални број 7 захтева француски закон, али не сва страна законодавства) од којих сваки уписује једну акцију од 25 фр., што чини номинални капитал од 175 фр.: нека уплати сам $\frac{1}{10}$ ове суме, то јест 17,50 фр., и ето задруге створене пуноважно!

Али мада је довољно уплатити $\frac{1}{10}$, то јест 2,50 фр. по акцији, ипак сваки акционар је одговоран за дугове задруге целом вредношћу акција, које је уписао, мада не и потпуно уплатио.

³ Међутим, у Белгији, закон допушта да се ништа не уплати и да се одговорност ограничи на 10 фр. И у Немачкој, закон допушта да се уплати само једна акција од 1 марке.

б) Одговорност сваког члана је ограничена на износ акција које је уписао.¹ Она је дакле незнатна. Ипак члан је одговоран целом акцијом, а не само до висине уплаћеног дела. У ствари, биће сасвим тешко, у случају ако друштво падне под стечај, наплатити од радника неуплаћени део.

в) Акције се могу преносити, што допушта сваком акционару да изиђе из друштва кад хоће, под условом да нађе купца за своју акцију. Акционари се могу на тај начин мењати и обнављати не сметајући сталности друштва.

г) Друштво има законску личност, то јест оно има правну егзистенцију независну од егзистенције својих чланова.²

Али, у другом погледу, облик акционарског друштва био је врло незгодан за задругаре.

Пре свега, пошто је износ друштвеног капитала одређен статутима и пошто се може повећати или смањити само у свечаним формама, излази одатле да, пошто је друштво створено, број акционара (или тачније број акција) је непроменљив; ниједан нов члан не може ући, ниједан не може изићи, док не нађе неког који је вољан да му уступи или од њега купи његову акцију. Међутим, овај крути оквир је несагласан са слободом кретања потребном једном радничком друштву.

³ Отуда долази, да у Енглеској свако друштво ове врсте мора носити, под казном ништавости, после свог имена, ову напомену намењену да обавести публику: *limited*.

¹ У Енглеској, ова правна личност била је најпре ускраћена задругама, што је допуштало, на пример, њиховом благајнику да покраде благајну, а да оне не могу подићи тужбу. И закон од 1852, који им је дао правну егзистенцију, био је капиталан догађај за њихов развитак. За овај закон се дугује племенитој борби хришћанских социалиста, а такође и Стурта Мила (Видети стр. 22.).

Уз то, формалности за образовање друштва и сваку измену у његовој статутској организацији, биле су сложене и скупе.

Да се отклоне ове незгоде, донет је закон од 24 јула 1867. С једном нарочитом смотреношћу, он је избегао да изговори реч „задруга“ и употребио је само реч друштво „с променљивим капиталом и лицима“, што уосталом показује врло добро његов битни карактер онакав какав смо малочас објаснили.¹ Он је, у ствари, дао овим друштвима право, да по вољи повећавају или смањују број својих акција.

Истина је, да је ова привилегија потчињена услову, да првобитни капитал друштва не прелази 200.000 фр. Али овај услов не смета много, јер закон допушта да се овај капитал повећава сваке године, само ако повећање не прелази првобитну суму. Међутим, 200.000 фр. годишње то представља 8.000 акција, према томе могућност повећања од 8.000 нових задругара сваке године.

Одавде проистиче ова врло значајна последица, са економског и социалног гледишта, коју смо већ поменули, стр. 89., на име да *вредности акције не може никад скакати*, ма какав био напредак задруге. Како би могла скакати кад се издаје, на отвореној каси, сваком ко је затражи? Понуда овде остаје увек једнака тражњи. Постоји, уосталом, један други разлог због кога акција не може скакати по вредности, ма какви били добици Задруге, на име што она не добија никакав део ових добитака, већ само

¹ Законодавац се устезао, да не би изгледало да доноси законе за извесну врсту лица, али можда и да не би пробудио непријатеље задругарства. Интересантно је забележити, да су исти разлози имали исто дејство на енглеског законодавца. Закони о задругама зову се *Industrial and Provident Societies Acts*

утврђен интерес.¹ То је карактеристична разлика према капиталистичким друштвима, чије се акције, пошто су по броју ограничене, могу бескрајно пењати у случају успеха предузећа и на тај начин донети богатство срећним првобитним члановима.

Што се тиче формалности, мада врло упрошћене законом од 24 јула 1867. управо у циљу да се потпомогну задруге, оне су при свем том још многобројне, досадне и доста скупе.

Кад су они, који су узели иницијативу за стварање задруге, саставили предлог статута и скупили број присталица који сматрају за неопходан, ево законских формалности, које имају да испуне под казном ништавости задруге:

а) Саставити статуте на таксираној хартији и увести их у регистар у Бироу за регистровање: трошкови су минимални.

б) Ићи пред нотара, и изјавити да је *цео капитал*, утврђен статутима, *уписан* и да је бар *десети део уплаћен у готову*, и пружити као доказ списак имена чланова и уплата.²

с) Сазвати збор свих задругара, који ће утврдити да су законски услови испуњени и коначно створити задругу;

¹ Међутим нагомиланање резерви, са евентуалном деобом у случају престанка задруге, могло би бити довољно да да извештај вишак вредности акцијама ако је њихов број ограничен, а такав је случај у извесним полузадружним полукапиталистичким друштвима, као Удружење службеника Сене (Видети последњу главу).

² Али није потребно, мада су многе задруге сматрале да треба томе да се потчине, да акт о друштву састави нотар: он може бити направљен под приватним потписом. Посредовање нотара захтева закон само да би се званично примила и утврдила изјава, да је капитал уписан.

d) Предати статуте секретаријату примирителног суда и Трговачком Суду;

e) Објавити битне чланове (име задруге, заједничко седиште, имена чланова управног одбора, износ капитала, датум стварања и трајање задруге) у једном од листова одређених за законске огласе; и, за доказ, судски потврдити и увести у регистар број тог листа.

Треба имати на уму, да је све ове формалности потребно поновити у случају измене статута!

Уз то, има ситних и досадних законских прописа односно држања и сазивања зборовна задругара, под казном ништавости одлука које на њима буду донете. Главни зборови су пуноважни само ако је *четвртина* задружног капитала заступљена. Ако је реч о измени статута, треба да су бар *три четвртине* акција представљене.¹ Истина, ако се на првом збору није могао саставити тражени *кворум*, моћи ће се сазвати други; али кад је реч о измени статута, треба да овај други збор скупи бар *половину* акција. Ако овај услов није опет испуњен, има се могућност да се сазове збор по трећи пут, и тада ће бити довољна *трећина* акција.²

Међутим, држање сваког главног збора (штампање позивница, табаци таксиране хартије за пуномоћства акционарима који неће присуствовати збору, разасиљање поштом или преко разно-

¹ Кажем три четвртине акција, а не акционара, јер једног акционара, чак одсутног, могу заступати други.

² Ова правила су била много строжија пре сасвим скопског закона (од 12. новембра 1913), јер до тада, за сваку „битну“ измену у статутима, била је потребна *једнодушност* задругара! Овај захтев је остао за ова два врло ретка случаја: било за повећање обавеза задругара, било за промену народности задруге.

сача, објаве у *Званичном Листу*, кирија за салу ако је задруга нема, итд.) стаје стотине и, ако је задруга многобројна, хиљаде франака. И још је врло тешко, ако има 10.000 или 20.000 чланова, скупити довољан број задругара да представљају три четвртине или чак трећину капитала, јер треба рачунати с равнодушношћу задругара. Ретко кад у једној задрузи од 20.000 чланова, главни збор скупи више од 300 или 400 задругара. Уосталом ако би, којим случајем, сви хтели да присуствују, било би немогуће наћи салу довољно велику да их прими. Излази, дакле, да се велике задруге налазе у немогућности да измене своје статуте и чак да на законски начин престану постојати! Сазнали смо за ово више примера.

Без сумње, многе задруге прелазе преко законских прописа, али је тада довољно неколико незадовољних задругара да пониште њихове одлуке и да им створе страшне непријатности.

Безименост има такође за резултат, да наметне задрузи трговачки облик,¹ што може имати добру, али исто тако и незгодну страну, јер је на тај начин потчињена, милом или силом, законима и обичајима трговине, од којих неки — као чињеница потпадати под надлежност трговачких судова, обавеза да се држе извесне рачунске књиге и да се потчини извесним инспекцијама и прегледима, евентуална декларација о паду под стечај, можда чак неподударност између дужности чланова управног одбора и извесних јавних функција или слободних професија — могу постати за задруге врло незгодни.

¹ Члан 68. закона од 1867. (допуњен једним доцнијим законом, 1 априла 1893).

§ 2. Грађанско друштво.

Облик звани *грађанско друштво* (јер је регулисан грађанским закоником, а не трговачким и јер се њиме служе лица која нису трговци по занимању) има велико преимућство, да укида скоро све услове форме¹ и да оставља члановима највећу слободу за састав њихових статута — на пример слободу да утврде ма на коју суму у готову, и чак на прост донос у природи, улог сваког члана, и да удешавају по својој вољи начин управе. Али, обрнуто, он има доста озбиљних незгода:

1. Пре свега, он намеће члановима једну озбиљну одговорност: јер ови су одговорни сваки за све дуге друштва, тако да ако оно обави рђаве послове, ако претрпи „крах“, да употребимо технички израз (пошто је израз пасти под стечај ограничен на трговачка друштва), повериоци ће моћи тужити сваког члана за његов сразмерни део: на пример за $\frac{1}{10}$ дугова, ако има десет чланова, за $\frac{1}{100}$, ако их има сто, итд. — али међутим никако не *за све, солидарно*, као што се често погрешно каже (члан 1862. грађанског законика каже управо супротно). Ипак ово због тога није мање озбиљна опасност за чланове.²

¹ Међутим, постоји један формалан услов, који би могао бити врло незгодан: закон (члан 1325. грађанског законика) захтева, да уговор буде састављен у онолико примерака колико има страна и да сваки примерак мора носити потписе свих уговорача. У једној задрузи од 10.000 чланова било би дакле потребно, при сваком приступању нових чланова, сабрати 10.000 потписа!

² Начело *солидарне* одговорности свих чланова примењује се обично у кредитним задругама типа Шулце-Делића или типа Рајфајзена. Он им је врло користан, јер служи као гаранција зајмодавцима и јер ове задруге имају потребу да зајме, да би и оне позајмљивале. Али у потрошачкој задрузи, ово правило би било

2. Затим, он чини живот друштва несигурним, јер је суштина грађанског друштва, да је створено између извесног броја лица поименце одређених, која се не могу више мењати. Чланови не могу, дакле, преносити своје уделе на друге, и ако један од њих умре, друштво престаје.

3. Најзад, грађански облик је несагласан с трговином, то јест с продајом публици. Према томе, потрошачка задруга, која узима грађански облик, ставља се тиме у немогућност да отвори своје магазине публици; и чак онда кад мисли, да овај систем треба претпоставити, из разлога које смо означили горе, може бити опасно по њу, да веже себи руке за будућност.

Велики број задруга су мислиле, да се могу извући из незгоде усвајајући оба облика у исти мах, то јест један мешовит облик, који би им пружио користи и једног и другог без њихових незгода, и често се виђа на челу статута ова наивна формула: „Грађанско друштво с променљивим капиталом и лицима.“ Али су многа од обележја, која смо малочас означили, несагласна, тако да се ове задруге налазе у лажном и самим тим опасном положају. Не би се, дакле, могло препоручити ово хибридно решење, а може се чак сумњати да оно има ма какву законску вредност.¹

некорисно и кобно. У Немачкој, законодавство, до 1883, није било створило други оквир за задруге свих врста него оквир солидарне одговорности свих задругара, али је то и један од узрока, који су успорили у овој земљи развигак потрошачких задруга.

¹ Међутим, у једној консултацији датој у *Аналима трговачког права*, Г. Талер сматра да ово помирење није немогуће. Закон не спречава, да се у састав грађанских друштава унесу извесне добре стране, које би их знатно приближиле безименим друштвима, нарочито:

Многе задруге су изабрале облик грађанског друштва, јер и поред својих незгода, овај облик им је изгледао да најбоље одговара духу задругарства, као обичнији и потврђујући јасно нетрговачки карактер. Али су данас уопште сагласни, да не препоручују овај облик новим задругама које се оснивају и чак да наговарају задруге, које су га већ узеле, да га промене, јер незгоде које смо означили изгледа да односе превагу над његовим добрим странама.

§ 3. Удружење које нема добит за циљ.

Зар не постоји трећи облик, којим би се задруге могле користити, облик *удружења* у правом смислу, онакав какав је признат свима грађанима, у Француској, законом од 1. јула 1901?

Истина је да овај закон има у виду само „удружења створена у ком другом циљу, а не да се дели добит“, удружења чији циљ је филантропски, религиозни, научни, политички, итд., али управо зар није оправдано мислити, да потрошачка задруга спада у ову врсту? Она заиста тежи филантропском, социалном циљу, а не циљу зараде. Не би се могло рећи да вишци, подељени између њених чланова, сачињавају праву добит, пошто су у ствари само повраћај онога што је узето сувише. И ако је заиста циљ задруга укидање добити, зар

Поделу друштвеног капитала у *делове* једнаке вредности и преношљиве;

Ограничење одговорности сваког члана нарочитом клаузулом *унешом изрично* у акш свакад кад би се имало да преговара с трећим.

Али примајући чак ову доктрину нашег ученог колеге, не треба је препоручивати задругама, јер се ове, како њима управљају људи који не знају право, не би могле упустити у ове *лабиринте*

онда оне нису у суштини „друштва која немају добит за циљ?“

Ако се прими ово тумачење¹, задруге би нашле у томе двоструку корист: — 1. крајње упрошћавање формалности: једна изјава у среском начелству, ништа више, дакле мање него за грађанско друштво; — 2. укидање сваке одговорности за задругаре, пошто у удружењу нема уписа акција, већ само годишњих улога: дакле одговорност мања још него у безименом друштву.

Истина је, да је ова последња особина пре незгодна, јер пошто не може да издаје акције, како ће потрошачка задруга наћи капитал који јој је неопходан? Ипак, не би било немогуће једној потрошачкој задрузи, да живи једино од улога (који се чак могу вратити доцније помоћу вишака). Чак то је оно што је тражио Жил Симон у свом говору о закону од 1867: „Задругари почињу, казаво је он, скоро сви с врло незнатним средствима, просто с недељним улозима.“ Уосталом, закон од 1901 допушта, да се улози замене једном једином уплатом, само, истина, ако она не прелази 500 фр., али то је сума којом би се потрошачке задруге савршено могле задовољити, јер је у ствари сума уплата учињених од њихових чланова на име акција обично много мања.

С друге стране, њихова способност под владом закона од 1901 била би сасвим довољна, пошто би потпуно могле стицати и имати, чак и непокретности, само ако су „строго нужне за испуњење циља

¹ Њега је нарочито истицао Henri Nauert (један од одабраних задругара које нам је рат однео) у својој књизи *Друштва и удружења* (1906, мемоар награђен од париског Правног Факултета), и одобрио га, не без неких резерви, наш одлични колега Г. Талер.

који оне себи стављају.“ Способност би им недостајала само у томе што би им сваки посао у циљу добити, и чак сваки трговачки посао, као вучење менице, био забрањен.

Овај трећи начин стварања не изгледа нам, дакле, забрањен потрошачким задругама,¹ али само под условом, да узму искључиво филантропски карактер, то јест да отклоне не само сваку поделу добити, већ све оно што им може дати обележје једног индустријског предузећа. Оне би могле ипак, мислимо, делити вишке задругарима, сматрајући да је ова подела само повраћај, али ће морати себи забранити свако плаћање интереса на капитал (или чак, пошто неће бити више капитала-акција, на уплате извршене од задругара), и ако су с улозима створили резервни фонд, то ће бити добро мртве руке, од кога задругари неће моћи никад тражити никакав део, чак ни у случају престанка задруге.

Међутим, такав начин живота, мада законски, изгледа нам да се рђаво прилагођава правој улози потрошачке задруге. Потрошачка задруга не треба да је, као друштво за узајамно помагање на пример, „добротворна установа.“ једно „братство“: она мора да је једно „економско предузеће.“ Ако задруге не могу ни да обављају послове, ни да продају публици, ни да стварају фабрике, ни да врше улогу трговаца, индустријалаца, банкара, закупаца добара, брода-

¹ Постоји у Француској једна потрошачка задруга врло напредна и већ стара, јер датира од 1872, *Филантропско Друштво* у Сен-Реми-сир-Авр, која је створена управо као „удружење.“ Њен капитал је образован не помоћу акција, већ *улозима* који се могу враћати. Али она не потпада под закон од 1901; она припада режиму данас ишчезлом: она је добила законску потврду, као што је то било правило у то доба за удружења, једним решењем начелника.

раца, ако су само узајамна удружења, онда оне неће моћи преобразити економску организацију и биће принуђене, да се затворе у *templa serena* братства. Ако се хоће да се задругарство наоружа за рат, да би освојило трговину, као опрема морају да му послуже облици позајмљени од капиталистичких друштава.¹

С друге стране, где ће бити корист? Укидање неких формалности? — Ослобођење за задругаре да упишу једну акцију? Али смањење износа акције на 25 фр., с могућношћу да се уплати само $\frac{1}{10}$, дало је већ потпуно задовољење; у ствари, десет уплата од 2.50 фр., то је мање него ма какав улог!

Једно питање које занима задругаре јесте питање евентуалног престанка задруге и намене која има у том случају да се да задружној имовини. Према општем праву, ако је задруга у облику грађанског или трговачког друштва, задружна имовина се мора поделити између свих задругара. Али се ово правило не допада ватреним задругарима, јер виде у овој подели, и у личном богаћењу које одатле може да произиђе, неку врсту банкротства задружне идеје и јер се боје чак, не без разлога, да задругари, нестрпљиви да се користе добитком, не убрзају поделу изгласавајући сами сасвим нарочито

¹ Суд у Орлеану, решењем од 28 марта 1906, објављује да „кад задругари немају акција, не врше уплате, не примају никакву дивиденду и нису чак позвани, у случају престанка задруге, на поделу резерве створене нагомилавањем добитака, јер ова резерва треба да буде посвећена каквој установи опште користи, у том случају задруга не представља право друштво.“ Решење се односи, истина, на једну земљорадничку банку, али његова разматрања су сасвим општа и Касациони Суд је потврдио и проширио ову доктрину једним скорашњим решењем од 11 марта 1914.

престанак задруге. Да би се спречило ово самоубиство, ставља се понекад у статуте: 1. било да ће задруга имати вечито трајање и да се престанак неће моћи никад одлучити; 2. било да ће се у случају престанка задруге, њена добра дати каквој другој задрузи, или савезу, или чак општини.

Али ове две одредбе се излажу опасности да буду без икаквог дејства, ако не чак да повуку за собом ништавост задруге.

Што се тиче прве, закон не забрањује задрузи, да унесе у своје статуте неограничено трајање, али не допушта задругарима да забране својим наследницима оно што су они сами чинили, тако да ако будући задругари буду *једнодушни*, ма ког дана, да одлуче престанак, они ће увек имати право на то. И ако један задругар може открити и позвати се на какав разлог за престанак предвиђен законом, овај престанак ће судови увек моћи решити, у пркос ма какве противне одредбе. Француски закон не допушта, у ствари, да се ико може на вечита времена везати уговором, као што не признаје вечите завете.¹

Што се тиче друге одредбе, она је пуноважна ако је пренос добара ограничен на оно што се стекло и на резерву, али она не би била пуноважна за капитал уплаћен од акционара који им се не може одузети сем можда случаја, кад би ови били исплаћени у току трајања задруге и њихове

¹ Не може се, дакле, сматрати као пуноважна одредба унета у статуте задруге у Сен-Клод-у у којој се каже да: „ови статуту се неће моћи мењати ни већином ни једнодушном чу чланова, и да у случају кад би ова већина или ова једнодушност прешла преко овог, мањина у првом случају, па била само од 7 чланова — општина Сен Клод у другом случају — имаће право и дужност да узму целу задружну активу.

акције претворене у акције жуисанс, а и то је врло сумњиво: уосталом, ова пракса доста честа у обичним друштвима, напротив је врло ретка у потрошачким задругама.

Управо да се избегну ове тешкоће у случају престанка, мислило се да се задругама да облик филантропског удружења. У том случају, у ствари, питање је решено пошто овде нема више, у правом смислу, капитала и пошто је правило да капитали, који припадају каквој установи од општег интереса, не могу никад припасти члановима удружења (Видети стр. 208.).

Лица, мало упозната с правним питањима, питаће се зашто толико тешкоћа? Зашто не оставити људе слободне да се удружују како хоће и да састављају сами своје статуте како им је воља?

Треба одговорити, да би ова потпуна слобода могла представљати велику опасност за нечланове и за саме задругаре: — за нечланове, јер би могли бити жртве једне задруге, која би им пружала само привидну одговорност; — за задругаре, јер би могли бити опљачкани од једне мало савесне мањине; — и јер најзад не би се могло допустити, да је довољно да друштва узму име, можда лажно уосталом, задруга, да би имала право да избегну све законске прописе. Ове опасности су тако мало шимеричне да се, и поред ових законских прописа које сматрају за претеране, дешавају сваког дана и понекад под врло скандалозним околностима.

Али, може се бар побољшати данашње законодавство у слободоумнијем смислу. Вековно неповерење, које држава у Француској гаји према сваком удружењу, лебди увек над нама. Требало би усво-

јити, нећу рећи законодавство Енглеске, јер би нам се казало, да оно што приличи Енглежима не би могло приличити Французима, већ законодавство Шпаније, јер мада се томе може чудити, то је најслободоумније законодавство. У Шпанији, од закона од јуна 1887, свако удружење, подразумевајући ту и задруге, може се створити и управљати по својој вољи, под јединим условом да поднесе своје статуте окружном начелству. Ови статуте морају означавати само пет тачака: име, друштвено седиште, средства, начин управе и, на случај престанка, намену друштвене имовине. Ако их начелник сматра као противне закону, он има само право да их преда грађанском суду, и чак закон оставља начелнику само осам дана, да их испита, и двадесет дана суду, да донесе одлуку. И једном обдарено, са тако мало трошкова, законском егзистенцијом, задруга је ужива у најпотпунијој мери, да прибави покретности или непокретности, бесплатно као и под теретним условом. Сваке године, она ће морати подносити начелству извод својих послова. Савези удружења уживају уосталом иста права.

У сваком случају, ако, као што се треба бојати, владе и правници сматрају сличну реформу сувише слободоумном или опасном, требало би бар да један нов закон укине најнезгодније одредбе; нарочито нужност изјаве пред нотаром и правило, уведено законом од 1893, које подводи задруге под трговачке законе и обичаје самим тим што су узеле анонимни облик. Не према њиховом облику, већ према њиховим статутима, њиховом циљу, њиховим пословима, требало би их изједначити било с трговачким друштвима, било с друштвима за помагање и узајамност. Друштва која се ограничавају на то,

да деле робу између својих чланова, не би требало да потпадају под надлежност трговачких судова, већ грађанских. Она не треба да су лишена сарадње, као чланова управног одбора, професора, чиновника, адвоката, војних лица, службеника државе или великих компанија, под изговором да им административне уредбе или уредбе Дисциплинарног Савета не допуштају да воде трговину. А ако направе рђаве послове, требало би за њих рећи да су претрпела крах, а не да су пала под стечај.

Овај закон, одавно донет у већини земаља, у Француској је још само у стању предлога. Петнаест година је овај законски предлог ишао час тамо час амо између два дома, затим је био сахрањен у картонима Сената. Он је пропао пре свега зато што пријатељи и противници задруга нису могли успети да се споразумеју на бедном питању пореза на радње, питању данас решеном, као што ћемо видети у следећој глави — и такође зато што су учинили погрешку да обухвате у истом законском предлогу све могуће задружне облике, мада врло различите по својој природи, понекад чак суларничке, и према томе захтевајући разна законодавства.¹

¹ У тренутку кад вршимо коректуре, поднет је Сенату нов предлог закона о потрошачким задругама. Реч је само о томе, да се тачно одреде услови под којима ће ове задруге бити примљене да учествују у позајмицама које даје држава — исто онако као што су то већ биле кредитне и произвођачке задруге — али ради тога је требало одредити њихов карактер. То чини овај законски предлог.

ГЛАВА XIV

Порези на потрошачке задруге.

За правно питање се везује питање финансијских закона. Имало би се право мислити, да ови закони треба да су наклоњени задругама, пошто законодавац тежи све више и више, да помогне напоре радника да побољшају свој положај. Такав је заиста случај, кад је реч о произвођачким, кредитним или грађевинским задругама. Али се потрошачке задруге не помажу тако. До сада, оне не уживају никакву помоћ ни чак никакво ослобођење од пореза¹. То долази отуда што њих завидљиво контролишу трговци, којима оне конкуришу и који силно протестују против сваке мере, која би тежила да задругама створи какву привилегију. И како је изборна моћ мале трговине већа него моћ задруга, до сада бар, владајући нагињу на страну јачег.

У Француској, до скора, потрошачке задруге су биле ослобођене трговачког пореза, који се зове *порез на радње*. Државни Савет, својом сталном судском праксом, усвајао је да потрошачке задруге не воде трговину у правом смислу те речи. Задругари не купују, да би препродавали, као што то чине трговци: они купују, да би поделили између себе намирнице нужне за њихову потрошњу. То је толико истинито да се службеници, који су одре-

¹ Нарочито за грађевинске задруге постоје врло знатна ослобођења од пореза.

ђени на службу у магазину, обично означају не именом *продаваца*, већ именом раздавача (*répartiteur*).

Не би се могло веровати какве страсти је ово питање о порезу на радње изазвало — с једне стране код задругара, који су захтевали ослобођење,¹ с друге стране код њихових конкурената, трговаца, који су тражили подједнаку примену закона за све. На овај спруд је предлог органског закона о задругама пет или шест пута наседао и најзад пропао, пошто је већина Сената била на страни трговаца, то јест за порезивање.

Питање је данас решено, пошто је финансијски закон од 19. априла 1905. подвргао све задруге плаћању пореза на радње под истим условима као и трговце, чак и оне задруге, које продају само својим члановима. Он прави изузетак само за задруге које немају магazine (бар не магazine за продају, већ само магazine за смештај робе) и које се

¹ Ево, на пример, с каквом страсном речитошћу се изражавао један од најватренијих противника овог пореза, Г. Шнус, председник Задружног Савеза Службеника Компаније Р. Л. М. (Задружни конгрес у Греноблу, 1896):

„Хоће да од нас начине трговце, хоће да нас натерају да вршимо улогу бакалина с ћошка, који привлачи к себи пролазнике. Ми то нећемо! Ми ћемо остати задругари, ма шта се десило. Ми смо основали велике породице у чијој средини смо покушали да расцветамо братство, солидарност, љубав према ближњем, и ми одбијам да напустимо ову улогу.

„Ми нећемо да постанемо трговци; то је наше право, ми га се нећемо одрећи! (*Одобравања*).

„Наше задруге су школе мира, хармоније. Ми у њима практикујемо врлине, које одликују добре грађане. Ми смо од њих начинили средства штедне и старања одакле је егоизам протеран. Ми хоћемо да их задржимо на овом чврстом земљишту и да их сачувамо од трговачког датписа, који би хтели да залепе на њиховим вратима! (*Одобравања*).

ограничавају на то да групишу поруџбине својих чланова. Али нема скоро ниједне задруге, која је у стању да се користи овим ослобођењем.¹

Трговци су дакле победили, него да ли задруге имају много да трпе од овог законодавства? Ми не верујемо. Чегу су се оне нарочито бојале у примени пореза на радње, то је мање био новчани терет — лако накнађен добицима оствареним на продаји публици, која је убудуће допуштена — него морално дејство. Примена пореза на радње била је сматрана, од стране задругара као и њихових противника, као таква да мора повући за собом изједначење задруга с трговцима, и према томе извешан број тешких правних последица, као надлежност трговачких судова, који су састављени од трговаца, то јест њихових противника; — грађанска или чак кривична одговорност њихових чланова управног одбора у случају повреде закона, који спречавају продају фалсификоване робе; — и, најтежа последица, несагласност дужности чланова управног одбора са свима јавним функцијама и чак са извесним слободним професијама, као што је професија адвоката, што би имало за последицу, да задруге лиши сарадње оних који им могу учинити највише услуга.

Али ми смо били увек у малом броју задругара, који су сматрали ова страховања за неоснована или бар врло претерана, и који су бранили напротив мишљење, да би задруге имале корист да

¹ Ово ослобођење је било укинуто с обзиром на земљорадничке синдикате. Земљораднички синдикати су такође набављачке задруге, али набављачке у циљу производње, а не потрошње, и доста велики број међу њима имају у ствари само магацине мустара и остава и ограничавају се на то, да групишу и извршују поруџбине својих чланова. Они потпадају, дакле, под изузетак предвиђен законом.

плаћају порез на радње. Оне у томе налазе слободу, коју неће платити никад сувише скупо: слободу да продају публици, па ма је и не употребљавале (али највећи број задруга су се пожуриле да се њоме користе, пошто имајући да подносе терет, вредело је имати и користи) и слободу да располажу по својој вољи својим вишцима. Треба имати на уму да према судској пракси, коју смо малочас навели, плаћање пореза на радње не даје само право да се продаје публици, већ и право да се вишци намене ма каквој другој употреби, а не личној подели, на пример пропаганди, осигурању, итд.

С друге стране, плаћање пореза на радње не значи само по себи изједначење с трговином. Доказ, што овај порез погађа адвокате, којима је управо забрањено да воде трговину! Изједначење с трговином не може зависити од плаћања једног пореза, већ од природе задружних послова. Кад задруга буде продавала публици, она ће бити трговачка, па плаћала или не порез на радње: али догод не буде продавала публици, ми мислимо да она неће постати трговачка, чак и кад буде плаћала овај порез.

И шта више за задруге, које плаћање пореза на радње буде навело да продају публици, неће одатле самим тим произићи понижавање задружног идеала и развијање трговачког духа. Пример енглеских задруга нас може умирити у овом погледу. Чак сасвим заслужује да се примети, да су се социалистичке задруге, којима се не може одрицати стварно осећање солидарности и борбености, показале најнаклоњеније примени пореза на радње. Сетимо се само правила израженог напред (стр. 62.), да се Добит, остварена на продаји публици, неће никад делити између задругара, већ се мора наменити каквој

Али ево сад општег пореза на приход: да ли неће опет отпочети иста препирка као за порез на радње?

У Енглеској, давно је већ како је ова препирка покренута што се тиче пореза на приход, званог *income-tax*. По правилу, акционарска друштва имају да плаћају порез на своју добит (квита D) и да га одбијају од дивиденди, које деле својим акционарима. Трговци траже, да исто тако буде и са задругама, и тако рећи јуче (7. јуна 1916.) општински одбор Менчестра изгласао је готово једнодушно (сем пет шест одборника, који су били у исти мах задругари) једну одлуку „обраћајући пажњу Министра Финансија на ову неправду, чије су жртве сви порески обвезници услед ослобођења од *income-tax* које уживају задруге.“ Питање је природно постало оштрије од како је рат учинио, да се стопа овог пореза страховито повећа.

Али задруге са своје стране нису престале да протестују против овог изједначења и до сада држава им је дала за право. Њихови разлози се могу укратко изложити овако.

Као друштва, задруге не могу бити подвргнуте порезу пошто не праве добит. Мада енглеска реч *divi* даје повода тешкој збрци, задруга не дели дивиденде већ, као што каже много тачније француски израз, враћа оно што је сувише наплаћено.¹ Правило је у Енглеској, да фиск не тражи порез

¹ Разлог ипак изгледа да не вреди за задруге које продају публици: а такав је случај код већине енглеских задруга. Задругари га ипак задржавају чак и у овом случају, због тога што се добит, остварена на продаји публици, не дели акционарима. Али ово мишљење је подложно дискусији.

од друштава отворених свима од реда, што је управо случај с потрошачким задругама.¹

Али усвајајући да задруга није подвргнута порезу на приход, може се питати, да ли га задругари као личности не треба да плате на вишке које примају? — Одговор је опет одречан из истог разлога као и малочас, на име што овај вишак није приход, већ повраћај. И чак у случају, кад би се одбацио овај разлог као нешто сувише суптилан, требало би опет одговорити одречно из овог фактичког разлога. *Income-tax* погађа само пореске обвезнике, чији укупан приход прелази извесну суму: 130 фунти. (3.250 фр.) од рата на овамо. Међутим, већина задругара имају само приход испод ове суме. Они би дакле имали скоро сви (од 2 до 3 милиона!) право да траже повраћај пореза бесправно задржаног од њиховог вишка, одакле страшна забуна и заплет за фиск и трошкови који би у многоме премашили принос.²

У Француској, питање ће бити много простије и одречан одговор ће се наметати с много више извесности, и то из ова два разлога:

¹ Ипак су енглеске задруге пристале, да плаћају нарочити порез „на ратну добит.“ То је акт патриотизма, који оне сматрају као патриотски поклон са своје стране, али који ће се ипак моћи употребити против њих као преседан.

² Пре рата, граница је била на 160 фунти (4.000 фр.) и једна извршена анкета је показала, да сразмера задругара, који уживају већи приход, није прелазила 4 до 5%. Ипак треба приметити, да ова сразмера мора бити знатно већа од како је висина ослобођења спуштена на 3.250 фр. Свакако ће имати у Енглеској доста велики број задругара, који уживају већи приход од ове суме, нарочито с обзиром на јако скакање најамница од како је рат настао.

а) Сва су друштва, удружења, заједнице формално ослобођене општег пореза на приход.¹ Питање се, дакле, не може поставити за задруге. Порез се односи само на физичку личност.

б) Али што се тиче задругара, може се, збиља, питати у праву, да ли они не треба да плаћају порез на вишке које примају?² Онда се питање поставља као у Енглеској, на име да ли је реч о приходу у правом смислу или о простом повраћају, и дискусија ће моћи трајати дуго! Али стварно, она је готово без интереса. У ствари, граница ослобођења је много виша у Француској него у Енглеској (до сада бар и изузимајући вероватну измену): она је 7.000 фр. за ожењене пореске обвезнике, са 1000 фр. уз то на свако дете, дакле 10.000 фр. за породицу од три детета, што представља приход много већи од прихода ма које радничке породице и већине службеника. Дакле питање ће се моћи поставити само за неке ретке задругаре, који спадају у врсту крупних службеника или високих чиновника, и у том случају за ове вишак ће бити од малог значаја и ући ће без сумње у онај десети део погрешке у пријави, који закон допушта.

У случају, који није невероватан, кад би трговци успели да се вишци задруга тешко таксирају, бојати се да задруге, да би се браниле, не укину вишке продајући по цени стајања, систем

¹ То је речено сасвим јасно у „Објави пореским обвезницима“ састављеној од Министарства Финансија.

² Исто питање се поставило већ, пре установљења општег пореза на приход, за порез 4% (данас 5%) на приход од акција и облигација. Дошло се до одречног одговора што се тиче вишка плаћеног на потрошњу, али до потврдног што се тиче *интереса* плаћеног на акције (пошто се уосталом овај порез плаћа бев обзира на личну имовину пореског обвезника).

који нам изгледа да има озбиљне незгоде за будућност задружног покрета (видети стр. 52).¹

У току рата, више ратујућих земаља, нарочито Немачка и Италија, ограничиле су количину дивиденди које би друштва могла поделити својим акционарима и онда се поставило питање, да ли се ово ограничење примењује и на задруге. Дошло се уопште до одречног одговора, увек из истог разлога, на име да вишци, које задруге деле, нису добит.

Нису то једини порези, који могу да погоде задруге: има их много других — сви редовни порези, порез на покретност, порез на земљиште и на врата и прозоре, ако задруга има непокретности, такса на акције издане задругарима,² такса на добра мртве руке коју морају да плаћају све колективне личности које, не умирући никад, не плаћају никад преносне таксе — и најзад, ако задруга продаје вино или алкохолна пића, таксе за дозволу.

Не само у Француској и у Енглеској, већ у свима земљама, финансијски систем задруга је још рђаво удешен. Налазимо за ово интересантан доказ у Швајцарској, где је једна скорашња анкета показала, да се порези, које плаћају задруге, разликују према сваком кантону, и чак у невероватним сразмерама — 177 фр. у Балу до 9.625 фр. у Гризону!

¹ Да изиграју овај маневар, непријатељи задруга, у Енглеској и у Француској, тражили су већ, да оне буду таксирани према њиховој суми продаја не истражујући, да ли има или не поделе вишак!

² М ђутим, што се тиче овог последњег пореза, задруга га може избећи ако не изда акције, већ се ограничи на то да упише у своје књиге и у књижицу задругара његове уплате.

И још треба пазити, да се на то не стави некакав потпис, јер у том случају, према ономе што уверава г. Рамадије, адвокат задружног савеза, фиск сматра да књижица важи као акција и захтева таксу.

ГЛАВА XV.

Производња путем погрошачких задруга.

§ 1. Етапе на путу производње.

Природно је да потрошачке задруге, чим су доспеле до извесног степена развитка, мисле да производе. Овај циљ је интересантно означен именом. које је узела једна од највећих потрошачких задруга, *Produktion* у Хамбургу.

Оне мисле на то пре свега једино у жељи, да учине уштеде и да се снабду јевтиније, производећи саме артикле које су дотле куповале код произвођача. Оне сасвим просто мисле да би могле, пошто су присвојиле себи добит малог трговца, затим помоћу магазина на велико добит великог трговца, додати томе још и добит фабриканта правећи се саме својим фабрикантима. Према томе, дохвативши се производа при његовом стварању, оне би достигле крајње границе јевтиноће.

Потрошачке задруге теже да производе не само из задовољства, да смање на најмању меру своје цене стајања, већ и зато што добро знају, да ће једино овим начином моћи преобразити економску организацију. Било да се инспиришу колективистичким програмом, социјализацијом свих средстава за производњу; — било да остају верне старом идеалу асоциационистичког социјализма, укидању најамништва; — било најзад да, не укидајући најамништво, стављају себи у задатак само да осло-

боду најамнике од пљачке коју над њима врше власници земље и капетани индустрије, у сваком случају оне осећају потребу да освоје или бар да контролишу производњу. Значило би зауставити се на пола пута и створити дело самим тим недовршено и неуспешно, ако би се ограничило на то, да се према законима задругарства деле богатства, која би се и даље производила према законима конкуренције.

Уосталом, и у овом погледу, скромни ткачи Рождалски дивно су опазили и унапред указали прстом на ову крајњу последицу потрошачке задруге. Сетимо се само тачака програма, које смо навели (стр. 20.) и нарочито претпоследње:

„Чим буде могуће, Задруга ће приступити организацији производње . . . у својој средини и својим сопственим средствима. Она ће се уредити као самостална колонија (*self supporting*).“ И они су шта више означили две етапе, које се имају прећи, да би се постигао овај циљ: „1. Предузети фабрикацију артикала, које задруга буде сматрала као згодно да се производе; 2. купити или узети под закуп земље које би биле обрађиване.“¹ Друкчије речено, најпре освојење индустрије, затим освојење земљорадње. Изложимо ове две етапе. •

а) Индустријска производња.

Индустријска производња, то јест стварање радионица и фабрика, тешко је остварљива за какву појединачну задругу, сем ако не броји много хиљада

¹ Текст је имао у виду, истина, индустријску и земљорадничку производњу само у скромном обиму у коме би једна и друга биле неопходне да се пружи посао незапосленим задругарима, али је реч била о претходним мерама.

чланова — не само због оскудице потребног капитала (Видети стр. 100.), већ нарочито због оскудице довољне прође — јер ако три стотине породица могу бити довољне да одржавају једну хлебарницу, јасно је да их треба много више, да се одржи фабрика обуће, сапуна, штофова или памучних материја. Једва да би домаћу производњу, која се некад, па и данас још, обавља у кући, у облику домаће индустрије, најпре хлеб и колаче, затим kobасичарске производе, слатко,² могла покушати с успехом каква задруга, чија снага не би прелазила неколико стотина, па и хиљаду чланова.

Али, од тренутка кад потрошачке задруге створе набављачке савезе и кад располажу са више милиона купаца, као у Енглеској, оне могу без страха прићи великој производњи. Стварање једног набављачког савеза или магазина на велико представља, дакле, претходну етапу готово неопходну, и ми смо већ означили као једну од његових главних добрих страна, да омогућава производњу.

Магазин на велико енглеских задруга, јединствен у својој врсти, можда најинтересантнија економска појава XIX. века, основао је већ око двадесет фабрика, које производе најразноврсније артикле (брашно, масло, сланина, бисквити, бонбоне, слатко, конзерве, сапуни, свеће, обућа, одело од вуне и памука, рубље, мидери, капе, четкарска роба и намештај). Он има једну фабрику за прераду сланине (*bacon*) у Данској, једну за производњу сирове вуне (од овчије вуне) у Аустралији, око четрдесет млекарника у Ирској. Шкотски магазин на велико, мада

² Доста је интересно, да један посао у суштини домаћи и врло важан, прање рубља, потрошачке задруге нису никад предузимале.

прилично заостаје иза свог великог брата, има такође врло знатне фабрике (које су чак много лиферовале руској влади у току рата). Оба заједно произвели су за 320 милиона фр. Уз то, производња потрошачких задруга на мало, које производе својим сопственим средствима, пење се на 450 милиона фр. Дакле укупну суму од скоро 800 милиона фр. произвеле су већ појединачне и удружене потрошачке задруге Велике Британије (сви се бројеви односе на 1914).¹

Без сумње ови бројеви, ма како да су знатни, представљају једва тек трећину количине робе, коју потроше енглески задругари?² Они имају, дакле, пред собом још простора пре него што би производили, према Рождалском програму, све што троше и пре него што би постали *self supporting*. Али, ипак, они се приближују корак по корак овом идеалу; јер сразмера између износа производње и износа продаје, потрошње расте редовно и доста брзо.

¹ Ипак, више од половине ове суме представља производња хлеба и брашна која се, у Француској, не уноси у производњу у правом смислу, већ спада у потрошњу.

У овој укупној суми нису обухваћени артикли, које су произвеле независне произвођачке задруге, чија сума послова се цени на 45 милиона (морам напоменути уосталом, да су бројеви врло различити према статистикама, јер су дефиниције које се дају о произвођачкој задрузи различите.) Ако се и она дода суми производње потрошачких задруга, укупна сума енглеске задружне производње се пење на 815 милиона фр. За 1915 сума прелази 900 милиона.

² Ако се међутим узме у обзир, да укупна сума продаја задруга (2.200 милиона) представља једва само 1.900 милиона, срачунато по цени на велико (Видети примедбу на стр. 156.), може се рећи да енглеско задругарство производи већ скоро половину оног што троши.

Ево упоредних бројева враћајући се за седамнаест година уназад:

	Производња (милиони фр.)	Продаја (милиони фр.)	Сразмера
1898	239	1.065	22%
1914	815	2.200	37 „

На тај начин, за релативно кратко време, производња се скоро учетворостручила, док се продаја само нешто више него удвостручила.

Ипак вреди приметити да кад би чак производња успела да се изједначи с продајом, то не би значило да је задругарство само себи довољно, јер се ова индустријска производња врши са сировинама купљеним на другом месту, чија вредност се налази природно у наведеним бројевима у прегледу. А ово нас доводи управо на нужност за задруге, да предузму производњу сировина.

б) Земљорадничка производња.

Индустријска производња има за предмет само прерађене производе — одсло, намештај, гвожђарију или прераду производа за исхрану — али је то тек најмањи део продаје потрошачких задруга. Знамо у ствари, да су већина од њих бакалнице, хлебарнице или пиљарнице, што значи да оне продају поглавито (и најчешће чак искључиво) земљорадничке производе, било домаће, било стране. И продаја угља и петролеума, који су такође производи, ако не земље бар подземља, заузима такође знатно место у њиховим продајама.¹ Онда, ако оне

¹ Енглеске задруге троше већ 6 милиона хектолитара жита годишње, а (набављачки савези) продају 1,500.000 тона угља, 15 милиона кгр. чаја. Али ови бројеви би били више него три пута већи, кад би сваки задругар испуњавао своју дужност.

заиста имају амбицију да буду саме себи довољне, оне се морају окренути ка земљорадничкој и шта више рударској производњи, и не само на британској територији, већ и преко мора.

Чак пре ере Пионира, Конгрес од 1832, под инспирацијом Оеновом, објавио је „да треба добро разумети, да је крајњи велики циљ свих задруга заједница земље.“

Данашњи рат је дао овом покрету јак подстрек, јер задруге, покушавајући да се боре против скакања цена и претераности добити, морале су утврдити своју немоћ да је зауставе догод не би вршиле контролу на самом извору производње, над земљом и сировинама.¹

Треба имати у виду, да је ова контрола потребна не само за производњу хране, већ и за сировине које служе индустрији и које се такође добијају из земље. Енглеске задруге продају годишње за 25 милиона фр. обуће, али како би јој могле смањити цену, док зависе од трговаца с кожом и од штављача? И шта би им користило да се начине кожарима и штављачима, ако не могу саме себи да лиферују кожу гајењем сточе? А како гајити стоку, а не бити сопственик земље? Дакле увек се на то мора доћи.

И претресајући ова питања, дошло се до т. зв. плана Шилито (по имену једног од председника енглеског набављачког савеза, који га је предложио још 1903. у једном председничком говору на Конгресу у Doncastre-у).²

¹ Видети у последњој глави тежње задруга ка аграрном социализму.

² Лига Шилито (створена 1916.) утврђује овако свој програм: „Кристализовати (*sic*) мало магловите тежње задругарства у циљу заједничког присвајања извора сировина;

Уосталом, ова амбиција се не налази само код енглеских задругара. У Швајцарској се показује исто тако; за доказ ево програма који је био изгласан на Конгресу у Шафхаузену 1916. са 256 гласова против 105:

„Скупштина делегата сматрајући:

„1. Да је дужност Савеза, у интересу потрошача, да предузме производњу у свима гранама, у земљорадњи као и у другим;

„2. Да се ова дужност може испунити само стицањем и обделавањем земљорадничких имања;

„3. Да ово стицање, ако је могуће по умереној цени, не носи претеран ризик;

„4. Да је швајцарски Савез у стању да нађе потребне капитале за куповину једног или више земљорадничких имања, а да не произиђе из умртвљавања ових капитала штета за његове друге гране делатности.

„Овлашћује Надзорни Одбор да купи за рачун З. Ш. С. једно или више земљорадничких имања. Она му одобрава унапред у овом циљу потребан кредит до највишег износа од 350.000 франака.“

Већ програм Шилито учинио је, да се појаве предлози као што су куповина 100.000 јутара земље (40.000 хектара) у Канади, који би стали 4 милиона фр. и могли дати до 700.000 хектолитара жита, или куповина 10.000 хектара плантажа чаја на Цејлону, који би били довољни данашњој укупној продаји

„Купити велика имања у Великој Британији, али и у Канади, Ла Плати, Индији, свуда где се буду могла наћи, у циљу производње стоке, жита, чаја и друге хране; и увести постепено ова имања тако прибављеним задружне начине обрађивања;

„Купити руднике угља чим се буде јавила повољна прилика, ит.д.“

набављачког савеза, или још куповина угљених рудника, која је била уосталом на дневном реду много пре рата.

Данас смо још далеко од циља, али се иде у том правцу ситним корацима. Има у Енглеској већ 81 потрошачка задруга које су купиле или дале под закуп од прилике 5.800 хектара земље (3.500 хектара купљених, 2.300 датих под закуп)¹ да би их обрађивале, и међу њима природно набављачки савез, који има шест имања (1.500 хектара укупно) на којима већ производи јагоде, рибизле, патлицане, итд. Он има и осам плантажа чаја на Цејлону и у Индији, у величини од 2.000 хектара, који производе већ један део потрошње. Укратко, има већ знатан број енглеских задругара који се госте својим патлицанима и својим јагодама, и наслађују својим сопственим чајем.

И ове куповине постају све чешће. Ове године (1916.) задружни листови су нам саопштили, да је енглески набављачки савез купио у грофовини Кембриџ једно имање од 551 јутра земље (221 хектар) по цени од 750.000 фр. и, заједно са шкотским набављачким савезом, четири плантаже у Индији, Цејлону и на Западу Африке.²

Не може се рећи да ови покушају до сада много храбре. Тако, обделавање 5.800 хектара означених напред дало је (1916.) 8.863 фунти прихода и

¹ Имања дата под закуп су обично она која су то била већ, кад су их задруге купиле и чијим закупцима оне нису хтеле да откажу. Али је то само привремено стање.

² Треба навести и куповину од стране набављачког савеза, у западној Африци, пре пет или шест година, палмових шума од којих се добија уље, које се употребљава као сировина за израду сапуна. На тај начин је набављачки савез могао победити коалицију великих фабриканата сапуна.

5.865 фунти расхода, остављајући на тај начин за изравнање укупну чисту добит од 2.993 фунти, то јест 75.000 фр., што на капитал експлоатације од преко 10 милиона (427.000 фунти) представља само $\frac{3}{4}\%$ и 13 франака на хектар. Али реч је о *чистој* добити, што значи да су интерес на куповну цену земље или на износ закупа урачунати у расходе.

С друге стране, кад је реч о покушајима, како у социалној области тако и у научној, метода просечних резултата је најгоре мерило: један једини покушај, који успе, треба да тежи више на теразијама него сто који пропадну. Требало је заиста рачунати на то, да су потрошачке задруге, састављене једино од варошких радника и службеника, мало способне да се баве земљорадњом. Супротно би било чудновато. Али, при свем том, има неколико покушаја земљорадничке експлоатације помоћу потрошачких задруга, који су врло добро успели. Помиње се задруга у Нортону која је, на имању од 80 хектара, добила 3.000 фр. чисте добити и унела 5640 фр. у фонд за отплату. Плантаже чаја дају такође добре резултате.

Има исто тако разлога веровати, да је један од узрока неуспеха многих од ових имања тај што она, као и суседна имања, производе за продају публици, уместо да производе једино за потрошњу задругара. Заборавља се да, ако се задругари баве земљорадњом, то не треба да буде ради продаје њених производа, него ради своје исхране. Сопственик који живи на својој земљи и од производа своје земље, ако не зарађује новац, не губи га и живи безбрижно. Тако треба да раде потрошачке задруге.

Израчунато је, да би имање од 400 хектара могло бити довољно за потребе једне задруге од 2.000 до 3.000 чланова.

с) Јавне службе.

Јавне службе — као што су експлоатација трамваја, гасног или електричног осветљења, и у толико пре железничког или бродарског саобраћаја — изгледају потпуно и за увек неприступачне предузећу потрошачке задруге. Али из кога разлога? Да ли због величине потребних капитала? Они ипак не премашају капитале којим располажу велики задружни савези. Да ли због њихове природе, која је у томе да се чини услуга, а не да се лиферује роба? Не исто тако, јер служба телефона, која је исте природе, експлоатише се у задружном облику у многим варошима Сједињених Држава, као што смо казали. Да није зато што је у природи ових служби, да се нуде свима, да су јавне у пуном значењу ове речи, и што не би било ни морално, нити материјално могуће резервисати их једној групи задругара? Овај разлог не изгледа исто тако пресудан, пошто знамо да велики број, ако не чак већина, потрошачких задруга продају публици.

Прави разлог је, изгледа нам, у томе што се јавна служба не може да прилагоди закону лаганог и постепеног повећања, сличном закону који влада живим бићима, који карактерише свако удружење. Треба да се она роди већ велика и потпуно опремљена. Трамвајска служба или метрополитен способан је за живот само ако његова мрежа обухвата од почетка све главне путеве једне вароши, и не може се замислити да се установи најпре у једној улици, затим да шири своје пруге у колико му придолазе

задругари. Због тога се јавне службе могу створити готово само у облику великих предузећа, било капиталистичких, било општинских.

Али, ако се загледа изближе, зар ово последње предузеће није задружно? Зар не постоји једино у циљу да подмири што је могуће економичније потребе потрошача и без циља да оствари зараду, или шта више ако има добити, зар се ова добит не може изједначити с вишцима задруга, у том смислу што се намењује установама опште користи, чак враћа потрошачима, то јест становницима вароши, у облику смањивања пореза? Јер јасно је, да све оно што општина прими у облику добити од својих јавних служби, у толико мање има да се тражи од пореских обвезника.

Ми смо, дакле, наведени да посматрамо облик општинског предузећа као један облик задруге, која обухвата све становнике једне вароши, као приватно задругарство које се развија у јавно. Без сумње, постоји једна разлика коју економисти и индивидуалисти не пропуштају да подвуку с презрењем: на име, ово тобожње удружење је принудно, пошто сваки улази у њега самом чињеницом свог становања и што се његови улози, ако улога има, наплаћују путем пореза.

Не мислимо да споримо ову разлику, ни да је сматрамо за незнатну. Међутим, могло би се рећи, да има много уговора, познатих под именом „уговора о приступању“, у којима се слободан пристанак претпоставља, мада није изражен — на пример чињеница да сваки кираџија улазећи у једну кућу, или сваки члан једног серкла ступајући у њега, прима његове терете и уредбе. Зар се не може рећи, да чињеница да се настањује у једној вароши или

да се у њој остаје, онда кад би се могло ићи на другу страну, сачињава такође један уговор о приступању закљученом од становника вароши, и да према томе постоји између удружења, које се зове Задруга, и удружења, које се зове Општина, само разлика у степену пре него по природи?

И ова разлика могла би се врло добро правдати чињеницом, да је овде реч о потребама које, као светлост, вода, саобраћај да би се од куће отишло на место рада, имају тако општи и тако нужан карактер да се може рећи, у свом значењу речи, да се оне подједнако намећу свима. Није могуће, и чак не треба да буде допуштено, одрицати их се.

На тај начин, човек би био наведен да разликује два или чак три облика предузећа, која одговарају трима врстама потреба:

а) Индивидуално предузеће за све нове потребе или које, и ако нису нове, одговарају само личним укусима, као вештачке индустрије.

б) Задружно предузеће за све потребе велике потрошње, једнолике, хомогене, али ипак необавезне.

с) Јавно предузеће општинско или државно за све потребе нужне и опште.¹

У сваком случају, и чак кад би ово поређење изгледало сувише суптилно, извесно је задруге теже све више и више да сматрају општинска предузећа као блиске сроднике и труде се, што се мора до-

¹ „У крајњој линији, као што кажу математичари, задругарство и директна режија се на крају крајева састају, било што једна потрошачка задруга, као у Балу, најзад обухвати скоро целокупно становништво, што је претвара у праву јавну службу; било што једна режија, као Саксонска Народна Банка за осигурање против пожара, пређе најзад у руке осигураника, што је претвара у праву задругу.“ (Мило, *Јавна економија*).

пасти либералној школи, да их начине задружним лишавајући их њиховог административног и бирократског карактера, да би учиниле да њима управљају сами потрошачи ван сваког политичког утицаја. И чак, у колико је могуће, оне траже од општина, да им уступе експлоатацију предузећа.¹

Само, исти сукоб који ћемо видети ускоро у другим гранама индустрије, поновиће се овде, јер службеници јавних служби траже такође да се организују у задруге, произвођачку задругу а не више потрошачку, и траже такође од општина и државе, да им уступе експлоатацију ових предузећа.

Али, можда би се ови супротни захтеви могли измирити на онај исти начин, који ћемо мало даље видети код експлоатације земље, то јест удружење потрошача узима управу, али уступа експлоатацију удружењима радне снаге.

§ 2. — Сукоб између потрошачких и произвођачких задруга.

Ступајући на пут производње, потрошачке задруге се сударају не више само с приватним предузећем, већ и с једним другим обликом задружног предузећа, *радничким удружењем за производњу*, које мисли да ова област њему припада. И овде избија сукоб надлежности, који је извесно најзначајнији и најтежи проблем за решавање у целом нашем предмету, јер дира својим коренима у сам основ економске науке постављајући на тај начин питање: коме ће припасти добит одузета од капиталиста? Да ли раднику или потрошачу?

¹ Овај програм преобраћања јавних служби у задружне, и његову примену на продају увезеног смрзнутог меса, нарочито је заступао Г. Доле-Бансел, некад секретар Задружног Савеза, данас један од три секретара Народног Савеза.

Проучавање произвођачке задруге не улази у обим ове књиге, али цео свет зна, да се под овим именом означава удружење радника једног истог заната, који производе својим сопственим средствима извесне артикле, или извршују извесне радове, да би поделили међу собом продајну цену ових производа или свог рада. То су предузећа за продају публици, слична сваком другом послодавачком предузећу, али с овом битном разликом, да је послодавац отклоњен и замењен малом републиком, чије уређење уосталом допушта најразноврсније типове.

Зна се исто тако, да је овај посебни задружни облик изазвао велико одушевљење, нарочито у Француској и за време револуције од 1848, али и у Енглеској са „хришћанским социалистима“, и био сматран за време целе једне генерације као право решење социалног питања.

Најзад, додајмо да, иако нису оствариле велике резултате који су се очекивали, ипак се ове задруге стално развијају и постигле су, у разним земљама а нарочито у Француској, неколико сјајних успеха од којих су најпознатији Фамилистер у Гизу, сликарска радња Леклерова, удружење дрводеља у Паризу.

Пошто је то тако, разумљиво је да ова удружења за производњу, која су имала већ доста да се боре против послодавачких предузећа, нису била много задовољна да виде потрошачке задруге, како долазе да лове на земљишту, које су она сматрала да је природно за њих резервисано.¹ У толико пре

¹ Занимљиво је видети у Француској колико произвођачке задруге мало цене потрошачке. Званични лист произвођачких задруга доноси, пре неколико година, извештај о једном разговору са г. Думером поводом законског предлога о задругама, изнео

што она такође имају исту амбицију: заузети производњу употребљавајући ради тога управо исто средство као и потрошачке задруге, то јест удружујући се да би уништила конкуренцију и да би боље продавала оно што произведу¹ — исто онако као што су се друга удружила да боље производе оно што троше.

Ове тежње изгледају дакле несагласне и *a priori* није лако изјаснити се између два система, јер сваки од њих истиче против другог врло добре разлоге.

Чујмо најпре присталице система производње путем независних удружења — што се зове у Енглеској *индивидуалистички* систем, мада је реч о предузећу не у индивидуалном облику, већ у облику удружења. Они кажу:

1. Удружења произвођача морају бити, по самој дефиницији, стручнија у питању производње од удружења потрошача. Поверити производњу потрошачима значи тражити да раде све од људи који не знају ништа: значи укинути закон о подели рада и специјализацији послова, и довести у опасност све економске напретке, који су одатле проишли. Искуство нам показује уосталом, да је потрошач пасивна, трома личност која ради по навици, која само преко воље иде за техничким напретком,

је овако речи г. Ладуса, директора Удружења Тапетара и некад председника Саветодавне Коморе: „Г. Ладус, прекидајући г. Думера, изражава мишљење да потрошачке задруге имају врло ограничену социјалну акцију и да се могу сматрати само као средство, да се побољша материјални положај радника, снабдевајући га робом, а нарочито бакалском, јевтиније него трговина“.

¹ Овај савез произвођачких задруга постоји већ у Француској под именом Саветодавне Коморе, и постојао је чак један покушај, који није успео до сада, да се створи један магазин за продају.

али никад за њ не узима иницијативу. Све оно што се зове „проналазак“, у индустрији и у моди, долази од произвођача.

2. Једино се произвођачке задруге могу надати, да остваре ослобођење радничке класе укидањем најамништва: једино оне могу омогућити радницима да постану своји сопствени послодавци и да примају потпун производ свог рада. Напротив, потрошачке задруге, обухватајући производњу, само ће овековечити најамништво, јер се радници у служби потрошачких задруга налазе у истим условима као и радници уопслени код ма кога послодавца или какве велике компаније. Они су и остаће увек најамници у служби других радника. Али, шта ће они добити од тога?

Да ли у независности? Они који у неколико познају задруге знају, да један радник сматра за још непријатније да има за господара једног од својих другова него каквог буржоа.

Да ли у најамници? Али радник неће примати ништа више него код послодавца, кажимо, ако се хоће, него код доброг послодавца. Он никако неће имати потпун производ свог рада, пошто ће од производа његовог рада бити узет један део једнак делу који иде послодавцу под именом добити, с овом једином разликом што ће ићи потрошачима под именом вишака. Ево једног радника употребљеног да израђује обућу од које произведе за продају вредност рецимо од 3.000 фр. Било да је код једног послодавца или у служби једне потрошачке задруге, у оба случаја он ће примити само своју најамницу, рецимо 2000 фр., док би у једном независном удружењу за производњу примио уз то и добит.

Али, с друге стране, присталице производње путем удружених потрошача, Магазина на велико (то је систем који Енглези зову *федералистички*) не оскудевају у добрим одговорима на ова два разлога:

1. Истина је да је потрошач нестручан с техничког гледишта, али се од њега и не тражи да сам меси свој хлеб или прави своје ципеле: јасно је да ће их он израђивати помоћу људи од заната. Нови режим би имао само за дејство, да преда потрошачу управу и контролу над производњом. Међутим, чињеница да има за директора нестручно лице није сама по себи за једно предузеће узрок мање способности. То није парадокс; да се добро управља, потребно је знати шта се хоће и куда се иде, али није неопходно познавати техничке начине извршења, у толико пре није потребно знати извршивати сам.¹

Треба признати да се, у данашњем економском поретку, потрошач показује мало способан да влада у економском краљевству, које хоће да му предаду. Али људи, били они потрошачи или не, не чине ништа догод им се не тражи да чине нешто. Међутим, тек данас почињу да указују потрошачу на његова права и његове одговорности. *Лиге кућаца*, створене пре неколико година у Сједињеним Државама и уведене недавно у Француској, врло су убедљив доказ за то. Долазак удружених потрошача у

¹ Видети, у *Алманаху Француског Задругарства* за 1904, врло смишљен чланак професора Ембера о *Компетенцијама*. Он наводи, у потврду овог мишљења, интересантан доказ нађен у статутима једне произвођачке задруге у *Sens-y, La Laborieuse*, удружењу обућара, који су одлучили да се управник никад не узима међу обућарима! У ствари, он је био један типографски радник.

област производње биће најбоље средство за њихово економско и социално васпитање.

2. Истина је да потрошачка задруга, кад производи сама, не укида најамништво и да у томе не остварује сан француских социалиста из 1848. Али она бар укида капиталистички патронат и у суштини, то је све што су они хтели. Радници успелени код једне потрошачке задруге нису само у служби својих другова, како то рекоше малочас критичари; они могу и треба да постану чланови задруге ако имају задружног духа. Радити за једно друштво *коме човек сам припада* личи много на радити за самог себе: у сваком случају, то је стање сасвим различито од старог најамништва и — треба приметити — ово стање се не разликује од произвођачке задруге толико колико то изгледа, јер се и сама она налази скоро увек у нужди да прибегне најамној радној снази.

Каже се да радник, запослен код једне потрошачке задруге, прима само своју најамницу, а не вишак који се уноси фонд и дели затим међу све задругаре потрошаче. Али се не помишља да ће радник, ако је и сам члан потрошачке задруге и ако у њој потроши сву или само три четвртине своје најамнице од 2.000 фр., моћи примити као вишак 150 до 200 фр. и бити на тај начин бар у истој ситуацији као радник члан произвођачке задруге, изузев ове једине разлике што уместо да прими добит као произвођач, он ће је примити као потрошач. Али, било да прима једном или другом руком, то му је свеједно.¹

¹ Да ли ће се рећи, да би он примио много више у удружењу за производњу? То није извесно! Видимо, на пример, да су 1914, у Енглеској, 92 независне произвођачке задруге продале

С друге стране, федералисти, међу којима сви социјалисти, изјављују презриво да независна произвођачка задруга неће никад моћи да оствари какав социјални преображај већег обима, као укидање најамништва, да ће она моћи само да подигне за неколико степена мале групе радника, да их преведе из положаја најамника у положај малих задругара, али да ова расута, спорадична предузећа неће донети никакво побољшање радничкој класи. Још горе, она ће је ослабити одводећи енергичније и интелигентније личности. А историја произвођачке задруге доказује ову немоћ. Шта је она урадила, чак у Француској својој родној земљи, за више од 60 година? Успела је да групише 20.000 задругара и да сврши послове за 70 милиона фр. Резултати нису много сјајнији у Енглеској, а много мање у другим земљама.

Председник енглеског набављачког савеза, г. Шилито, на конгресу у Doncaster-у 1903, противставио је поносито напретке производње помоћу удружених потрошача напрецима производње помоћу независних удружења за производњу. У ствари, ако узмемо последњу десетогодишњу периоду, видимо (заменујући бројеве из 1902, наведене од г. Шилито, скорашњијим бројевима из 1914) да се производња независних радничких задруга попела

за 45 милиона франака робе, на којој су оствариле 2.560.000 добити. То не даје ни 6%; дакле, у горњем примеру, обућарски радник који прима 2.000 фр. најамнице и производи вредност од 3.000 фр. имао би да прими само 170 фр. добити. Међутим, пошто је средња стопа вишак у енглеским задругама 13·50%, значи да би он могао примити 265 фр. као вишак у једној потрошачкој задрузи где би потрошио својих 2.000 фр. најамнице.

За Француску, општи бројеви добити радничких удружења за производњу нису познати, али су ретка удружења где дивиденда достиже 10% најамнице.

од 28 на 45 милиона франака,¹ што представља повећање од 60%, док се производња два набављачка савеза, енглеског и шкотског, попела, за исту периоду, од 138 на 322 милиона франака, што представља повећање од 233%, друкчије речено много више него двоструко.

И усвајајући чак, да се произвођачке задруге могу развијати дотле да освоје целокупну индустрију, шта би био један народ тако организован и којим би духом био прожет? Једино професионалним духом; општи интереси публике били би жртвовани корпоративним интересима. То би било, сасвим као данас, владавина конкуренције и лова на добит, изузев само ову разлику што не би имало више великих послодаваца. Напредак би био заиста незнатан.

Систем звани федералистички добре је среће да има за себе — ретка случајност — у исти мах практичне људе и социјалисте: практичне људе (*business men*), због надмоћности постигнутих резултата; социјалисте, јер би социјални режим у коме би целокупна производња била стављена у руке свих удружених потрошача и у коме би производња, уместо да буде организована као независно предузеће, била организована у облику „социјалних служби“, лично много на колективистички режим. То би била већ „социјализација средстава за производњу“, која се налази на челу свих колективистичких програма. Довољно је у мислима бескрајно увећати менџестарски набављачки савез, дотле да обухвати

¹ У ову статистику независних произвођачких задруга не уносимо задружне млинове, јер су они само оделења потрошачких задруга и намењени да им дају брашно. Уосталом, у току ове деценије, они су се смањили по значају, јер су им конкурисали млинови набављачког савеза.

целокупну фабричку и земљорадничку индустрију Енглеске, да би нам ова велика администрација, владајући суверено целим механизмом производње и изабрана од потрошача — то јест од свију — дала представу онога шта би могло бити колективистичко друштво, *Социална Демократија*, као што кажу Немци.

Ето зашто сви конгреси социјалистичких задруга у Француској траже организацију производње путем потрошачких задруга.¹ У ствари, пошто социјалисти не одређују задругарству други циљ него сам циљ социјализма, на име да преобрази капиталистичку својину у колективну својину, јасно је да је добро средство за приближавање овом циљу, да произвођачке задруге постану својина свих потрошача.

Али управо ови изгледи су далеко од тога да се допадно целом свету, и због ове компромитујуће сличности између федералистичког кооператизма и колективизма, из страха да виде задругарство да доводи до владавине бирократије и централизације, многи задругари остају верни, и поред његових недостатака, старом систему, систему производње путем слободних удружења произвођача, у колико је могуће удружених у савезе.

¹ На пример, Конгрес у Сотвил-ле-Руану (јула 1903.):

„Сматрајући да социјалистичко задругарство има за циљ потпуну примену партијског програма, нарочито остварење колективне својине и укидање личне добити.

„Позива задруге да створе свуда где буду могле произвођачке задруге у облику *савезних* или *међусавезних служби*, под управом радничких организација.“

Само ова тежња социјалистичких потрошачких задруга, да обухвате произвођачке задруге, изазвала је препирке с овима и нарочито распу са винодељским удружењима код којих су се социјалистичке задруге снабдевале вином.

Таква је супротност између два система. Него, да ли је она несавладљива тако да се мора изабрати један *или* други? И зар не треба пре усвојити, да они и један *и* други имају свој разлог постојања и да треба да нађу своје место у проширеној задружној организацији? Ми верујемо у то и, у ствари, чак и под претпоставком, која је уосталом заиста далеко да буде остварена, да су потрошачке задруге обухватиле целокупно становништво једне земље и да пружају целокупну количину његове домаће потрошње, претпостављајући да је све оно што оне продају произведено радом њихових чланова упослених у својим сопственим фабрикама — чак и тада много милиона радника би остало ван оквира потрошачких задруга као произвођачи, на име сви они који раде за државу, општинске службе, железнице, трговачку флоту и морски риболов, индустрије извоза, чак вештачке и луксузне индустрије, које није могуће нити је желети да буду умртвљене у задружном облику. И сем тога сви пољски и рударски радници, јер се увиђа, према ономе што смо казали малочас, да је време далеко кад ће потрошачке задруге откупити земљу и подземље! Онда, зашто у овој огромној области, поред потрошачких задруга, не би произвођачке задруге имале право, ако то могу, да себи створе независан положај?

И чак у индустријама за које се може сматрати као да треба да уђу у економску сферу потрошачких задруга и да су намењене да их једног дана ове задруге обухвате у себе, зашто се произвођачке задруге не би основале привремено, и под условом да се претворе, кад томе дође време, у орган магазина на велико?

У Енглеској, сукоб између два система који смо изложили не спречава, да се између произвођачких и потрошачких задруга стварају све тешњи односи. У ствари, код потрошачких задруга произвођачке добијају:

1. Потребне капитале за своје организовање, које би им било тешко наћи на другој страни, док потрошачке задруге не знају шта да раде са својим капиталима. Због тога се половина акција произвођачке задруге у Paisley-у, трећина задруге у Hebden Bridge-у, шест седмина задруге у Airedale-у налазе у рукама потрошачких задруга. Има их чак, као шкотске задруге, за које се не би могло рећи, да ли су независне или проста одељења потрошачких задруга. Немачки социјалист Ласал тражио је од државе 100 милиона талира (375 милиона франака) за радничка удружења, уздајући се да са овом сумом оствари социјалну демократију. Међутим, потрошачке задруге би могле ставити на расположење радничким удружењима за производњу од прилике два пут већу суму. (Видети стр. 105.)

2. Клиентелу, још неопходнију за њихов живот него капитал, и исто тако тешку да се нађе. Благодарени овој околности, удружење за производњу, на пример обућарских радника, зна унапред број ципела који ће имати да преда и може да ради насигурно.

У Француској, ствари се не дешавају на исти начин, јер обе врсте односа које смо означили готово су и једна и друга немогуће. У ствари, француске потрошачке задруге, што се тиче капитала, имају га једва толико колико је сасвим неопходно њиховим потребама или су га чак често умртвиле у зградама магазина. И ако оне тешко могу пружити

произвођачким задругама потпору извесног командитног капитала, оне им не могу у већој мери пружити ни потпору своје клијентеле, и то из простог разлога што већина од њих продају само бакалску робу или хлеб. Шта би, дакле, оне могле куповати у радничким удружењима за производњу?

Ето зашто је споразум између потрошачких и произвођачких задруга, тако често проповедан на конгресима, остао до сада само једна жеља. Може се навести, међутим, неколико срећних али усамљених покушаја. Тако, радничка фабрика стакла у Алби, једно удружење радника који праве кесе од хартије у Паризу (и у Белгији ткачка радионица у Гану) били су створени капиталима које су им једним делом пружиле потрошачке задруге и успели су више или мање само благодарени њиховим куповинама. Да би помогле фабрику стакла у Алби у њеном почетку, извесне потрошачке задруге су чак биле пристале да јој плаћају боце по 20% изнад текуће цене.

Уосталом, чак претпостављајући да је остварена сарадња потрошачких и произвођачких задруга таква каква почиње да се остварује у Енглеској, ово решење не отклања, ни изблиза, све тешкоће, као што је то г. Сернесон врло добро приметио. Ако командитни капитал долази ма од које потрошачке задруге појединачно ма за коју произвођачку задругу исто тако појединачно, то би значило развити анархистичну производњу, која можда неће вредети више од данашњег режима конкуренције. С друге стране, ако командитни капитал долази од магазина на велико који ради за рачун месних задруга, онда ће произвођачке задруге зависити од милости овог колосалног клијента, исто онако као

мали фабриканти који раде данас за *Бон Марше* или *Лувр*.

У ствари, ова сарадња сама по себи значи извесну контролу. Потрошачке задруге, у свом дво-струком својству клиената и главних акционара удружења за производњу, вршиће самим тим над овима претежан утицај. И, мада овај утицај може бити врло спасоносан да би се одржала у радничком удружењу потребна сталност која му сувише често недостаје, треба ипак признати да би ова контрола могла бити таква — на пример, ако су потрошачке задруге једини командитори и једини клиенти удружења за производњу — да начини независност удружења за производњу нешто привидном и да доведе до стања ствари врло блиског федералистичком задругарству. Очеvidно на ову страну се нагиње у Енглеској, и поред напора Vansittart Neale-a и Holyoake-a за време претходне генерације и напора Aneurin Williams-a и школе Copartnership данас. Док би ови хтели, да се потрошачке задруге ограниче на то да помажу удружења за производњу, док ова не буду у стању да лете својим сопственим крилима,¹ у ствари, потрошачке задруге, доспеле на много виши степен организације и федерације него произвођачке, гуше понекад ове пре него што их помажу.²

¹ Потрошачке задруге говорио је Vansittart Neale на конгресу 1889, треба да раде за произвођачке „оно што мајка чини за своје дете, да га храни, одева и учи да иде, док не буде у стању да иде само“.

² Тако у Енглеској, 1910, једна од најмоћнијих произвођачких задруга, удружење радника капа у Leicester-у, било је купљено од набављачког савеза, и према томе уништено као независно удружење, да би постало проста фабрика савеза. Радници задругари су протестовали — али потрошачке задруге, које су имале две трећине акција и давале највећи део поруч-

Говорило се, да би било боље да енглески и шкотски набављачки савези, уместо да стварају толике фабрике, употребе ове исте капитале на то, да уђу као командитни ортаци у удружења за производњу, али је врло сумњиво да би се овом методом постигли исти резултати.

Изгледа, међутим, да је земљорадња доста погодна за овај споразум, јер видели смо да потрошачке задруге нису сасвим добро успеле у земљорадничкој експлоатацији. Онда зар не би учиниле боље, да оставе обрађивање земље радничким задругама — било издајући им је под закуп, радници постајући тада задруга закупаца? — било чак помажући их да се организују у удружења сувласника? Имала би, међутим, да се отклони једна доста велика тешкоћа јер, ако ове земљорадничке задруге треба да намењују производе својих имања потрошачкој задрузи, оне ће зависити од ње пошто ће она моћи утврђивати цену коју буде хтела, а ако, напротив, ове земљорадничке задруге имају право да продају на слободној пијаци, онда потрошачка задруга неће готово имати користи да их помаже.¹

бина, изгласале су уступање савезу, и радници задругари, који су имали само седми део капитала, нису могли спречити ово стапање.

¹ Произвођачких задруга, које су врло малобројне у индустрији, има напротив на хиљаде у земљорадњи, али су врло различите природе.

а) Земљорадничке *кредитне* задруге (*земљорадничке банке*) које немају ничег заједничког с потрошачком задругом.

б) Земљорадничке *набављачке* задруге (зване у Француској *земљораднички синдикати*), које су сличне потрошачким задругама у том смислу што и оне купују да би поделиле робу међу своје чланове, али оно што купују намењено је земљорадничкој производњи, а не личној потрошњи. Оне не одржавају никакве везе с нашим потрошачким задругама.

Као закључак о овом тешком питању, шта да се ради? — Оставити произвођачку и потрошачку задругу, да се слободно развијају свака у својој сфери, тада чак кад би изгледало да ове две сфере прелазе једна у другу: улазећи једна у другу, оне ће се најзад стопити у једну једину.

Треба имати у виду, да управо идући за природним законом свог развитка, ова два облика задругарства се приближују тако много један другом, да се најзад једва разликују један од другог. Ако, у ствари, потрошачке задруге отварају радионице за производњу својих намирница, произвођачке за-

с) Земљорадничке задруге за производњу и продају. Ове су још малобројне, сем што се тиче производње масла (*млекарнице*). Изгледало би сасвим природно, да потрошачке задруге ступе у везу са њима, купујући од њих храну коју оне производе, масло, вина, зелен, итд. Ипак, више покушаја учињених у том правцу пропали су. Може се то објаснити чињеницом, што су ове задруге састављене искључиво од земљорадничких сопственика и услед тога, остају потпуно ван радничког и задружног покрета.

д) Задруге за обрађивање, створене од сеоских радника удружених у циљу, да заједнички обрађују имање које су купили или под закуп узели. Оне су још у периоди покушаја. Међутим, у Италији ове задруге купаца (*affittenze collettive*) су доста многобројне. У Енглеској постоје такође неколико стотина које су се образовале под режимом скорашњих закона намењених да развију малу својину и малу културу (*small holdings* и *allotments*). Једна велика Лига створена 1901. (*Agricultural Organisation Society*) труди се да подстакне овај покрет. У Француској, где постоји сличан закон (звани закон Рибо) од 1908, мале експлоатације тако створене остале су до сада у индивидуалистичком облику и нису се организовале као задруге.

Само се на овај последњи облик земљорадничког удружења циља у нашем тексту; једино он може решити проблем споразума између потрошачке и произвођачке задруге у земљорадничкој области, ако ове произвођачке задруге могу постати снабдевачи и, на неки начин, закупци потрошачких. Остала би ипак практична тешкоћа горе предвиђена.

друге могу отворати такође магазине за продају својих производа. Ако потрошачке задруге дају својим радницима учешће у добити, има много удружења за производњу у Енглеској која такође својим муштеријама дају један део добити. Онда претпоставите, с једне стране, једну потрошачку задругу која дели своју добит на пола између својих задругара-купаца и својих радника — и, с друге стране, једну произвођачку која дели такође своју добит на пола између својих задругара-радника и својих купаца (који су можда саме потрошачке задруге) — зар неће оне бити готово једнаке? Управо на ова два пута који теже истој тачци требало би гледати да се упуте у исти мах и потрошачке и произвођачке задруге.

Тако ће се ова два велика задружна покрета, мада пошла са два супротна пола, моћи састати у једном вишем облику који би обезбеђујући потрошачу руководну улогу коју му економска логика одређује, обезбедио у исто време радницима произвођачима независност већу од независности коју имају данас и нарочито врло драгоцену осећање, да сами собом управљају, да раде за себе саме и да примају од плода свога рада све што треба да им припадне. И остварење ове синтезе је у толико вероватније што су то без сумње *исти лица*, која ће се налазити у овим двома организацијама, али у два различита вида.

¹ Што се тиче учешћа радника у добити код потрошачких задруга, видети следећу главу.

Што се тиче учешћа купаца у добити код удружења за производњу, има многобројних примера у Енглеској. Уосталом, велике компаније за осигурање биле су дале пример. У Гану, произвођачка задруга звана Задружна Ткачица даје 35% своје добити радницима задругарима и 25% купцима.

ГЛАВА XVI.

Службеници и радници задруга.

Могло би се мислити, да ова глава расправља само о питањима унутрашњег реда, која имају интереса једино с гледишта добре управе задруга. Сасвим напротив, реч је овде о најважнијем питању за будућност задругарства, јер оно противставља једно другом два супротна схватања која би се могла назвати раднички социализам и социализам потрошача. Ова супротност се показује, у ствари, у сукобу који постоји више или мање у латентном стању између задружног и синдикалистичког покрета.

§ 1. — Сукоби између задруга и њихових службеника.

Питање односа између задруга и њихових службеника није много оштро догод се задруге ограничавају на трговину и употребљавају, према томе, само трговачке помоћнике, који су мало по страни од радничке класе. Али нарочито од дана кад уђу у индустрију и имају тада да упосле ручне раднике, обично синдикуване, стање постаје критично.¹

¹ У Енглеској, број најамника се пење на 155.000 (1916) од којих 88.000 упослених у магазинима и 67.000 радника у фабрикама.

Ако узмемо у обзир само помоћнике у магазинима, видимо да број од 88.000 представља 1 помоћника на 37 задругара (то јест на 37 породица) и на 29.000 фр. годишње продаје. То је сразмера која не изгледа претерана, али која ће се моћи још смањити спајањем задруга. (Видети стр. 177.).

Проблем који се поставља овде сличан је проблему односа између државе и њених службеника, који је већ проузроковао у Француској и на другим странама озбиљне нередне и који ће све више грозити политичком поретку.

Синдикализам види у сваком раднику експлоатисаног и у сваком послодавцу експлоататора и није расположен да прави изузетак за раднике и службенике који раде за задругу или магазин на велико. Он се не одриче ради њих борбе класе ни оружја штрајка. Он хоће најамнице што је могуће веће, тада чак кад би се ово скакање најамница могло добити само скакањем цена.

Задругарство, напротив, види експлоатисаног у лицу потрошача и њега оно хоће да ослободи. Оно не зна за борбу класа пошто, по самој дефиницији, улога потрошача је независна од сваког разликовања по класи или полу. Оно тежи да оствари јевтиноћу помоћу минимума трошкова производње.

Могло би се веровати, да односи између задругара и њихових службеника треба да су олакшани чињеницом, да и једни и други припадају радничкој класи и да треба да се сматрају као другови. Али није потпуно тај случај, јер се с једне стране радници, кад имају да управљају каквим предузећем, показују често строжији него послодавци буржоа — а, с друге стране, управни одбори задруга, састављени од радника који ништа не знају ван оног што спада у њихову струку, не уливају својим службеницима исто поштовање као послодавац буржоа, чија је стручност призната. Отуда између једних и других односи пре затегнути.¹

¹ Уосталом, они који гледају без наклоности задружни покрет не пропуштају да изазивају службенике и њихове раднике

Две тежње су дакле супротне по своје циљу и тешко се може избећи, да се ова супротност не покаже у пракси у сукобима.

Синдикати траже од задруга:

1. Да својим радницима дају максималну најамницу, то јест синдикалну најамницу;
2. Да им дају минимални радни дан, четрдесет осам сати недељно;
3. Да узимају за раднике и службенике само чланове синдиката.

И они се жале, да је сразмерно ограничен број задруга примио ове услове.

Међутим, задруге се обично труде, да задовоље ове захтеве, бар први. Све, ако су социјалистичке боје, и већина, чак ако су неутралне, узимају за правило да обезбеде својим радницима и службеницима најповољније плате, које допуштају економски услови у којима су принуђене да живе — и скоро увек већу најамницу и мањи број часова рада него код њихових конкурената. Без сумње, има потрошачких задруга, које не раде боље него послодавци, али је неправично уопштавање као оно које је г. Brunhes изразио на конгресу Социјалне Лиге Купаца: „Задруге се не брину за побољшање услова рада и најамнице радника.“

Али се задруге ипак не могу обвезати, да плаћају синдикалну најамницу у свакој прилици или да оставе магацине отворене само осам сати дневно, тада кад им такви услови не би допустили више против задруга. Тако, велики лист економског либерализма *Време*, доносећи извештај са задружног конгреса у Ремсу 1913, завршавао је овако: „Према ономе како са њима поступају задруге, ембриони новог друштва, радници могу оценити степен слободе који би уживали, кад би се ово ново друштво потпуно остварило.“

да издрже конкуренцију трговаца и принудили их да затворе своје магацине. Значило би ићи против интереса радничке класе убити задруге, да би се покорило прописима синдиката. Међутим, чак у случају кад не могу да даду синдикалну најамницу, оне теже бар да обезбеде минималну најамницу.¹ И оне обично дају исту најамницу женама као и људима за један исти рад.

Оне сматрају, дакле, као врло неправично да њихови радници ступају у штрајк, нарочито кад је реч о штрајковима солидарности, то јест објављеним без оптужби против задруге, већ само да се помогне штрајк против трговаца и фабриканата. То се десило у Паризу, пре неколико година, са штрајком хлебарских радника. Хлебарски радници задруга били су принуђени да напусте свој посао, на велику срџбу задругара. Ови су им приметили с правом, да је то не само атентат против интереса радничке класе, пошто су задруге, најзад, створене од радника и за раднике, већ и тактична погрешка, пошто би било корисно по успех самог штрајка, да задружне хлебарнице остану отворене, па ма било само ради тога да дају хлеб штрајкачима.²

¹ У Енглеској, увођење минималне најамнице било је често претресано на Конгресима. — она од 24 шилинга недељно (30 фр.) била је предложена као разумна и често примењивана.

Али ако задруге обично плаћају својим нижим службеницима и женама најамнице веће од текуће стопе, оне плаћају много мање многе своје више службенике. Г. Сернесон примећује, с много разлога, да је то озбиљна опасност за задруге, јер су ови виши службеници у искушењу да их напусте, да би отишли њиховим конкурентима. Али је разумљиво да се радници, који су чланови задруга, не одлучују радо да дају својим службеницима најамнице веће од најамница које они сами примају.

² Видети одлично делце г. Поасона, секретара Народног Задружног Савеза, *Ново задругарство*, 1914. (*Documents du socialisme*)

Други захтев синдикалиста примило је неколико социјалистичких задруга али се обично одбацује. Довољно је, у ствари, одговорити синдикалистима ово: обавезујете ли ви сваког члана синдиката, да приђе потрошачкој задрузи ако је има у близини? Извесно не! Онда зашто тражити од задруга, да чине за синдикате оно што синдикати не чине за њих?

Обе организације треба да придобијају себи присталице својим сопственим средствима, али не треба да играју улогу агената за узајамно придобијање присталица.

Али по себи се разуме, да ако задруге не треба да принуђавају своје службенике да приђу синдикату, оне треба много мање још да их спречавају у томе, као што то још чине многи послодавци. Оне им морају оставити пуну слободу у том погледу.

Што је задругама мало мучније да приме, то је да њихови службеници створе синдикат једино од „службеника задруга“. Таква организација има чак нечег неправилног, јер синдикат је по дефиницији једно „професионално“ удружење. Међутим ако бити бакалин, хлебар или обућар значи бавити се једном професијом не значи бавити се професијом бити „службеник задруге“. Да службеник једне задружне бакалнице приђе синдикату бакалских момака, или радник једне задружне хлебарнице синдикату хлебарских радника, то је добро, али ако се удруже међу собом, а не са својим друговима истог заната, очевидно је да се они удружују само против задруга. Међутим, таква удружења су се створила у разним земљама и само њихово постојање открива сукоб који смо предви-

дели малочас. У Енглеској, А. И. С. Е. (*Amalgamated Union of Cooperative Employees*) створена 1891, групише више од 50.000 службеника задруга¹, и преговара са задругама као сила са силом. Ствари су дошле дотле да су задруге морале мислити да се организују и да створе један фонд за одбрану (*Defense Fund*) да би се одупрле притиску синдиката службеника.

Међутим, постоји један сталан одбор за измирење, састављен од делегата задруга и тред-јуниона, који има за дужност да изравнава сукобе између задруга и синдиката службеника, али ни једна ни друга страна нису дужне да му се обраћају у случају сукоба.

§ 2. Средства измирења.

Покушана су три:

а) Службеник задругар.

Зар не би најпростији начин измирења био у томе, да се од сваког службеника или радника задруга захтева да ступи у задругу? Пошто би онда

¹Тачно 51.399 на крају 1915, а бројала их је само 2179 год. 1896. Види се какво колосално повећање за двадесет год. А располаже са 1,062.000 фр. прихода, што доказује да ови службеници нису сувише рђаво плаћени. Скоро једна петина службеника су жене.

У Француској, или бар у Паризу, постоји такође један „синдикат службеника задруга“, али мањег обима.

У Немачкој исто тако; и има такође један Биро за измирење, који прикупља обавештења о стопи најамница и труди се да учини, да се примењује највиша.

Уосталом, боље је можда за задруге да имају посла с једним јединим специјалним удружењем, које групише њихове службенике, пре него да имају посла са не знам колико професионалних синдиката којима би њихови радници и службеници могли прићи одвојено.

постао тиме свој *сојствени послодавац*, не би више било супротности интереса: не би могао доћи у сукоб са самим собом. Или пре не би било више ни послодаваца ни најамника, већ само радника, сваки на својој дужности и сви једнаки.

На жалост, решење није тако просто као што изгледа. Задруге су заузеле у овом питању два и три супротна држања: обавезност, забрана, слобода.

Једне, то су оне са социјалистичком бојом, усвојиле су прво решење. Оне регрутују своје службенике само међу својим задругарима или им намећу услов да то постану.

Али знатан број других задруга, међу којима много енглеских, захтевају, напротив, да њихови службеници и радници не буду задругари (сем, разуме се, права за њих да ступе у какву другу задругу, ако се налази у месту). Оне сматрају својства службеника и задругара као неподударна. И треба признати да ако с гледишта задружне доктрине ово искључење изгледа неразумно и необично, оно се може с практичног гледишта ослонити на јаке разлоге.

Пре свега, ако је службеник задругар, како су сви задругари правно и стварно једнаки дисциплина и хијерархија, неопходне за добар, ток послова, биће сасвим доведене у опасност. Ако шеф хоће да чини примедбе службенику, овај ће одговорити да је он „код своје куће“ по истом праву као и шеф, и ако га чак отпусте као службеника, неће га моћи отпустити као задругара.

Уз то, ако је службеник продавац у исти мах задругар-купац, ако према томе може продавати самом себи, постоји ту извесно искушење за недопуштене послове. Ако, сем тога, службеник постане

члан управног одбора и, као такав, позван да контролише сам своје сопствене радње, јасно је да је такво мешање улога опасно за ток послова. Чак отклањајући сваку сумњу непоштења, присуство службеника на зборовима с правом гласа и с правом бити биран, такве је природе, да веома много отежава дужност чланова управе. И не реците да је број службеника мали према броју задругара и да, према томе, њихово присуство на збору и за изборе не би имало великих незгода. Имаће их, јер ће врло вероватно ови службеници бити најхитрији да дођу на зборове, пошто ће увек имати какав прекор да донесу. И ако се деси да су прости задругари, напротив, мало ревносни у томе, што је увек случај, моћи ће се десити да су мере, које буду изгласане, много повољније за интересе службеника него за интересе задруге.

Ови разлози нам ипак не изгледају довољни, да се службеницима задруга ускрати опште право, које допушта сваком слободан улазак у задругу. Ускратити им га, значи погодити их увредљивим сумничењем, које ће их унапред онерасположити према задрузи. Ако се страхује да службеник не продаје самом себи, онда би требало ићи дотле, да му се ускрати право да купује у магацину где је службеник чак и тада кад би овај магацин био отворен публици, а то би ипак било мало претерано!

Што се тиче присуства службеника на зборовима, поред неких незгода, оно може имати и доброг дејства. Без сумње свако предузеће, где они који треба да буду контролисани сами себе контролишу, претпоставља висок степен моралног васпитања код контролисаних, али задруге морају себи ставити у задатак да створе управо ову заједничку

свест. Уместо да се верује, да ће спајање својстава задругара и службеника наводити на превару, треба имати оптимизма па веровати, да ће оно бити заштита, пошто ће уосталом свака проневера пасти једним делом на службеника-задругара у облику смањења вишака.

Између ова два супротна држања према својим службеницима — обавезност или забрана задругарства — највећи број задруга су донеле сасвим просто одлуку, да им оставе слободу да раде што хоће и то је, по нашем мишљењу, најпаметније. То је исто држање, уосталом, које смо усвојили у погледу сличног питања, на име да ли службеници морају бити чланови синдиката.

Питање постаје деликатније, ако је реч да се службеници уведу не само у задругу, него и у управни одбор. Ми мислимо, међутим, да ако се усвоји за службеника право да буде задругар, то јест бирач, не би му се могло одузети право да буде бирач за члана управног одбора, под условом ипак да је број места у одбору резервисаних службеницима ограничен, јер ако је правично и чак корисно за добар ток послова, да службеници могу учествовати у задружној управи, не би се могло примити да задругом управљају њени службеници: она не припада њима.

Има неколико социјалистичких задруга, које дају једно место у управном одбору својим службеницима чак и онда кад они нису чланови задруге. Право, које им се на тај начин признаје, засновано је једино на својству радника, а не на својству задругара¹. То је исти принцип на основу

¹ Конгрес социјалистичких задруга у Амјену 1902. објављује „да најшира сарадња, треба да постоји између управних

кога државни чиновници и службеници траже право, да буду представљени у саветима јавних администрација и владе. И за ове ми мислимо, да би ова новина могла бити повољно примљена и да би ток послова јавне администрације могао од тога добити. Али, што се тиче управе задруга, сасвим је друкчије. Изгледа претерано да један службеник, који показује тако мало интереса за задругу да одбија да ступи у њу, добије право да њоме управља. Уосталом, такво правило је апсолутно незаконско и повлачи за собом ништавост задруге. И доиста, у акционарским друштвима збор нема право да бира за чланове управног одбора лица ван друштва. Њиме могу управљати само чланови акционари. И чак, ако би службеници неакционари учествовали на збору и гласали на њему, збор и његове одлуке би били ништавни.

в) Службеник учесник у добити.

Друго средство предложено да се утврди трајан мир између задруга и њихових службеника — као уосталом између послодаваца и најамника у другим предузећима, јесте учешће у добити. Зна одбора и службеника задруга, да ови последњи морају увек бити у стању да узму стварног учешћа у управним и надзорним одборима, и у њима имати представнике са саветодавним гласом.

Једна велика задруга, која не припада социјалистичкој групи, *La Révencation* у Пито-у, допушта тројници својих службеника да званично улазе у састав њене управе.

Истина је да задруге, које дају ово право својим службеницима, наплаћују им га обично доста скупо, немећући им врло тешке обавезе, као нпр. да врше у задрузи минимум куповина, минимум већи од просечне суме куповина задругара, обично и обавезу да буду чланови синдиката, да буду уписани у социјалистичку партију (понекад чак, констатовали смо ову чињеницу, да не иду у цркву).

се каква је била историја ове установе која је, за време целе једне генерације, изгледала као решење социалног питања, а која је данас доста изгубила од свог гласа.

Она је сачувала међутим, управо у задружном свету, врло ватрене браниоце. Она је чак битни члан програма задружне школе зване у Енглеској школа *Copartnership*¹.

Међутим, пре би изгледало да је потрошачка задруга од свих облика предузећа онај где је учешће најнеумесније. Могло би се чак рећи, да је бесмислица говорити „о учешћу у добити“ у предузећима која, по самој дефиницији, забрањују себи да праве добит. Да се у једном послодавачком предузећу, акционарском друштву, или чак произвођачкој задрузи признаје раднику један део од добити предузећа, сасвим као капиталисти, врло добро! Али ми

¹ Међународни Задружни Савез, кад је био створен, имао је чак за главни циљ да шири учешће у добити у задружном свету. То је био идеал Greening-a и Vansittart-a Neale, који су га сами добили од хришћанских социјалиста (вид. стр. 22) а то је био и идеал Charles Robert-a и de Boyve-a. Али се енглески задружни савез показивао увек непријатељски према њему.

Што се тиче енглеског набављачког савеза, он је апсолутно одбио да примењује учешће на својих 21.000 радника или службеника, како у облику *copartnership*, тако и у облику *profit-sharing*. Већина енглеских задруга одбијају такође — 141 само (то јест од прилике $\frac{1}{10}$) га практикују. Оне кажу, да су њихови чланови такође радници и да не би било правично одузети им један део њихових вишака, да би се дао службеницима.

Један човек, који је дуго управљао задругом у Женеви и који је оставио име у швајцарском задругарству, Г. Едуард Пикте писао нам је више пута, да је он био установио учешће у добити службеника своје задруге, али да то више не би поново учинио, пошто су постигнути резултати били никакви са гледишта принца рада.

знамо да потрошачка задруга има управо за циљ отклањање добити. Она је не даје својим акционарима. Оно што она дели између својих чланова, то су просто вишци узети на њиховим куповинама, повраћај. Какво право, дакле, могу истицати радници или службеници на ове суме тако враћене купцима? Оне нису изишле из руку радника, већ из џепа купаца! И уосталом, ако је задруга од оних које имају за правило да не врше никакву личну поделу добити, чак ни својим задругарима, да ли ће бити потребно да је оно ипак врши својим радницима?

Ни с практичног гледишта, увођење учешћа у добити у потрошачким задругама не изгледа већма за препоруку, јер ово учешће, које ће моћи бити извршено само одузимањем од вишака, имаће самим тим за дејство да их смањи и тиме ће моћи да доведе у опасност развитак саме задруге.

Истина је да присталице учешћа у добити кажу, да ће оно, подстичући ревност службеника и радника, имати на крају за резултат, да смањи трошкове производње и да повећа вишке за све. Али ово предвиђање изгледа заиста оптимистичко ако се помисли, с једне стране, колико учешће у добити налази мало наклоности код радника уопште и, с друге стране, колико је скромно повећање најамнице које оно доноси. За енглеске задруге, које га практикују, оно не представља просечно више од 5% најамнице, то јест једва више од трећине учешћа у потрошњи, која је 13%.

Али ове примедбе имају у виду нарочито стари систем учешћа у добити, то јест прост „зачин“ најамнице, као што каже г. Лероа-Болије. Међутим, тај систем не проповеда енглеска школа *copartnership*: она под овом реџу не разуме просто учешће

(*profit-sharing*), већ оно што ми зовео радничко акционарство, то јест учешће радника или службеника не као најамника, већ као сусопственика. У овом облику, њега је практиковала некад велика глазговска задруга, али га се баш недавно одрекла.

Copartnership претпоставља, дакле, да радник или службеник не само *може*, већ *мора* постати акционар — али обратимо пажњу да није реч никако о акцијама, које он може стећи као и сваки други као задругар-потрошач (ако ипак задруга није од оних које одричу својим службеницима право да постану задругари): реч је о новим акцијама, *акцијама рада*, које ће му дати право на један део добити, не као потрошачу, већ као произвођачу, два својства која уосталом могу бити спојена.

Што се тиче примедбе, да не може бити питања о учешћу у добити тамо где нема добити, она више не одлучује овде. Било да је реч о добити или штедњи, *divi*, као што кажу Енглези, или *ristournes*, као што кажу Французи, увек има једна прибављена корист, производња у смислу у коме економисти употребљавају ову реч, то јест стварање корисности, а која се дугује сарадњи трију чинилаца: рада, капитала, тражње; правично је дакле да сваки од њих има свој део. Задружно предузеће би требало да да пример ове правичне поделе.

с) Службеник одговорни управник.

Остаје најзад трећи начин, да се реше сукоби између задруга и службеника: да се од службеника начини управник готово независан, али одговоран. Треба признати, мада је ово признање мало понижавајуће, да задруге нису учиниле ништа друго него позајмиле ову установу од оних које би хтеле

Зна се какав је био развитак трговине у ово последње време, који се може свести у ове три етапе: мали магазин, концентрација помоћу великог магазина, децентрализација помоћу радњи с филијалима. Велики магазин, супротно ономе што се предвиђало, изгледа да не може да пређе извесну границу, на основу једног интересантног економског закона. Учило се, да општи трошкови представљају сразмеру све мању у колико предузеће расте и да нарочито одатле долази надмоћност велике производње. Али се приметило да, дошавши до извесне тачке, линија се спушта и да терет општих трошкова, уместо да се смањује, расте, тако да нема увек користи и да чак може бити штете, ако се магазин повећа.

И тада, да би се изишло из ове незгоде измишљена је радња с филијалима, то јест велики магазин се дели, растура и место да гледа да муштерију привуче к себи, он иде муштерији у сусрет. Практична тешкоћа је, да се контролишу филијали. Да се успе у томе, сваки директор ових филијала је учињен одговорним за робу коју прима ако има мањка, он мора накнадити и ради тога полаже кауцију. Он је награђен са толико и толико процената од продаје. Овај систем контроле се показао тако успешан у употреби, да се често дешава, да се управник филијале упропасти у корист главне радње и да ова налази у томе извор ванредних добитака!

Задруге су умеле да се користе овим лекцијама. Оне су се трудиле, да следују трговини у њеном кретању, прелазећи преко две узастопне фазе концентрације и ширења, центрипеталне и центрифугалне.

Прво, спајајући у једну једину задругу задруге расуте по истом месту. Тако у Енглеској и Немачкој успели су да створе колосалне задруге (Видети горе, стр. 177. *Борба против трговаца*).

Друго, стварајући око ових великих задруга велики број филијала. Довољно је за то задржати магацине раније постојећих задруга, да се не би реметиле навике њихових задругара и ризиковало да се изгубе — и, сем тога, отворити нове магацине чим се у кварту има довољан број задругара. Тако, извесне велике задруге имају до сто филијала.

Али растуреност службеника по овим малим филијалима, где ће често бити само један службеник да руководи магазином, има само по себи за резултат, да учини надзор тешким и чак узалудним. Средства која смо малочас прегледали — на име да се службеник начини продавцем задругаром или учесником у добити — не би била довољна да обезбеде задругу од проневера и немара овог службеника. Али, установљавањем одговорне управе, интерес задруге се изједначује с интересом управника. Он је заинтересован да продаје што је могуће више, пошто његова награда зависи од тога — и да на најмању меру смањи растур, пошто ће он за њега бити одговоран. На тај начин, службеник престаје бити најамник и постаје самосталан подузетник, изузев разлику што он не утврђује сам цену робе.

Овај систем даје, дакле, у исти мах задрузи сигурност и службенику слободу у његовом раду.

Кад је филијал доста велики, да упосли више службеника, онда личну управу замењује колективна управа, то јест сви службеници филијала

образују подзадругу одговорну према главној задрузи¹.

Треба заиста признати, да тражећи тако своје обезбеђење и свој покретач у личном интересу, задругарство се ослања на исти принцип који оно себи ставља у задатак да уништи. То је недоследност без сумње, али ниједна установа, ма како била револуционарна, не може преобразити средину друкчије него ослањајући се најпре на њу.

Уосталом, позајмљујући од трговачке средине овај систем, задруге се старају да му одузму све оно што је од њега чинило средство експлоатације у корист главне радње. Не може се ипак укинути кауција, али граница растура је утврђена доста широко, да се управник не би упропастио и један минимум награде му је осигуран у сваком случају².

¹ То је готово исти систем који се у индустрији зове „командитка радница“: једна група радника преговара с радњом за извршење извесног посла.

² У својој књизи о задругарству, мис Потер (Г-ђа Сиднеј Веб) види будући режим у виду два савеза — један, савез потрошача у својим задругама, други, савез произвођача у својим синдикатима — и равнотеже одржаване балансом ових двеју супарничких сила. Треба додати, да ће равнотежа у толико боље бити остварена у колико сваки буде члан обеју организација, у исти мах задругар и члан синдиката, и да ће на тај начин сукоб бити пренет споља у савест сваког.

ГЛАВА XVII.

Задруге и социализам.

Реч задругарство, кад су је први пут употребили Овен и његови ученици да би означили нови социални режим, била је синоним речи социализам или пре чак (јер ова последња реч била је и сама још мало позната) речи комунизам: она се противстављала као супротност речи конкуренција, како код овениста у Енглеској, тако и код фуријериста у Француској. И све до 1878. историја задружног и социалистичког покрета се спајају.

Али, у ово време, врши се цепање. Један нов социализам ступа на сцену, марксизам — социализам који има за карактеристику да је битно раднички, за основ тезу вишка вредности створеног радом и сисаног од капитала, за програм борбу класа, и за циљ револуцију у облику експропријације. Овај социализам могао је придавати само незнатну вредност задругарству, пошто се на свима овим тачкама налазио у супротности са њим. Оно се није бринуло толико о пљачкању радника као произвођача, колико о његовом пљачкању као потрошача; оно није водило и није могло водити рачуна о класама, пошто је улога потрошача управо једина која је заједничка свима људима; и најзад оно себи није стављало за циљ експропријацију стечених капитала, већ мирно и лагано стварање новог капитала.

Задругарство је, дакле, било сматрано као „буржоаско“ решење; и, не одричући материјалне користи које је оно могло донети радничкој класи, потрудили су се да их омаловаже као прљаве. Говорећи о њима, Жил Гед је казао: „социалисти се не продају за чанак сочива.“ Међутим, на примеру белгијских социалиста, они су научили да више цене ове користи, и дошло се дотле да се прима и чак проповеда стварање потрошачких задруга, али под условом да оне буду само потчињени органи социалистичке партије, имајући за дужност да јој регрутују присталице, да јој пружају приходе у нормално време и хлеб у време штрајка. Због тога су их оптуживали, да хоће од задруга да начине краве музаре социализма.

Кооператисти, у свима земљама, протестовали су природно против улоге на коју су мислили да их сведу и тражили су за задругарство право, да се потврди као независан покрет, који тражи и налази у самом себи, своје сопствене циљеве, а не као просто оруђе у служби социализма и синдикализма.

То не значи, да се прави кооператисти не сматрају као да су и социалисти. Један програм такав какав смо ми изложили — укидање добити, владавина потрошача, производња у будуће организована у циљу потреба, а не више у циљу добити, управа индустријом која прелази из руку капиталисте у у руке потрошача — не може бити друкчије обележен него као социалистички и, уосталом, његови противници му не штеде овај епитет. Али социализам кооператиста је друкчијег обележја, које они мисле да сачувају. Он се инспирише старим француским социализмом из 1848: он је остао идеалистички и слободњачки.

Ово право задружног покрета на независност дало је повода живим полемикама у свима земљама, али нигде више него у Француској. Кроз 17 година, од 1895 до 1912, ова свађа је испуњавала стране наших задружних листова и заузимала све наше конгресе. Радничке задруге против буржоаских, социјалистичке против неутралних, црвене против жутих, школа Сен-Клодска против школе немске, ове страсне дискусије, мада су данас срећом само једна историјска успомена, остаће као поучна глава у историји задругарства.¹

Најзад је теза о независности задругарства победила. Она је нашла снажног ослоња у Енглеској, у Швајцарској, чак у Немачкој где су ипак везе између хамбуршког задружног савеза и социјализма (Социјалне Демократије, као што се каже) биле доста тесне. Она је била свечано потврђена од стране Међународног Социјалистичког Конгреса у Копенхагену 1910 који је, пошто је одао признање користима „не само материјалним“ које је задругарство пружало радницима, закључио овако: „радничка класа, у својој борби против капитализма, има највећи интерес у томе да синдикати, задруге и социјалистичка партија, задржавајући своју *сојстивену независност* и своје *сојстивено јединство*, буду уједињени сваког дана све тешњим везама.“²

¹ Ми смо их укратко изложили у једној глави наше књиге *Задругарство* под насловом *Црвене и жуће задруге*, али која се налази само у 2. издању: укинувши смо је у следећем издању, да не бисмо будили успомену на старе свађе.

² Треба приметити, међутим, да је ова декларација нешто ублажена овим резервама: „Сматрајући да би задругарство, само за себе, било немоћно да оствари циљ коме тежи социјализам, а који је освојење јавних власти ради заједничког присвајања средстава рада, Конгрес, стављајући на опрезу раднике према онима

Конгрес Задружног Савеза, одржан после неколико дана у Хамбургу, примио је к знању ову декларацију — и она је послужила као основица остварењу јединства у Француској које се као што смо казали (видети стр. 30.), извршило две године доцније.

Најнапреднији у организацији званој буржоаска и најумеренији у социјалистичкој организацији лако су се споразумели на заједнички програм који је био, у главном, само класични програм, програм Рождалских Пионира, такав какав је изложен у овој књизи, с неколико измена које је социјални развитак собом донео.¹

који тврде да је задругарство само себи довољно, објављује да радничка класа има највећи интерес да у својој борби класа искористи задружно оружје.

Овај став изгледа да циља нарочито на немску школу. Она је збиља говорила често, да је задругарство „само себи довољно“, не никако зато што у њему види општи лек за решење свих социјалних питања, већ у том смислу да су његова средства довољна његовом циљу, који је скромнији од циља социјализма, пошто не садржи „освојење јавних власти“.

¹ Ево текста овог историјског документа или бар *декларације принципа* која је његов битни део:

„Задружни савез и Конфедерација задруга, жељни да сврше са подвојеношћу која пружа изговор сувише великом броју задруга да не приђу ни једној ни другој од две постојеће организације, која успорава полет задружног покрета и спречава га да да у Француској онако исто грандиозне резултате као у другим земљама.

Сагласни у битним принципима задругарства, као што су их формулисали Рождалски Пионери и примењивали од тада са све већим успехом милиони радника у свима земљама, на име:

а) Замењивање данашњег режима конкуренције и капитализма режимом у коме ће производња бити организована с обзиром на заједницу потрошача, а не с обзиром на добит;

б) Заједничко и постепено присвајање средстава размене и производње од стране удружених потрошача, пошто ови задругавају убудуће за себе богатства која буду створили;

Али ако су се социјалистичке задруге одрекле да у себе обухвате неутралне задруге, не постоје због тога мање, у задружном свету и нарочито у Француској, и поред оствареног Јединства, доста различите тежње које су представљене разним типовима. Могу се свести на три: тип *индивидуалистички*, *социјалистички* и *задружни* у правом смислу.

§ 1. — Индивидуалистички тип.

Називају га у Француској и буржоаским за-другарством: Шта треба резумети под тим? Најчешће овај назив дају социјалисти извесним задругама просто зато што оне броје у својим редовима или у својим управним одборима буржое, чиновнике, мале рентијере, службенике, или зато што њихови чланови припадају умереној политичкој партији или исповедају извесну религиозну веру, или зато што не дају помоћ у случају штрајкова, итд.; укратко, оптужују их због њихових тежњи.

Али ако се хоће овом називу да да заиста научно значење, треба га применити само на задруге које се приближују више или мање друштву с ка-

Констатујући сагласност ових чисто задружних принципа с принципима који су исписани у програму међународног социјализма, али тражећи, као што су признали конгреси у Хамбургу и Копенхагену, независност задружног покрета;

Остављајући, уосталом, свакој задрузи слободу да располаже својим вишцима по својој вољи, искључујући само капиталистичке или послодавачке задруге, то јест оне које дају дивиденду капиталу-акцијама, преко ограниченог интереса, или које ограничавају број акционара, или које дају својим члановима број гласова сразмеран броју акција, или које не дају суверенитет збору задругара;

Одлучује да се укину постојеће средишне организације и да се замене новом организацијом, која ће се звати *Народни савез потрошачких задруга, орган ослобођења радника*“.

питалистичким обликом и које не теже ничему другом него личној користи својих чланова.

1. Оне у којима се добит придаје капиталу, то јест дели између задругара сразмерно њиховим акцијама. Таква је задруга грађанских службеника у Лондону (*Civil Service store*). Ова задруга, која је уосталом највећа енглеска задруга по броју чланова и по суми послова, дели своју добит само међу оне од својих чланова који су акционари¹. И мада она има за правило да продаје врло јевтино, како је сума њених продаја огромна, а број њених акционара врло ограничен, она може да им подели велике дивиденде и њене акције се котирају по високом курсу. Има у Лондону других задруга створених на овим истим основама — једна за више чиновнике, једна за војна лица итд. Али оне се не урачунавају у задруге у правом смислу и не спадају у Задружни Савез; оне званично не носе име задруга већ само име *supply societies*, друштва за снабдевање. Оне ипак имају ту корисност, да задовољавају потребе једне важне врсте потрошача пружајући им могућност да живе јевтиније.

Исто ово треба рећи и о задругама које, не задржавајући за акционаре сву добит, деле им ма који њен део: ма како мали био, он је довољан да им одузме, правно и морално, задружни карактер, сем ако није реч о оном утврђеном делу, који се зове интерес и који не може бити урачунат као део добити, пошто се, напротив, мора урачунати у трошкове производње.

2. Оне које, мада деле добит свима купцима, ипак имају две врсте чланова: акционаре у огра-

¹ Просте присталице плаћају само извесну малу уписнину да би имали право да купују.

ниченом броју, који једини управљају задругом, и присталице који не учествују на зборовима. Таква је *Задруга грађанских службеника државе, париске општине и сенског округа*¹. Присталице могу постати акционари само кад им један од акционара уступи своје место и прода им своју акцију. Ове акције се, дакле, траже и могу се котирати изнад пари сасвим као акције капиталистичких друштава (141 фр. данас уместо 50 фр.). Без сумње њихова вредност не може да се пење тако високо као сличним акцијама у Енглеској, пошто су акционари изједначени с присталицама у погледу дивиденде, али ипак оне имају вишак вредности који се дугује чињеници, да једино акционари имају право на резервни фонд који непрестано расте и такође чињеници, да је тражња акција већа од понуде. Ова велика задруга, као и лондонска, живи одвојено од осталих и била је увек сматрана, чак и у решењима Државног Савета, као трговачко друштво.

3. Оне које дају један део добити члановима управног одбора. Сам Државни Савет је тако пресудио у више махова². Међутим, жетони за прису-

¹ Задруга службеника париске општине и сенског округа (основана 1887.) броји 22.000 чланова (од којих 7000 акционара и 15.000 простих присталица), а сума њених продаја се пење на скоро 10 милиона фр. — рачунајући и продаје (2 милиона) извршене од магацина са којима је задруга уговарала (на пример са Лепом Вртарком за одело) и који се обавезују да дају изван вишак њеним задругарима, али то је такође одступање од задружног принципа (Видети 178. стр.). У Италији има слично организованих задруга.

² Управо за велику задругу службеника париске општине, која је давала управном одбору 12% добити и 3% надзорном, део који би био претеран да, у ствари, чланови одбора нису мудро одлучили, да сами одреде себи један максимум од 1200 фр.

ствовање на седницама могу бити примљени: то је питање целисходности. Можда би чак имали добро дејство, да ослабе искушење за наплаћивањем недопуштених провизиона, то јест мита. Они се могу, уосталом, сматрати као најамница за истински рад и, чак ако би у томе требало видети један део добити, она не изгледа више изложена критици него учешће у добити дато службеницима — сем штетног такмичења које би могла изазвати приликом избора одбора.

4. Оне којима се не управља демократски, то јест у којима би извесни задругари имали претежну улогу на зборовима због броја својих акција, или би били по праву чланови управног одбора и ако нису бирани, као што је случај у неким послодавачким потрошачким задругама, обично произишлим из економата.

Четири врсте које смо набројали потпуно су неуставне, лажне задруге, мада носе њено име — и обично их савези не примају за чланове. Али оне нису многобројне, док има других, и ове су већина, које, мада створене према класичним правилима, немају због тога мање тежње индивидуалистичке, или буржоаске, или трговачке, како се буде хтело назвати их, у том смислу што оне теже само да пруже својим члановима личне користи. Њихове особине се разликују према земљама. У Француској се познају нарочито по одбијању сваког кредита за образовање, за задружну пропаганду или за фонд за развијање, по рђавој вољи да приђу задружним савезима: оне кажу да немају за то никакве потребе ради себе самих, и да ако други имају потребу, то је њихова ствар, или изгласавају само преко воље кредите потребне за живот ових Савеза. У Енгле-

ској, напротив, нема их скоро које не одговарају овим дужностима солидарности, али њихов индивидуалистички темперамент се показује у облику лова на дивиденде, *divi-hunting* како кажу Енглези. Овај је узео толике размере, да нема скоро ниједног броја листа *Cooperative News* у коме се не налазе писма и извештаји са састанака посвећених овој куги, као што кажу неки¹.

Исто тако не могу се друкчије обележити него као индивидуалистичке оне потрошачке задруге, које теже само да науче своје чланове да воле и практикују штедњу. Приметили смо већ (стр. 4.), да је то управо улога коју је либерална политичка економија одређивала задругама уопште. Такво је било схватање, које је Шулце-Делић себи створио о кредитним и потрошачким задругама и коме је Средишни Савез, који је он основао, остао веран, што је изазвало расцеп о коме смо већ говорили (стр. 32.). А такво је било схватање које је о томе имао и Леон Сеј. У једној дискусији о овом предмету у Друштву Политичке Економије — (новембра 1866), он је дефинисао задруге (потрошачке, кредитне, грађевинске): „усавршене штедионице чији су капитали

¹ Међутим, ови протести нису без дејства, јер се констатује да за последњих петнаестак година стопа вишака тежи мало да се смањује. Ипак, има још знатан број задруга које деле више од 20%.

У Француској потрошачка задруга рудара у Анзену дели 20% дивиденди, задруга у Сен-Реми-Сир-Авр 15% редовно сваке године, Женевска 13% већ двадесет година, итд.

Уосталом, извесне социјалистичке потрошачке задруге, у Белгији и у Француској, у северном округу, деле још веће дивиденде (28% *La Paix* у Рубе-у, 38% *Vooruit* у Гану).

употребљени од улагача и за улагача.¹ И, узимајући поново ову дефиницију на једној конференцији 27 новембра 1866, он је додао: „Ако је задружни покрет морализаторски, то је због морализаторског утицаја штедње: ако је ослободилачки, то је због ослободилачког утицаја штедње“. Он није уосталом крио да „ово гледиште ће изгледати без узвишености извесном броју лица у задружном покрету. За њих, циљ није стварање уштеде већ ослобођење радника.“

Ипак, особине које смо набројали на последњем месту — секташки дух, апетит за вишцима, старање за личном штедњом — нису довољан разлог да дисквалификују друштва ове врсте и да учине да им се одузме име задруга. Таква каква, она могу да учине велике услуге и представљају чак нужну фазу у задружном развоју: то су чауре задругарства.

§ 2. — Социјалистички тип.

Признали смо већ (стр. 29.), да су социјалистичке задруге обично добијале од својих чланова више дисциплине и више жртава него буржоаске. То је сасвим природно: у свима областима и од увек дух борбености и дух солидарности иду упередо, и они који су заузети ма у каквој борби расположенији су да збију редове и да пристану на жртве, него они који теже само једном идеалу више или мање удаљеном; може се веровати да ће они, који се туку за црвену заставу, бити вероватно ватренији, него они који иду ка звезди — звезди коју види уосталом само мали број.

¹ То је било такође схватање Леона Валраса који је у ово време водио борбу с Леоном Сејом. Задругарство је било за њега: „долазак радника до својине капитала помоћу штедње“.

Али, што се тиче њиховог уређења и њиховог рада, социалистичке задруге се не разликују у суштини од задруга: званих буржоаске.

Ево, међутим, неколико црта које допуштају да се распознају ове задруге¹.

1. Оне обично не дају никакав *интерес капијталу-акцијама*, али су принуђене да дају интерес на узајмљени капитал кад прибегну њему.

2. Оне су обично *класна* удружења, то јест примају само раднике или бар само најамнике; има их чак које примају само чланове синдиката. И шта више све оне задруге, које су пришле старој групи званој Берза социалистичких задруга, примале су само оне који су усвојили програм социалистичке партије². Ово држање је нетрпељиво, али логично; разуме се доиста да задруге, које стављају задругарство на терен борбе класа, не могу без недоследности отворити своје редове члановима, који припадају управо класи против које се оне боре и чије присуство би могло имати за дејство само да ослаби њихову акцију;

3. Оне су много строжије у погледу социјализације производње, то јест примају предузећа производње само као одељења потрошачких задруга, као просте радионице, али не у облику независних удружења (Видети стр. 241.). Оне иду чак догле, да траже национализацију земљишта³.

¹ Што се тиче управе, оне обично укидају председништво и задовољавају се једним секретаром. Оне указују, у теорији бар, повољније поступање према својим службеницима, не само у погледу плате, већ и у погледу учешћа у управи (Вид. стр. 258.).

² Усвајање које се морало показати уплатом од 10 сантима на члана и на годину „за социалистичку пропаганду.“

³ Енглеске задруге које, међутим, нису социалистичке, изразиле су формалну жељу у том смислу на недавном конгресу

4. Што се тиче поделе вишака, треба разликовати теорију и праксу. У принципу, оне осуђују сваку индивидуалну поделу вишака као заражену капитализмом и егоизмом и објављују, да ови вишци морају бити потпуно посвећени установама опште социјалне користи, које ћемо навести.

Али у ствари, овај идеал остварује само савим незнатан број задруга, можда чак једна једина *Fraternelle* у Сен-Клоду, која се сматра као савршен тип социалистичке задруге. Огромна већина социалистичких задруга деле својим члановима велики део вишака¹, јер знају добро да би, ако не учине овај уступак људском егоизму, изгубиле знатан број својих чланова или бар не би придобиле нове. Највише ако се потруде да одаду пошту принципу, свдећи индивидуалну поделу на минимум нужан да се задрже задругари, нарочито да се задрже домаћице — обично ограничавајући вишак на 5% од суме продаја и посвећујући остатак установама опште користи.

Ови начини употребе, који карактеришу социјалистичке задруге, доста су разноврсни:

а) Употреба у општу корист задругара, у облику потпорних каса у случају болести, беспослице, за

у Ланкастру, ослањајући се на потребе створене ратом: „Конгрес тражи да пошто је влада примила на себе контролу индустрије, прими такође и контролу над земљом... у циљу да сачува све изворе у највишем интересу народа.“

¹ Типска социјалистичка задруга, *Vooruit* у Гану, дели огромне вишке који прелазе 30%. Ипак ово повећање не изазива овде исте критике, јер је поправљено обилним поклонима установама солидарности, као што ћемо ускоро видети; а што се тиче *Vooruit*, дивиденде се деле не у готову већ у боновима, који се могу разменити за робу у задружном магазину, што чини да се враћају задрузи и немају у истом степену индивидуалистички карактер

пензије у старости, позајмице, лекарске или правне савете, и све друге установе које се означају под именом *установе солидарности*. Белгијске задруге су дале пример. Благодарeћи овим многоструким користима које пружају радницима, оне могу да привуку к себи и задрже велики број присталица, успешније него што би то учинила подела вишака у готову (зна се уосталом да се чак део вишака раздељених индивидуално дели не у готову, већ у роби).¹ Велике француске задруге северног округа следовале су њиховом примеру.

¹ Исти *Vooruit* у Гану, као пример, изузима од своје добити за следеће службе:

1. Бесплатан хлеб (6 хлебова недељно) у случају болести за време од шест недеља, под условом ипак да је задругар куповао редовно бар једнаку количину хлеба; иначе он има право бесплатно само на количину једнаку количини коју је куповао. То је подстрек на тачност.

2. Бесплатна лекарска и апотекарска помоћ у случају болести за време од шест месеци, под условом да лекови буду узети у апотекама *Vooruit-a*.

3. Пензија у случају старости, под доста многобројним условима: доба од шездесет година, бар двадесет година задругарства, куповина целе количине хлеба и за 3000 фр. бар друге робе, у току ових двадесет година, у магацинима задруге;

4. Дар од десет хлебова, с колачима и бакалском робом, при сваком рођењу;

5. Накнада од 10 фр. у случају смрти дата најближем рођаку;

6. Штедионица која даје 4% на уложене капитале;

7. Професионално образовање, новчане потпоре музичким и гимнастичким друштвима, позоришту, за путовања итд.

Све ове установе заједно представљају 30.000 до 40.000 фр. годишње, који се узимају од добити у правом смислу, пошто се ова, с гледишта књиговодства, разликује од вишака који се враћају члановима и који, за хлеб, проистичу просто од повећања цена.

Савез у Лилу организовао је готово исте службе:

Организација бесплатне лекарске службе је једна од интересантних црта социјалистичког задругарства и изненадила је енглеске делегате кад су долазили у посету. Обично имају право на ову службу само задругари, који су годину дана чланови задруге и који врше минималну суму куповина у задружном магазину — 300 до 400 фр. на једну породицу, 180 до 200 фр. на једну самицу. Цени се на 4 или 5 фр. по породици стајање ове службе за задругу, под условом, разуме се, да се употребе лекари који буду примили тарифу, утврђену од задруге и да се прибегава чешће консултовању у диспансеру него визити код куће.

б) Употреба у корист развијања самог задружног покрета, путем пропаганде и васпитања. Ништа да се дода о овој тачци, која је већ представљала, знамо (вид. стр. 80.), битни члан Рождалског програма.

в) Употреба у корист радничке класе уопште, помажући је у класној борби, било помагањем у натури или у новцу у случају штрајка, било новчаном потпором у изборним борбама. То чине белгијске задруге и задруге француског северног округа. Али се тиме ове задруге стављају отворено на терен политике и, чинећи то, оне самим тим искључују из својих редова све оне који немају исту заставу. Овај начин употребе је изазвао најживље полемике

2. Бесплатан зајам;

3. Задружна пропаганда;

4. Новчана помоћ федерацији социјалистичке партије.

Доста често, уосталом, суме посвећене овим установама солидарности узимају се од прихода од свечаности, концерата, казни, итд., што допушта да се сведе на незнатну суму узимање које има да се изврши од вишака.

између социалиста и неутралаца: ми ћемо се вратити на то.

d) Најзад, један интересантан начин употребе, али за који има мало примера, то је стварање једног заједничког фонда, недељивог, неотуђивог и који, чак у случају престанка задруге, неће припасти задругарима, већ бити дат општини или каквој установи од опште користи. Налазимо овде васкрсавање мртве руке у световном облику. У *La Fraternelle* у Сен-Клоду налази се оваква интересантна одредба,¹ али чије уопштавање је мало вероватно, јер она тражи од садашње генерације нешто сувише незаинтересованости — и у корист кога? у корист будућих генерација, будућег пролетаријата који ће, вероватно, много боље бити у стању да се извуче из незгода него данашњи пролетаријат! Зна се да је Бише основао прво удружење за производњу на овом принципу и да се морао одрећи тога.

§ 3. Задружни тип.

Већина задруга у свима земљама могу бити класиране у једну или другу од двеју претходних врсти. Али ни једна ни друга не одговарају идеји, коју треба имати о правом задругарству, таквом какво смо скицирали у овој књизи; и чак, може се рећи, једна и друга су само одступања од типског облика који су замислили Рождалски Пионири. Због

¹ 1896. *La Fraternelle* у Сен-Клоду изгласала је, не без муке, једну измену у својим статутима према којој би сви вишци у будуће били полагани у задружну касу, на име: — 50% једном неотуђивом резервном фонду, намењеном да доцније организује производњу; — 30% пензионој благајни; — 20% благајни за помоћ и старање. — У случају престанка задруге, капитал би припао општини Сен-Клод, и већина се томе не би могла противити (о легалности ове клаузуле, видети горе стр. 210.).

тога се треба потрудити, да се овај облик обнови, с изменама које је социални развитак учинио нужним — и ту су дужност предузели у Француској, нарочито од скоро тридесет година, они које су називали понекад некооператистима, али који се задовољавају скромнијим именом немске школе, чије порекло смо већ објаснили (вид. стр. 28.). Она не мисли да доноси ново јеванђеље, већ да поново изнесе на светлост јеванђеље Пионира, мало као Реформатори у XVI. веку, који су се називали правим следбеницима апостола. Постигнути резултати нису били врло знатни: међутим, у Француској, и чак у иностранству, њихов утицај на задружни покрет није био незнатан.

Про рам некооператиста се приближава много програму социалистичких задругара и у толикој мери, да су они обично обухваћени у једној истој екскомуникацији од стране либералне економске школе.

Са не мање ревности него социалистички задругари, они нису престајали да се боре против индивидуалног и меркантилног схватања задругарства, и трудили се више још него они, да му даду један идеал.¹

И чак битни члан социалистичког програма, на име социјализација средстава за производњу, може бити примљен од задругарства, јер шта друго чини оно кад тежи да једно за другим стави трговачка предузећа, фабричку индустрију, и евентуално чак земљорадничку производњу у руке удружених по-

¹ Недавно у летњој школи (*Summer School*) у Шкотској, г. James Deans казао је: „Што је најхитније у овом часу, то је пробудити код данашњих задругара одушевљење и идеализам из времена Пионира“. То је покушала да учини Немска Школа.

трошача? Истина је да кооператисти хоће да остваре ову социјализацију у корист свих потрошача, то јест свих људи, док је социјалисти хоће да остваре само у корист радничке класе, јер им једино она изгледа као експлоатисана.

Истина је исто тако, да задругари не теже да конфискују већ постојећа и присвојена богатства, већ да створе нова богатства, која ће задржати за себе. Али не мари ништа, јер ако се њихов план оствари, стари капитали уложени у трговину или индустрију постаће без вредности пошто су без могућег искоришћавања. То би, дакле, била заиста експропријација и чак експропријација без накнаде. Ипак, то никако не би била експропријација извршена силом револуције или принудом закона, већ експропријација чисто економска слична оној, која се врши сваког дана игром слободне конкуренције, новим проналасцима, или отварањем нових пијаца.

Треба међутим признати, да је овај програм непотпун у једној тачци, која није од малог значаја: то је што се тиче земље. Да се каже, да нема потребе социјализовати већ постојеће капитале, јер ће задруга створити нове — добро! мада социјалисти изјављују, да је то предузеће које премаша снагу радничке штедње (видети стр. 12.). Али што се тиче земље, очевидно је да се не може рећи, да задруга нема потребе да социјализује већ поседовану земљу, *јер ће створити другу*. Могу се бескрајно стварати нови капитали, не стварају се нове земље. Биће потребно, дакле, да задруга, ако неће да експроприше земљу, откупи је, а то је предузеће које се може сматрати као неостварљиво.

И ето зашто аграрни социјалисти или чак аграрци, који нису социјалисти, као Анри Џорџ и Валрас, мало цене задругарство. Они га проглашују за немоћног, да реши аграрно питање које је, с њиховог гледишта, главно или чак једино питање, пошто су сва друга одређена њиме¹.

На ову оптужбу социјалистички задругари одговарају, као што смо видели, примајући и чак тражећи национализацију земље и подземља (видети стр. 227.). Кооператисти се задовољавају надом, да виде непокретну својину да се преображава мало по мало развитком земљорадничких задруга, земљорадничких удружења намењених да све више носе контролу потрошачких задруга (Видети стр. 247.).

С гледишта практичног и непосредног, ево најпре циљева који су исти на обема странама:

а) Задружно васпитање, сагласно с Рождалском доктрином, у циљу да се спреме нове генерације задругара без којих ће остварење великог задружног друштва бити немогуће; и то помоћу свих средстава о којима смо већ говорили, конференцијама, предавањима, листовима, публикацијама, итд.² (Видети стр. 83.—85.).

¹ Валрас каже: „Задружно решење, то је казати пролетеру: оставите богате на миру и стварајте сами своју имовину. На то он одговара: ја сам жељан правде, а не богатства; ја тражим наслеђе својих отаца.“

А Анри Џорџ изјављује, да ће задруга не само бити немоћна да укине велико социјално зло — земљишну ренту, већ ће побољшавајући стање радника имати за дејство, као сваки напредак у материјалном погледу, да увећа закупе имања и кирије.

² Задруга из које је изишла Нимска Школа, *Пчела* у Ниму, узима 3% од вишака за колективни фонд и 2½% (стопа коју су утврдили Рождалски Пионири) за образовање и пропаганду —

в) Стварање задружних савеза, набављачких савеза, међународних задружних савеза, сви намењени да одржавају солидарност међу свима задругама нарочито у корист најслабијих, и да тиме дају задружном покрету у свакој земљи и у целом свету неодољиву снагу.

с) Образовање једног резервног фонда и фонда за развијање, намењеног поглавито организацији производње, крајњем циљу потрошачких задруга; — било да ову производњу врше потрошачке задруге непосредно својим сопственим средствима; — било да се она врши помоћу независних удружења за производњу, али помогнутих и контролисаних од потрошачких задруга. (Видети гл. XV.).

Али ево разлика:

1. Задругари несоцијалисти не изражавају никакву намеру, да униште индивидуалну поделу вишака, сећајући се речи Паскалове, да ко хоће да начини анђела, начини животињу, знајући уосталом да би то значило не само застој, већ смрт задружног покрета у свима земљама.¹ Они сматрају да чињеница, да се не даје више добит капиталу, сачињава већ довољну револуцију. Они рачунају само на напредак задружног васпитања, које би учинило да задругари пристану на све веће смањивање својих

дакле укупно скоро тачно трећина, не рачунајући 10% учешћа у добити за службенике и једну благајну за позајмице задругарима који су у оскудици.

¹ Међутим, један од вођа енглеског задружног покрета, професор Hall, изјавио је недавно „да се констатовало, да тамо где је дивиденда најнижа, број чланова се увећава најбрже.“ Али, и поред ове констатације, можда мало оптимистичке, он не предлаже никако да се укине индивидуална подела: само да се сведе на половину.

вишака. Уосталом, ми смо већ видели, да је индивидуална подела вишака била практикована од социјалистичких задруга исто тако обимно, сем неколико изузетака, као и од индивидуалистичких или неутралних.

Ипак, сасвим као социјалисти, они намењују један део — највећи могући део — установама од опште користи. Ове установе су делом оне исте које препоручују и социјалисти: — васпитање, кредити за народне савезе и за међународни савез и нарочито организација производње — али постоји размимоилажење у мишљењима у погледу установа званих установе солидарности, болест, беспослица, благајна за штрајк, пензија, итд.

Треба приметити, да постоје већ удружења створена нарочито у овом циљу и да није добра метода тражити од потрошачке задруге, да се прилагоди свима циљевима: установе, сасвим као предузећа, морају се саобразити закону поделе рада. Да се саветује члановима потрошачких задруга да употребе део вишака који буду примили, да плате своје улоге друштвима за узајамно помагање, благајнама за беспослицу или синдикатима, ништа боље. На тај начин ће научити путем слободе практиковање солидарности; али га они неће научити, ако задруга, званично и не питајући их за мишљење, врши за њих уплате.

И чак с гледишта синдиката, то није метода коју треба подстицати јер, навикавајући их да живе тако као паразити на телу потрошачких задруга, припрема им се судбина свих паразита, праве се од њих дегенерисани. Приметило се да раднички синдикати на северу Француске, који је међутим наша највећа индустријска област, готово не пока-

зују активности ни чак живота. То је зато што их издржавају задруге.

2. Задруге правог задружног типа *отворене* су свима. Оне не искључују никог због његовог социалног положаја, ни због његових политичких или религиозних мишљења: оне не намећу никакав услов за примање, као на пример бити члан једног синдиката или припадати социјалистичкој партији, или католичкој цркви, и т. д. Оне то чине не само из духа толеранције, већ зато што логика њиховог програма хоће тако: пошто оне, у ствари, теже ослобођењу потрошача, једини услов који имају да траже од својих чланова, то је бити потрошач.¹

Истина је, да је овакво држање донело овим задругама сраман епитет неутралистичке. Оне су чак саме погрешиле да приме и да употребљавају, да би се разликовале од других, овај назив „неутралне“. Он је нетачан и непријатан. Већ, чак пре рата, он није био много симпатичан ратујућим странама ма које врсте. Он је изгледао да оправдава сарказме оних задругара који се поносе тиме што нису неутрални и да им приписује, из контраста, не знам какву замишљену снагу².

Али овде није реч о неутралности у смислу немоћи или равнодушности да се донесе одлука.

¹ И у томе се она показује верна Рождалском програму, јер он је „објављивао да не треба распитивати о политичким или религиозним мишљењима оних који траже да буду примљени у задругу“. (Наведено од *Fay-a Coopération*, стр. 282.)

² „Неутрално задругарство нема идеала, оно не уздиже интелектуални и морални ниво својих чланова и, према томе, не може играти никакву социјалну улогу“ *L'Humanité*, цитат који је навео и с њим се сложио *le Sillon*, 10 децембра 1906.).

Реч је, напротив, о донетој и врло енергичној одлуци да се не намењују благодети задругарства једној класи или једној партији, већ да се учине приступачним свима, исто онако племенито као што је то са светлошћу сунца или водом са извора. Ми знамо снагу, коју даје једној групи људи каква једнострана идеја која их обузме, нарочито кад се споји с њиховим корпоративним или класним интересима. Али, с друге стране, ако треба носити кокарду на свом шеширу, задругари су принуђени да се удружују одвојено, а тиме се може само да погорша жалосно стање подвојености и цепања француских задруга.

Уосталом, чињенице су ту да покажу, да само у земљама где се поштује задружна неутралност задругарство осваја вароши. Једине земље где су задруге узеле политичку боју јесу Француска и Белгија: међутим, пример прве, која је скоро у последњем реду у задружном покрету, био би довољан да нас обавести о опасности ове тактике. И, у самој Белгији, гански *Vooruit* или Народни Дом, поред свог заслуженог угледа, још су далеко од тога да групишу онако велики део становништва, као задруге скромније боје, неутралне боје, као што су задруге у Балу, Лидсу или Бреслави.¹

¹ У својој брошури *Теорија борбе класа*, Ханс Милер је приметио да је задруга у Балу бројала скоро 30.000 чланова на становништво од 125.000 становника, то јест 24%. Задруга у Брислу, звана Народни Дом, бројала је 20 000 чланова на становништво од 65.000 становника, то јест само 3%. Ако се помножи број задругара са 4 да би се узеле у обзир породице, проценти постају 96% односно 12%; уосталом то мало значи за поређење,

Овај принцип неутралности усвојен је, уосталом, не само у Енглеској, већ у свима земљама (сем Белгије и Француске). У Швајцарској, на задружном конгресу у Балу 1900, као одговор на један предлог неких социјалистичких задругара, Конгрес

Треба забележити, уосталом, да су исти социалисти, који исмевају политичку и религиозну неутралност у задругама, први да је проповедају у својим синдикатима.

3. Једна друга разлика, која се садржи уосталом у претходној, јесте у томе што задруге забрањују себи свако мешање у политику за разлику од социјалистичких задруга Белгије или Севера Француске, које узимају активног учешћа у изборним борбама и пружају капитале у том циљу.¹

је одлучио, с већином од 60 гласова против 16, „да задруге треба да остану неутралне у политичком и религиозном погледу.“ И немачке задруге из хамбуршког Савеза, чији чланови припадају међутим у великом броју „социјалдемократској“ партији прокламовале су у више махова принцип неутралности у задругама, задржавајући ипак принцип класне борбе у синдикатима.

Међународни Задружни Савез прокламовао је неутралност више пута на својим Конгресима, и поред напора групе крајње левице (нарочито на Конгресу у Кремони 1897) да се промени ова одлука.

Чак међу социјалистичким задругарима има их који не одобравају ову обавезу: „Што се тиче тога да се обавезно буде члан уједињене социјалистичке партије, то је друга ствар. Ми се не појављујемо као противници партије, али мислимо да би значило бацити буктињу раздора у наше задруге примити овај предлог, који не тежи ничем мање, него да створи две врсте међу друговима задругарима.“ Тако се изражавао један од извештача на социјалистичком конгресу у Монтерме (1909).

У противном смислу, Вандервелд у својој књизи (1913) *Неутрално задругарство и социјалистичко задругарство*, изјашњава се енергично против неутралности. Али његова аргументација изгледа наметнута посебним приликама у Белгији.

¹ У социјалистичком задругарству у ствари само белгијске задруге и француске задруге из северног округа воде политику у правом смислу. Још ове последње не раде као белгијске задруге које су давале новчане потпоре изборним касама да би протуриле овог или оног посланика: оне полагају своје уплате благајни „социјалистичке партије“, друкчије речено „гедистичке

Питање се поставило у Енглеској, где међутим нема задруга са социјалистичком етикетом, и дало је повода живим препиркама.¹ Питање је било изнето на Конгресу у Paisley-у 1905 у скромном облику: било је речи просто о томе, да се задруга омогући да буду представљене у парламенту једним послаником, не прилазећи уосталом *Labour party* или ма којој другој политичкој партији. Ипак предлог је био одбијен на два узастопна конгреса с огромном већином, а тражење мишљења код 1.400 задруга добило је само *шест* потврдних одговора. То је зато што су енглески задругари били престрављени визијом авети политике, која доноси неслогу у средину њихових задруга и разбија лепо јединство њиховог покрета.

Једна друга незгода за задруге да воде политику јесте у томе што су онда принуђене, у интересу својих кандидата на изборима, да штеде варошке трговце. И због тога се велике задруге на Северу ограничавају на продају хлеба и угља! Додајте к томе, да сви капитали унети у изборну касу у толико недостају за битни задатак задругарства који је стварање капитала за производњу.

Не излази одатле, да задруге немају право и чак дужност да раде код јавних власти, да би добиле повољне законе за своје развијање или да би се бориле против оних који им штете. Енглеске задруге имају један „парламентарни одбор“ (*Joint Parliamentary Committee*) коме је управо то став-

партије“ (од прилике 30 000 фр. годишње). Ипак то је само нијанса, пошто је ова партија организована у циљу политичке борбе.

¹ Видети малу књигу Алфаса и Баро-а, *Задругарство и Социјализам*, која износи мишљење главних енглеских задругара и синдикалиста о овом питању.

љено у дужност. Рад овог одбора није ни мало несагласан с политичком неутралношћу и не би то био чак ни онда, кад би био узет међу члановима Парламента, ако би се ови бирали не због њихове политичке боје, већ због њихове симпатије за задругарство.

Је ли потребно рећи, да ако мислимо да политику треба избацити из задругарства, не излази одатле да ми потцењујемо значај политичке акције за социални напредак, ни чак да долазак режима, који смо одавно већ назвали Задружном Републиком, не претпоставља као претходни услов потпуно остварење демократске владавине у народу и у држави? Али ову политичку акцију треба да воде слободне личне иницијативе или организације различите од задруга.

Inv. br. 37146

САДРЖАЈ

	Страна
Предговор III. издању	III
Предговор II. издању	X
Предговор I. издању	XIV
I. Шта је циљ потрошачке задруге	1
II. Задружни програм. — Критике економиста	6
III. Историја потрошачких задруга	16
IV. Статистика и географија задружног покрета	35
V. Разни начини продаје	50
VI. Подела добити	65
VII. Задругари	88
VIII. Капитали	95
IX. Разне врсте потрошачких задруга	108
X. Савези задруга	143
XI. Борба између задруга и трговаца	166
XII. Узроци успеха и неуспеха потрошачких задруга	181
XIII. Правна обележја потрошачких задруга	197
XIV. Порези на потрошачке задруге	214
XV. Производња путем потрошачких задруга	222
XVI. Службеници и радници задруга	250
XVII. Задруге и социализам	266